

Еуразия
гуманитарлық
институтының

ВЕСТНИК

ХАБАРШЫСЫ

Токсандық журнал
2001 ж. шыға бастаған

2019
№ 2
АСТАНА

Евразийского
гуманитарного
института

Ежеквартальный журнал
Основан в 2001 г.

Редколлегия төрағасы
А.Қ. Құсайынов, т.ғ.д., проф.

Бас редактор
А.Ж. Исмаилов, психол.ғ.к., проф.
Бас редактордың орынбасары
Қ.Ә. Ахметов, т.ғ.д., проф.
Жауапты хатшы
Т.В. Кривошапова, ф.ғ.д., проф.

Редколлегия
Т.К. Айтқазин, филос.ғ.д., проф.
А.Ж. Аманбаев, т.ғ.к., доц.
В.В. Алексеев, т.ғ.к., доц.
(Ресей Федерациясы)
А.А. Арабаев, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Қ.Ә. Әбішев, з.ғ.к., проф.
С.Б. Байзақов, э.ғ.д., проф.
Қ.Ж. Балтабаев, з.ғ.д., проф.
Х.Э. Боланьос, PhD, профессор (Испания)
Л.В. Волкова, п.ғ.к., доц.
Т.А. Дронзина, с.ғ.д., проф.
(Болгария Республикасы)
М.М. Жанпейісова, т.ғ.к., доц.
В.А. Жексембекова, с.ғ.д., проф.
М.Ы. Жүкібай, э.ғ.к., проф.
С.Б. Загатова, ф.ғ.к., проф.
О.В. Иншаков, э.ғ.д., профессор
(Ресей Федерациясы)
Ә.С. Исмаилова, э.ғ.к., доц.
А.Ш. Қадырбаев, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Б.Р. Кадыров, психол.ғ.д., профессор
(Өзбекстан Республикасы)
Ш.М. Қаланова, п.ғ.д., проф.
Д. Қамзабекұлы, ф.ғ.д., проф.
Е.В. Кодин, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Қ.А. Мамаділ, ф.ғ.к., доц.
Л.В. Пакуш, э.ғ.д., проф.
(Беларусь Республикасы)
В.Г. Рындак, п.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
М.Н. Сарыбеков, п.ғ.д., проф.
Б.С. Сарсекеев, п.ғ.д., проф.
Л.Ч. Сыдыкова, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Р.Н. Юрченко, з.ғ.д., проф.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХ

Утегенов М.З., Базаров Қ.Т. Петропавл қаласының әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайы (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы).....	5
Касимова С.С. Ақмола қаласы және Сәкен Сейфуллиннің қоғамдық қызметінің бастапқы кезеңі.....	10
Альжаппарова Б.К. Крестьянство Центрального Казахстана и тоталитарный режим (рубеж 1920-х-1930-х гг.).....	16
Ауанасова А.М., Нурпеисов Е.К. История законодательства о выборах в системе местного самоуправления в Казахстане.....	22

ЭКОНОМИКА

Турунтаева А.А., Камытбекова А.Б. Жібек жолының экономикалық белдеуі және «Нұрлы жол» бағдарламасы туралы.....	28
--	----

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Сарыбаева Ә.Х., Тұрмамбеков Т.А., Болашақ физика мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін Батырбекова А.Ж. қалыптастырудың теориялық негіздері.....	34
Қуанбаева Б.У., Шамбилова Г.К., Байниева К.Т. Оқытудың педагогикалық технологиясы негізінде оқу процесін жобалау.....	41
Кифик Н.Ю. Использование информационных технологий как одно из условий функционирования образовательной среды педагогического вуза.....	49
Мандыкаева А.Р., Байсарина С.С. Студенттік шақ – көшбасшылық қабілетті қалыптастырудың қолайлы ортасы.....	55
Саипов А., Пошаев Д.Қ., Тлемисова А.Д. Ғылыми және әдіснамалық іс-әрекет мазмұны.....	62
Абдыкаликова М.Н. Мотивация государственных служащих.....	68
Процюк О.А., Ташкеев Д.С., Развитие коммуникативных способностей через организацию Трубицкая Л.А., Белькович В.Н. деятельности студентов на занятиях физической культуры.....	74
Аязбаева А.Т., Бейсембаева А.А. Тенденции развития модульного обучения в мировой науке и практике.....	79
Ладзина Н.А., Бисенова Ш.Н., Трудовая мотивация персонала как ресурс Нургалиева А.Е. инновационного развития современного предприятия.....	84
Раздықова Г.М. Қазақ қоғамында балаларға рухани тәрбие беру жүйесі.....	92
Байгабатова Н.К. К вопросу о сущности этнокультурной идентичности.....	97
Дүйсенбаева Р.И., Саденова А.Е., Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда сөйлеуге үйретудің тиімді Оразақыңқызы Ф. тәжірибелері (екінші жыл оқытындар үшін).....	103
Рахимова А.М., Ақажанова А.А. Ойын – дүниетаным қалыптастыру құралы.....	111

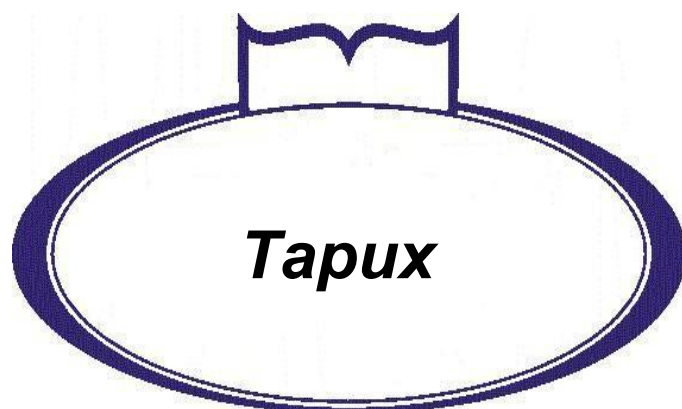
ФИЛОЛОГИЯ

Мамаділ Қ.А. Түркілік интеграциядағы тіл мәселесі туралы.....	118
Иманбердиева С.Қ., Дәуренбекова Л.Н. «Адам» концептісінің лингвоконцептологиялық көрінісі.....	124
Дүйсенғазы С. Қазіргі жас ақындар поэзиясындағы көркемдік ізденістер.....	129
Мұхаммади Қ.Т., Шадинова Н.Х. Түркі тілдеріндегі лингвистикалық терминдердің сөздіктер мен зерттеу еңбектерінде берілуі жайында (қазақ, қырғыз тілдері негізінде)..	138
Ақат Н., Ахметбек М. Қазақ, қытай және ағылшын әдебиетіндегі үш ұлы махаббат жырларының үндестігі (Қозы Көрпеш Баян сұлу, Лян Шанбо мен Джу Интай және Ромео мен Джульетта).....	144
Кажекенова Н.К., Тусупбекова М.Ж. Концепт «Время суток» в разных национальных картинах мира (на материале казахского, русского и английского языков).....	150
Аймұхамбет Ж.Ә., Кокбас Ж. Қазіргі қазақ поэзиясындағы этно-архаикалық бейнелеулер.....	154

Шоқабаета С.С. Сөзжасамдық мағына жіктелімін жаңаша пайымдау.....	159
Токсамбаева А.О., Курмамбаева К.С., Жундибаева А.Қ. М. Мағауиннің «Жүйрік» хикаятындағы ұлттық таным.....	164
Кокебаева Б.С. Мифологические персонажи в казахском фольклоре.....	170
Мүрсәлім Г.О. Әдебиеттану ғылымындағы мифопоэтиканың зерттелуі	176
Альбекова А.Ш., Омарова Г.Т. Реальные топонимы как одно из вербальных средств обогащения художественного слова.....	181
Рысбаева Г.Қ., Исаева Ж.Т., Тұңғышбаева Ғ.Ж. Көне түркі мифологиясындағы Ұмай ана бейнесі.....	185
Рүстемова Ф.Ж., Мұсабекова Ү.Ә. Батырлық жырлардағы топонимдердің көрінісі.....	192
Аймұхамбет Ж.Ә., Қараханқызы Ү., Сейпутанова А.Қ. Метамәтін құрылымындағы мифтік танымның көркем жаңғыруы.....	197

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың Редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді. Қолжазбалар рецензияланбайды және қайтарылмайды.

Публикуемые материалы отражают точку зрения авторов, которая может не совпадать с мнением Редакционной коллегии журнала. Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях несут авторы. Рукописи не рецензируются и не возвращаются.

ӘОЖ 908 (5 К)

Аннотация

Мақалада XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Ақмола облысының Петропавл уездік қаласының әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуы, Петропавл қаласының патша үкіметінің жергілікті қазақ жеріндегі әскери бекініс ретінде салынуы қарастырылады. Тарихи материалдар мен нақты мұрағат құжаттарының негізінде қаладағы сауда-экономикалық қатынастар мен өнеркәсіптік даму жан-жақты талданған. Сондай-ақ нақты материалдар негізінде Петропавл қаласының әкімшілік орталықтан Қазақстан мен Ресей арасындағы маңызды сауда-экономикалық орталыққа айналғандығы қарастырылған.

Түйін сөздер: әскери бекініс, отарлау, қонысаудару саясаты, жергілікті тұрғындар, қалалық тұрғындар, уездік қалалар, генерал-губернатор, Ақмола облысы, Солтүстік Қазақстан.

Алғашында патша үкіметінің Қазақстан жеріндегі әскери бекіністері ретінде салынған Ақмола облысының уездік қалалары уақыт өте келе, өлкеге метрополиядан капиталдың енгізілуі нәтижесінде және жергілікті өнеркәсіп орындарының дамуы арқасында, тек солтүстік өлкеде ғана емес, сонымен қатар бүкіл Қазақстан деңгейінде маңызды саяси-әкімшілік орталықтарға айналады. Әрқашан да қоғам дамуының нәтижесі мен көрсеткіші болған қалалардың пайда болу үрдісі әлемдік тәжірибеде біркелкі жүрген жоқ. Еуропа қалалары шаруалар мен қолөнершілердің саудасаттық мақсатында шонжарлар бекіністерінің жанына қоныстануы нәтижесінде пайда болады. Ал Қазақстанның оңтүстік қалаларының көпшілігі көне сауда жолдарында пайда болса [1, 10], Ақмола облысының уездік қалалары патша әскерінің құрлықтық отарлауы үшін әскери тірек бекіністер ретінде салынды. XIX ғасырдың екінші жартысынан бүкіл Қазақстан аумағында маңызды саяси-әкімшілік орталықтарға айналған солтүстік қалалар тарихын сараптап зерттеу, қазіргі кезде Президенттің қалалардың сапалы өсуін жедел қарқынмен жүргізу саясатына байланысты кезек күттірмес мәселелердің бірі болып табылады.

М.З. Утегенов

Ш. Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік
университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

Қ.Т. Базаров

Ш. Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік
университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

Петропавл қаласының әлеуметтік- экономикалық және саяси жағдайы (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы)

XIX ғасыр жалпы қазақ тарихындағы іргелі өзгерістер кезеңі, қарапайым көшпелі қазақтың ғасырлар бойы жүргізген шаруашылық түрін жаңа заман талабына сай және капиталистік жүйенің талабына байланысты өзгеріске ұшыратқан уақыты. Сондықтан қазіргі кезде қалалардың әлеуметтік-мәдени және саяси-экономикалық дамуын жоспарлауда, олардың өткен тарихын зерделеп, тиімді де пайдалы белестерін назарға алған жөн. Жалпы, қазір материалдық құндылықтарды игерумен қатар, болашақ ұрпақты тәрбиелеуге қажетті рухани құндылықтарды жаңғырту қажет.

Патша үкіметі жергілікті қазақ даласында отарлық сипаттағы бірнеше әкімшілік-саяси реформаларды іске асырды. 1882 жылы Батыс-Сібір генерал-губернаторлығы жабылып, Қазақстанның Ақмола, Семей және Торғай облыстарын қамтыған, Дала генерал-губернаторлығының құрамына енді, оның орталығы болып Омбы қаласы бекітілді. 1891 жылы патша үкіметі өзінің Қазақстандағы билігін одан сайын нығайту мақсатымен "Ақмола, Семей, Торғай, Орал және Жетісу облыстарын басқару жөнінде ереже қабылдады", тарихта бұл реформа "Далалық ереже" деп аталды. Далалық ережеге сай қалаларда арнайы полиция бөлімдері құрылды.

1752 жылдың 26 наурызында генерал Киндерман Сенаттың қаулысына байланысты Петропавл бекінісінің құрылысын бастайды: "Сібір жағын қырғыз-қайсақтардың шапқыншылықтарынан дұрыстап қорғау үшін және ол халықты тәуелділікте ұстау үшін Омбы бекінісінен Беклан мекеніне дейін екі алты бұрышты, тоғыз төртбұрышты бекініс пен 33 редут және 42 маяк салу керек. Ол бекіністерге сондағы әскерлерден тұрған 3642 адамды қоныстандыру керек" [2, 152]. Сенаттың қаулысынан көретініміз, патша үкіметі бекіністерді салу арқылы қазақ жерін жаудан қорғауды емес, керісінше, жергілікті қазақтарды ығыстырып өздеріне қолайлы басқару тәртібін орнатуды көздеген. Омбыдан Петропавлға дейінгі әскери бекіністер ащы-тұзды көлдердің бойымен өткендіктен Ащы (Горькая) шеп деп аталды, бұл шеп қолайсыздау болғанымен, ең қысқа жол болатын. Өйткені патша үкіметі жоңғарлардың қытайлықтар тарапынан талқандалғанын пайдаланып, Ертісті Зайсанға дейін түгел иемденуге тырысты. Бірақ мұны сезген қытайлықтар Нарым өзенінің бойында бірнеше бекіністер тұрғызады. Қытайлықтармен қақтығыстарға түскен патша үкіметі құрамындағы халықтарды қытайлықтармен араластырмай, өз саясатының аясында басқару үшін қазақ даласындағы әскери бекіністердің санын көбейту жөнінде шешім қабылдады. Қасиетті Петр бекінісі Есілдің оң жақ биік жағасында француз инженері Вованның жүйесі бойынша бұрыштарында бастиондар орналасқан дұрыс алтыбұрыш түрінде салынды. Ал бастиондар өзара биіктігі үш метрге жуық ағаш қабырғалармен және арнайы қазылған орлармен қоршалды. Бекіністің ішкі көлемі 2 га жерді алып жатты, ал қабырғаларының ұзындығы 4,3 шақырымнан астам болды. Бастиондарда зеңбіректер орналасты, бекіністің ішінде қару-жарақ қоймасы, офицерлік үйлер мен казармалар, гимназиялар, шіркеу, атқора және басқа шаруашылық құрылыстар орналасты [3, 18].

Петропавл бекінісінің барлық құрылыстары Омбы мұрағаттарына сүйенсек, Есіл полкінің 930 казагінің қатысуымен жүргізілген. Бірақ бекініс құрылысының тез жүргізілуіне казактардың ешбір төлем ақысыз 12 сағаттық ауыр еңбекке және ерте түскен суық ауа-райына төзе алмай ауруларға шалдығып, жұмыстарды тастап бас сауғалап қашуы кедергі болды. Шілденің аяғына дейін құрылыс жұмыстарын 190 адам тастап кеткен [4, 139 п.]. Казактардың осыншама қашуларына қарамастан, қыркүйектің аяғына дейін бекініс қабырғалары, 4 батарея, мұнара қақпаларымен, штаб үйі, 10 казарма мен 120 жылқыға арналған атқора салынды [5, 525, 930 пп.]. Бекіністі қорғау үшін 90 драгун мен солдаттар қалада қыстауға қалдырылды.

Сонымен Петропавл бекінісінің құрылысы 1752 жылы басталып, 1753 жылы қайта жалғасады. 1753 жылдың көктемінде бекіністің құрылыс жұмыстарына жаңа күштер жұмылдырылады. Петропавл бекінісі Омбы мен Беклан арасындағы әскери бекіністердің ішіндегі ең ірісі әрі ең маңыздысы болды. Бұл әскери шептің бойындағы бекіністердің

құрылысы бір мезгілде бәрінде жүргізілді. 1762 жылы Петропавл бекінісінің маңында Пресновское, Лебяжье, Кладбинское, Становое, Кривоозерное, Бишкульское және Полуденское сияқты бекіністер, редуттер мен маяктар салынды. Осы жылдары барлығы 10 бекініс, 31 редут пен 40 маяк тұрғызылған [6, 2 п.]. Бұл бекіністердің барлығы әскери мақсатты орындау үшін салынды, дәлірек айтқанда, патша әскерлерінің одан сайын жылжыуын қамтамасыз еткен плацдарм қызметін атқарды.

Бекіністің құрылыс жұмыстарынан, негізінен, казактар сословиесіне енгізілген Есіл мен Тобыл уездерінің шаруалары қашатын болды, өйткені олардың негізгі бөлігі бекіністің құрылыс жұмыстарынан гөрі жер шаруашылығымен айналысуға бейімделген еді. Тек қыркүйек айының 20 күні ішінде құрылыс жұмыстарын 13 адам тастап кеткен. Сондықтан шаруаларды құрылыс жұмыстарынан босатып, драгун горнизоны мен 30 жылқысы бар 51 солдатты қалдыру жөнінде шешім қабылданады [7, 75 п.]. Дегенмен бұл әскери бекіністердің құрылыстары нақты әскери талаптарға сай болмағанымен, Ресей мен Қытай арасындағы территориялық мәселелердің Ресей империясының пайдасына шешілуіне өз септігін тигізді. 1881 жылы Петербургте қабылданған трактат бойынша Ресей империясының шекарасы оңтүстік Қытайға дейін кеңейе түсті [2, 153].

Сонымен Омбыдан Петропавлға дейін Петропавлдан Зайсанға дейін салынған әртүрлі дәрежедегі бекіністер Ресей империясының шекарасын шығысқа қарай ұзартып, Ресей мен Қытай арасындағы сауда-саттықтың дамуына айтарлықтай әсер етті.

Петропавл бекінісі 1822 жылғы Сібір қырғыздары (қазақтары-М.У.) жөніндегі жарғыға дейін Ресей үкіметінің қазақ даласымен шекарада орналасқан негізгі әскери шебі болды. Ал Сібір қазақтары жөніндегі жарғыдан кейін Ресей империясының әскери шептері Балқаш көліне дейін созылды. Ал 1868 жылы Ақмола облысы құрылған уақытта Петропавл уездік қала мәртебесіне ие болады. Петропавл қаласы уақыт өте келе темір жолдың тартылуының және қазақ даласы мен отырықшы орыс шаруаларының қоныстарын байланыстырушы объект қызметін атқаруының нәтижесінде Қазақстанның солтүстік өлкесінде ғана емес, сонымен қатар бүкіл Қазақстан көлемінде маңызды әлеуметтік-экономикалық, саяси-әкімшілік және мәдени орталыққа айналды. Әкімшілік маңызы жағынан Петропавл Омбыдан кейін тұрғанымен экономикалық жағынан, әсіресе сауданың дамуынан жоғарырақ тұрды. Сонымен XVIII ғасырдың ортасында қасиетті Петр мен Павл бекінісі деп салынған Петропавл қаласы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Қазақстанның солтүстік өлкесінде саяси, экономикалық және мәдени маңызды орталықтарының бірі болды.

XIX ғасырдың 60-70 жылдарында патша үкіметі қазақ даласында отарлық сипаттағы көптеген әкімшілік реформаларды іске асырды, осындай реформалардың бірі – 1870 жылы қабылданған Қалалық ереже болды. Бұл реформаның қабылдануына қазақ даласының Ресейдің капиталистік жүйесіне тереңдеп енуі, уезд орталықтарының қала дәрежесіне ие болуы және ескі басқару органдарының заманға сай болмауы сияқты себептер әсер етті. Жалпы, XIX ғасырдың екінші жартысында патша үкіметі қалалық басқаруға байланысты екі ереже қабылдаған: біріншісі – 1870 жылы қабылданған буржуазиялық сипаттағы Қалалық ереже, ал екіншісі – жергілікті жерде орталық мемлекеттік биліктің ықпалын күшейткен 1892 жылы қабылданған Қалалық ереже, бұл ережені тарихта қалалық контрреформа деп те атайды, өйткені ол қалалардың өзін-өзі басқару органдарының қызметін айтарлықтай шектеді. Жалпы XIX ғасырдың 80-90 жылдарында жүргізілген реформалардың барлығы дерлік, орталық биліктің сойылын соғып, шашбауын көтерген реформалар болды. 1892 жылғы Қалалық ереже патша үкіметінің ішкі саясатындағы реакциялық күштердің күшейген кезінде пайда болған реформа болды, сондықтан ол мемлекеттік мекемелердің қалалық өзін-өзі басқару органдарын қадағалауын едәуір күшейтті.

Қала пайдасына жиналатын табыс көлемін ұлғайту мақсатында қалалық думалар жанынан қалалық қоғамдық банктер ашылды, Петропавлда мұндай банк 1871 жылы

ашылды, оның негізгі бастапқы капитал қоры 40 млн. сомды құраған, ал 1874 жылы өлкенің сауда-экономикалық орталығына айналған Петропавловск қаласында Бүкілресейлік мемлекеттік банктің жергілікті жердегі бөлімшесі ашылады, кейін Сібір банкінің бөлімшесі, Орыс сауда-өнекәсіп банкінің бөлімшесі, өзара несиелеу банкінің бөлімшесі және 39 ірі серіктестіктер ашылды [8, 41 п.].

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында солтүстік қалалардың экономикалық дамуы негізінен сауда-саттықтың даму деңгейімен анықталды. Өлкедегі сауда-саттықтың дамуына Ресейлік капиталдың Қазақстанға әсері және Сібір темір жолының салынуы сияқты үрдістер оң әсер етті [9, 12]. Қазақ даласы мен Ресей арасындағы сауда байланыстары қазақ хандықтары дәуірінен басталады. Бұл жөнінде қазақ хандарының отарлық билік өкілдерімен жазысқан хаттары мысал болады. 1779 жылы Абылай хан подполковник Роденге “... маған және менің халқыма Қасиетті Петр бекінісінде ұн айырбастауға рұқсат беруіңізді өтінемін,” - деп өтініш білдіреді [10, 142]. Қазақстанның солтүстік қалалары, біріншіден, егіншілікпен айналысушы орыс шаруаларымен мал шаруашылығымен айналысушы қазақтарды өзара байланыстырып, мәдени – экономикалық қарым-қатынасын нығайта түсті; екіншіден, ортаазиялық саудагерлер мен орыс саудагерлерінің өзара байланыстарға түсетін экономикалық орталықтар рөлін атқарды және үшіншіден, қалалар өлкенің мәдени, экономикалық, әлеуметтік және саяси дамуының көрсеткіші болды.

Патша үкіметі қазақтармен сауданың тиімділігін түсініп, орыс саудагерлерінің қазақ жеріне барып, сауда жүргізуіне көптеген жеңілдіктер жасады. 1831 жылы салықтарды жұмсарту жөнінде шешім қабылданды, 1845 жылы орыс саудагерлеріне қазақ даласына барып, сауда жасауға рұқсат берілді, ал 1860 жылғы реформадан кейін орыс саудагерлері қазақ даласында емін-еркін сауда ұйымдастыра алды. Солтүстік қалалар ішкі сауда жүйесі мен сыртқы сауда жүйесінде де маңызды болды. Сауданың дамуы бекіністердің қала болып қалыптасуына оң әсер етті. Өйткені дәл осы қалаларда сауда жүргізіліп, ондағы тауарлар еуропалық Ресейге, Орта Азия елдеріне және басқа да алыс және жақын шетелге жөнелтілді [2, 291]. Бұл қалалардың әлеуметтік, экономикалық және мәдени-демографиялық дамуына әсер етіп, оның саяси - әкімшілік жағдайының артуына мүмкіндік туғызды.

Қазақ даласындағы сауда да ақша қатынастарының кең таралуы өлкедегі қалалардың сауда-экономикалық маңызын одан сайын арттырды және солтүстік қалалардың дамуы арқылы бүкіл өлкенің капиталистік дамуы анықталды. Енді қазақтар өздерінің малдарын ақшаға сату үшін қалаларда орналасқан жәрмеңкелер мен тұрақты сауда орындарына әкелетін болды. Әсіресе, Омбы мен Петропавл сияқты теміржол торабында орналасқан қалаларда өте көп мөлшерде мал сойылып, оның еті, майы және терісі шикізат ретінде бүкіл Ресей қалаларына жөнелтілді. Петропавл қаласынан жіберілген осындай шикізаттың көлемі 1900 жылы 3504 мың пұтты құрады [11, 245 п.]. Жергілікті жерде өңдеу кәсіпорындарының жеткіліксіздігінен мал өнімдерінің басым көпшілігі Қазақстаннан тыс жерлерге жіберілді. Мал терілерін одан әрі өңдеп, ұқсату мақсатында Тобыл губерниясы зауыттарына, ал жылқының қылы, терілері мен қойдың, түйенің жүндері Макарьев жәрмеңкесіне жеткізіліп, бүкіл Сібірге таратылды. Мысалы, бүкіл Ресейге белгілі орынбор түбіт шәлілері қазақ даласынан жеткізілетін шикізаттан жасалынатын болған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ердаuletov C.P. Тараз–Аулие – Ата. Джамбул. – Алма–Ата, 1983. – 142 с.
- 2 Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т.18. Киргизский край // Под ред. В.П. Семенова. - Спб., 1903. – 469 с.

- 3 Северо-Казахстанская область: страницы летописи родного края. - Алматы: Казахстан, 1993. – 392 с.
- 4 ООММ 1 қ., 1 т., 28 і., 139 п.
- 5 ООММ 1 қ., 1 т., 29 і., 525, 930 пп.
- 6 ООММ 366 қ., 1 т., 34 і., 2 п.
- 7 ООММ 1 қ., 1 т., 36 і., 75 п.
- 8 СҚОММ 99 қ., 1 т., 21 і., 81 п.
- 9 Толочко А.П. Ярмарки Акмолинской области в конце XIX - начала XX вв // Тезисы докл. Междунар. конф. "Валихановские чтения - 7". – Кокшетау, 2002. – 12-14 с.
- 10 Абуев К.К. Хан Абылай и его время. - Кокшетау, 2003.
- 11 ҚР ОММ 64 қ., 1 т., 1259 і., 245 п.

РЕЗЮМЕ

В данной статье исследуется процесс социально-экономического и политического развития Петропавловска как уездного города Акмолинской области в конце XIX и в начале XX веков. На основе исторических материалов и конкретных архивных документов проводится анализ торгово-экономических отношений и промышленного развития города, а также на основе конкретных материалов рассматривается превращение Петропавловска из административного центра в важный торгово-экономический центр, связывающий Казахстан и Россию.

RESUME

In this article the process of socio-economic and political development of Petropavlovsk as of a uyerd town of Akmola oblast in the end of the XIXth and at the beginning of the XXth centuries is examined. On the basis of historical materials and concrete archived documents the analysis of the trade economic relations and industrial development is made. In the article on the basis of concrete materials transformation of the town of Petropavlovsk oblast from an administrative center in to an important trade and economic center between Kazakhstan and Russia is considered.

С.С. Касимова

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

Ақмола қаласы және Сәкен Сейфуллиннің қоғамдық қызметінің бастапқы кезеңі

Аннотация

Мақалада С. Сейфуллиннің 1917-1920 жылдардағы Ақмола қаласындағы қоғамдық-саяси қызметіне талдау жасалған. Автор С. Сейфуллиннің еңбекші халықтың әлеуметтік, саяси және экономикалық құқықтарын жүзеге асыруға қосқан үлесін Астана қаласының Омбы облыстық мұрағат қорларының деректерін айналымға енгізу арқылы дәлелдеген.

Түйін сөздер: Ақмола уездік ревкомы, әйел теңдігі, оқу-ағарту комиссары, мектеп, «Азап вагоны», Орынбор.

Сәкен Сейфуллин 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен соң Ақмоладағы қоғамдық істерге белсене кірісті, уездік қазақ комитетінің төрағасы болып сайланды. Қазақ комитеті сол кездегі халықтың талап-тілегіне қажетті шараларды жүзеге асырды. Сейфуллиннің өзі бұл туралы: «Ақмола уезі қазақтарының соты да, милициясы да, үкіметі де уездік қазақ комитеті болды» - дейді [1, 83].

1917 жылы Қазан төңкерісінен кейін Қазақстанның басқа өңірлеріндегідей Ақмолада 27 желтоқсанда Кеңес өкіметі орнады. Уақытша революциялық комитетке большевиктер Н. Монин, Ф. Кривогуз, қазақтардан С. Сейфуллин, Б. Серікбаев және басқалар кірді [2, 49].

Сейфуллин басқа да қазақ зиялылары сияқты өзінің халық теңдігі ұстанымына, бағытына большевиктік ұрандардың сәйкес келуінен Кеңес өкіметі жағына шықты. Қазақ халқын теңдікке, бақытқа жеткізеді деп сенді. Осындай сенімнің құрбаны болған жалғыз Сейфуллин емес еді. Омбыда бірге оқып, «Бірлік» ұйымында болашақ көзқарастары ұштасқан Нығмет Нұрмақов та сол уақытта Сейфуллинге жазған хатында: «Сәкен, істерің қалай? Бұрынғы патшаның тепкісінде жаншылған халықтарға теңдік беріп, адам санына санайтын жалғыз большевиктер партиясы екеніне көзім жетті. Сол себепті мен де большевик болдым» - дейді [1, 223].

Сейфуллин 1922 жылы өз қолымен толтырған жеке бас құжатында өзінің большевиктер партиясының қатарына қабылдануын 1917 жылдың желтоқсаны деп жазады [3, 1]. Ал 1926 [4, 2] және 1936 жылдары [5, 134] толтырған құжаттарда 1918 жылды көрсеткен. Мұны былайша түсіндіруге болды: 1917 жылы желтоқсан айында Ақмолада уездік жұмысшы, шаруа және солдат депутаттары кеңесі құрылғанда Сейфуллин алғашқылардың бірі болып оған мүше болды. Бұл кезде большевиктік идеялар әлі кең тарала қойған жоқ еді. Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауы 1918 жылғы наурызға дейін созылғаны белгілі. Олай болса, Сейфуллиннің РК(б)П қатарына өтуі 1917 жылдың желтоқсаны емес, 1918 жылдың басы деген шындыққа сай келеді.

1918 жылы 28 ақпан мен 2 наурыз аралығында Ақмола уездік жұмысшы және солдат депутаттары кеңестерінің бірінші съезі болды. Съезде 79 адамнан сайланған кеңестің құрамына Сейфуллин де кірді. Наурыз айының 4-ші жұлдызында Ақмола уездік кеңесінің жалпы жиналысында кеңестің Президиумы мен Атқару комитеті сайланды. З. Катченко (төрағасы), Т. Бачок және Б. Серікбаев (төрағаның орынбасарлары), Ф. Кривогуз, Б. Әділов (хатшылар), Н. Монин (қазынашы), С. Сейфуллин мен Е. Кондратьева Президиум мүшелігіне сайланды [6, 4].

Мұрағат құжаттарына сүйене отырып, съезде 195 адам қол қойып қабылдаған 42 баптан тұратын Ақмола уездік кеңесінің міндеттерін жинақтап көрсетейік: Кеңес өкіметін тану; халық атынан Петроградқа Халық Комиссарлары Кеңесіне құттықтау жеделхат жіберу; қала мен уездегі ірі байлардың мал-мүлкін тәркілеу; жер бөлу; халықты астықпен, еңбекке қажетті құрал-сайманмен қамтамасыз ету; сауданы жандандыру; әскери қызметкерлер отбасына, мүгедектерге жәрдем беру, жәрдемақы тағайындау; халыққа тегін білім беру; ұрлық пен барымтаны жою; алып-сатарлыққа тосқауыл қою; халықтық революциялық сот құру; болыстарда медициналық және ветеринарлық пункттер ашу; сегіз сағаттық жұмыс күнін енгізу; маскүнемдікке қарсы күресу, халықты ауыз сумен қамтамасыз ету [7, 1-4].

Сонымен қатар уездік кеңестің азық-түлік, заң, қаржы, шаруашылық, еңбек бөлімдері құрылды. Жиырма адамнан құралған шаруашылық бөлімін басқару С. Сейфуллинге жүктелді [8, 13]. Кейіннен С. Сейфуллин оқу-ағарту комиссары болып тағайындалды [2, 13]. Құрамына С. Сейфуллин, Б. Жұманов, Ж. Омаров, Ж. Нұркин, Б. Смағұловтар кірген қазақ секциясы қазақ болыстарының арасында шаруашылықты нығайту, әлеуметтік мәселелерді шешумен айналысты [9, 20].

Омбы облыстық мемлекеттік мұрағаты деректерінің дәлелдеп отырғаны Сейфуллин Ақмола уездік кеңесінің, әрі Президиумының мүшесі бола отырып, қазақ секциясының, шаруашылық бөлімінің басшысы әрі оқу комиссары қызметін қоса атқарып, жоғарыда белгіленген міндеттерді жүзеге асыруға белсене қатысқан.

1917 жылы 9-10 наурыз күнгі мәжілісте Ақмола уезінде артық астықтың бар екендігі және қала тұрғыны Гутермахердің мәлімдеуінен қалада көп мөлшерде жасырылған артық еттің барлығы, кейбір саудагерлердің тұқымдық бидайды басқа жаққа жөнелтпек жоспарлары белгілі болды. Уездік кеңес халықты астықпен қамтамасыз ету үшін кеңес мүшелерін аттандыру, астықты жеткізуде қаладағы ауқатты байлардың көлігін реквизициялау туралы шешім қабылдап, Сейфуллин басқарған шаруашылық бөліміне дереу завод, фабрика және ауыл шаруашылық құрал-саймандарын тығып қойғандарды анықтау, артық баға қосып сату мақсатында азық-түлікті жасырғандарға шара қолдану, кінәлілерді революциялық трибуналға тапсыру міндеттері жүктеді [10, 42].

Тәртіп бұзушылыққа тосқауыл қою, қала халқын азық-түлікпен қамту өзекті мәселе болды. Сондықтан 13-14 наурызда халық қалаған өкілдерден милиция құрылып, халықты етпен қамтамасыз ету Ақмоланың ірі байлары Оразовқа, Дағалақовқа, Молдыбаевқа, Бегишевке, ағайынды Хальфиндерге, Қосмұхамедовке міндеттелді. Нұра болысы, Құланөтпес ауылындағы П. Моисеевтің бұрынғы су диірменін уездегі барлық тұрғын халық қажетіне пайдаланатын болды [11, 56-59].

Сейфуллиннің қоғамдық қызметі мұнымен шектеліп қалмады. Ол басқарған оқу-ағарту секциясы мектептер ашып, халық арасында сауатсыздықты жою жұмысымен айналысты, тегін оқулықтармен қамту, мектепті жабдықтау жұмыстарын жүргізді. 1918 жылы 9 сәуірде Ақмола уездік кеңесі мұғалімдер даярлайтын үш айлық курс ұйымдастыруға шешім шығарды [6, 114]. Сәкенмен бірге қызмет еткен Ақмола депутаттар кеңесінің төрағасы З. Катченко өз естелігінде: «Ақмолада уездік съезд болды. Сейфуллиннің ұсынысы бойынша мемлекет есебінен жаппай сауаттандыру және мектептер салу қаулының ең басты пункті болды» - деп еске алады [12]. Мұны мына дерек те дәлелдей түседі. 1917 жылғы 27 наурызда кезінде Сейфуллиннің өзі оқыған орыс-қазақ училищесін жабдықтау үшін 5 210 сом бөлуге шешім шығарылса, осы оқу орны ата-аналар комитетінің өтінішімен 50 000 сомға екі жыл уақыт ішінде жаңа училище ғимаратын салу мәселесі келісіліп, аурухананы кеңейту құрылысына 74 000 сом бөлу ұйғарылған екен, сондай-ақ азық-түлік бағасының арттырылмауын бақылауға алуға шешім қабылданыпты [13, 94].

Игі істер осылай жалғаса берер еді, алайда азамат соғысының басталуы бейбіт өмірдің шырқын бұзды. 1918 жылы 3 маусымда қаруланған Сібір казак-орыстары Ақмолада Кеңес өкіметін құлатып, оның мүшелері С. Сейфуллинді, Б. Серікбаевты, З. Катченконы, тағы басқаларын тұтқынға алды. Ақмола түрмесінен 1919 жылдың 5 қаңтарында тұтқындар жаяу Қызылжарға айдалды. Сол қыста 23 қаңтардан атаман Анненковтың «Азап вагонында» 47 күн өлім мен өмірдің арпалысын достарымен бірге Сейфуллин де басынан кешірді. Десек те, бұл қиындықтар оның қайсарлығын жойған жоқ, керісінше намысын қайрап, өршіл рухының арқасында қайтпас күрескер болып шыңдала түсті. 1919 жылдың сәуір айының басында Сейфуллин Омбы түрмесінен қашып шығады. Туған ауылына соғып, одан Түркістан өтіп, Әулиеатада Қабылбек Сарымолдаевқа кездесіп, қоғамдық жұмыстарға көмектеседі.

Сейфуллин 1920 жылдың 7 мамыры күні Ақмолаға қайтып оралды. Уездік ревкомның № 24 қаулысы бойынша уездік ревкомның басқару бөлімі меңгерушісінің көмекшісі болып тағайындалды [14, 112].

«С. Сейфуллин қызмет бабымен Ақмола уезін аралауға шығып отыр. Оған қызметкер адамдар тарапынан қылмыс не ауыр күнәлар істелгені анықталса, ол адамды орнынан алуға, тұтқындауға, жаңа адам тағайындауға ерік берілген. Барлық лауазымды адамдар мен кеңсе мекемелері Сейфуллин жолдасқа заң шеңберінде көмек көрсетуге міндетті» - деп, 17 мамыр күні берілген мандат [15, 8] бойынша Сейфуллин уездегі болыстарды аралап, олардағы ауылдық басқару мекемелерінің жұмысына нұсқау беру, құқық бұзғандарды, қылмыс жасағандарды анықтап шара қолдану секілді кезек күттірмейтін жұмыстармен айналысты.

1920 жылы 23 шілдеде Ақмола уездік еңбекшілер съезі ашылды. Съезде сайланған уездік кеңестің атқару комитетінің Президиумы 5 адамнан тұрды: төрағасы Г. Коротков, орынбасары және әкімшілік бөлімінің меңгерушісі болып С. Сейфуллин, хатшысы Б. Әділов, мүшелері З. Катченко мен Булочников белгіленді.

Айта кеткен жөн, Ақмола уездік атқару комитеті іске кіріспес бұрын, еңбекші халықты өздерінің соңынан ертуге белсендірді, қолдауға шақырды. Осы туралы Жарлық шығарды: «Атқару комитеті жұрт алдында қылмыспен, барымтамен аяусыз күресуге, халықтың бейбітшілігі мен тыныштығын сақтауға уәде береді. Комитет бұдан былай барлық халыққа қамқорлық көрсетеді, жәбір көргендердің құқын заңды түрде қорғайтын болады. Бізге сеніңіздер, біз сіздердің өмірлеріңізді жаңаша құруға, тұрмыстарыңызды жақсартуға көмектесеміз. Осы үшін бірігіп іске кірісейік!» - деген құжат [16, 17] мазмұны олардың мақсаты мен міндеттерін айқын көрсетіп тұрғандай.

Келесі, Сейфуллиннің өз қолымен жазылған № 138 бұйрық та өзіне назар аудартады. Онда «Ақмоланың уездік атқару комитетінің осы жылғы 26-шілдедегі №1 бұйрығы бойынша мен Ақмола атқару комитетінің басқару бөлімінің меңгерушісі қызметіне сол

күннен бастап кірістім. Мұны барлық бөлімдердің хабардар болуы үшін жариялап отырмын» - делінген [17, 65]. Құжат Сейфуллиннің қызмет дәрежесінің өскенімен бірге оған зор жауапкершілік те жүктелгенін көрсетеді. Осы жерде бұл міндеттерді ол қалай атқарды деген сұрақ туады.

Басқару бөлімінің мәжіліс хаттамаларын парақтағанда Сейфуллинге жүктелген жауапкершіліктің аса маңыздылығына куә болдық. Оның жетекшілігімен болыстық сайлауларды жүргізу, еңбекшілерге жер мен шабындықты беруді реттеу, салық жинау оны әділ бөлу, орманды және суды қорғау үшін күзет қою, «кедейлерге көмек» апталығын өткізу, халықтың астықпен қамтамасыз етілуін бақылау сияқты жұмыстар тиімді үйлестірілді. 1920 жылы 27 шілде күнгі мәжілісте қазақ болыстарында үйреншікті жағдайға айналған мал ұрлау мен барымтаға тыйым салу жөнінде шешім шығарылды: 1) барымтаға қарсы күресу үшін қазақ ұлтынан басқарушы тағайындалған ерекше отряд құру; 2) қазақ елді мекендеріндегі беделді, елге ықпалы жүретін ақсақалдарға жауапкершілік жүктеу, милиция органдары дер кезінде шара қолдану; 3) барлық болыстық және ауылдық атқару комитеттеріне мал ұрлығын, барымтаны болдырмауды бақылауға, түбімен жоюға шара қолдануға міндеттеу. Аталған қаулыны ой елегінен өткізсек, оның адамгершілік сенімге негізделгенін аңғару қиын емес. Кеңестік саясатқа бағындыруға Ақмола уездік милициясының толық құзырлығы барлығына қарамастан, орын алып отырған тәртіпсіздікті жоюда қақтығыстарға жол бермеу, ел ақсақалдарын қатыстыру, оларға сенім көрсету арқылы түсіністік тұрғысынан шешу қазақ халқының әлеуметтік тұрмыс ерекшеліктерін жақсы білетін басқару бөлімінің меңгерушісі Сейфуллиннің ұсынысымен қабылданғаны күмән туғызбайды.

Қалыптасқан тәртіп бойынша атқарылған істердің есебі губерния орталығы Омбымен қоса Мәскеуге де жіберіліп отыруы тиіс болатын. 1920 жылғы 29 шілдеде Мәскеуге Ақмола уездік ревкомы басқару бөлімінің шілде айындағы жұмыстарының жайы туралы жолдаған мәлімдемесінде Сейфуллин уездегі жалпы саяси жағдай, еңбекшілер арасындағы саяси-ағарту жұмысы, астық салығының жүргізілуі жайында оң өзгерістер барлығын баяндай келіп, сонымен бірге кедейлер мен орташалардың, негізінен, Кеңес өкіметін қолдайтындығын, алайда азық-түліктің тапшылығы, қымбатшылық, тұрмыстық заттардың жетіспеушілігінен олардың арасында қанағаттанғысыз көңіл-күйдің де орын алып отырғанын жасырмайды [18, 141-143].

Сейфуллин халықтың талап-тілегіне жақын деп санаған істерді батыл жүргізді. Оны толғандырған сондай мәселелердің бірі – қазақ әйелдерінің басындағы теңсіздік еді. Бұған дейін Қазақ комитетіндегі қызметі кезінде әйелдерге бас бостандығын беру үшін күресті алғаш бастаған Сейфуллин болатын. Сондықтан қолындағы биліктің күшімен уезд көлемінде қазақ арасында әлі күнге дейін тыйылмай отырған құқық бұзушылықтың тамырына балта шауып, әйел теңдігін заңды түрде жариялауды басты міндет деп санады. 1920 жылғы 8 қыркүйекте болыстық атқару комитеттеріне жіберілген № 14099 қалыңмалды жою жөніндегі жарлықта: «Ақмола уезінің қазақтары бүгінгі күнге дейін қыздарын қалың малға сатып, ескі әдеттің шылауынан арылмай отыр. Қазіргі кезде сорлы қыздар халық соттарына арыз жазуда. Мұндай қылыққа бұдан былай тыйым салынады. Сондықтан бұйырамын: қыздарын еріксіз ұзатуды тыю және қалың мал алуды мүлдем жою жөнінде шешім болғанын халыққа хабарландар», - деп көрсетіліп, Сейфуллин қол қойған [19]. Қазақ ОАК-і мен ХКК-тің қалыңмалды жою туралы декреті 1920 жылы 28 желтоқсанда шыққанын ескерсек, Сәкен Сейфуллин қазақ қыздарының бас бостандығын Қазақстанда бірінші болып іске асырды деп сеніммен айтуға болады. Осылайша, Ақмола уезіндегі қазақ әйелдерінің теңдікке қолдары жетті.

1919 жылы 10 шілдеде Қазақ революциялық комитеті (Қазревком – авт.) құрылды. Қазревком Қазақ Кеңестік Автономиясын дайындап, құру міндетін алға қойды. 1920 жылдың жазынан жалпықазақтық Құрылтай съезіне шақыруға дайындық жұмыстары жүрді. Қазақ зиялылары қазақ жерлерін қазақ өлкесіне қосуда тұрғылықты қазақтар

арасында белсенді үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Омбыда «Кедей сөзі» газетінің редакция мүшелері М. Жұмабаев, Ғ. Тоғжанов, Т. Телжановтардың болашақта құрылатын Қазақ республикасы жайында газет беттерінде жариялауының халыққа әсері зор болды. Қазақстанның барлық губернияларында жалпықазақтық съезге сайлау жүрді. Семей губерниясынан съезге Ф. Белослюдов, Г. Березовский, қазақ секциясынан Аймауытов, Тюленев, Дүйсенбаев, Ишмұхаметов, Смағұлов сайланды [20, 97].

Мұрағат құжаттары Сейфуллиннің сол уақыттың өзінде қоғамдық-саяси жұмыстағы белсенділігімен губерния көлемінде, саяси орталық Орынборға таныла бастағанын дәлелдейді. Ақмоладағы губерниялық сайлау комиссиясының төрағасы, «Кедей сөзі» газетінің редакторы Мұқан Әйтпенев Ақмола уездік атқару комитетіне: «Орынбор қаласында болатын съезге Кеңес өкіметін орнату жолында белсенді күрескер С. Сейфуллиннің қатысуы міндетті» деген жеделхат жібереді [20, 103]. Уездік атқару комитетінің төрағасы Г. Коротков қауырт жұмыстардың көптігін, қазақ оқығандарының аздығын айтып, Сейфуллинді съезге жібере алмайтындығы жөнінде жауап қайтарды. Көп кешікпей, 15 қыркүйекте Мұқан Әйтпеневтің «С. Сейфуллин Орынборда өтетін съезге баруға міндетті, оның орнына Әлиевті уақытша тағайындаңдар» деген нақты, қысқа қайырған жеделхаты келеді [21, 74].

Сейфуллиннің түсінігінше, қазақ халқының азаттық алып, өзінің ұлттық мемлекетін құру жөніндегі мақсатына қол жеткізгендігінің маңызы зор. Сондықтан өзінің мұндай маңызды мәселеден шет қалуын жөн көрмеді. Уездік атқару комитеті тарапынан қарсылық болған соң, С. Сейфуллин Ә. Омаров екеуінің атынан съездің маңыздылығын айтып, мәлімдеме жазып, 15 қыркүйекте Орынборға жүріп кетті [22, 68]. Яғни, Сейфуллиннің Қазақ Автономиясының құрылуына арналған Құрылтай съезіне қатысуы маңызды деп табылып, арнайы шақырылған. Бұл туралы уездік атқару комитетінің 16 қыркүйектегі № 24 жарлығында: «С. Сейфуллин Орынбордағы Қазақ өлкесінің жалпықазақтық съезіне делегат болып сайланғандықтан, жұмыс бабымен іссапарда деп есептелінсін», - деп көрсетілді [23, 307].

1920 жылдың 4-12 қазаны аралығында Орынборда Қазақстан Кеңестерінің Құрылтай съезі өтті. Съезге Қазақстанның барлық облыстарынан 273 делегат қатысты, оның ішінде Сібір ревкомынан 89 делегат болды. БК (б) П ОК-і Сібір бюросынан өкіл ретінде Е. Поллюдов тағайындалды, оған съезге Сібір ревкомының атынан баяндама дайындау жөнінде партиялық тапсырма берілген болатын. Алтай губерниясынан келген 6 адам шешуші дауысқа ие болды. Съезде Қазақ АКСР-і құрылды деп жарияланды.

Съезд өкіметтің жоғарғы органдары – Орталық Атқару комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесін сайлады. Қазақ АКСР ОАК-нің төрағасы болып С. Меңдешев, Қазақ АКСР ХКК-нің төрағалығына В. Радус-Зенькович сайланды. Қазақ АКСР ОАК-інің мүшелігіне сайланған 75 адамның бірі С. Сейфуллин болды. Қазанның 13-інде Қазақ ОАК-і Президиумының 10 адамнан тұрған құрамына: С. Меңдешев (төраға), В. Радус-Зенькович, Ә. Жангелдин, С. Сейфуллин, И. Киселев, Б. Алманов, Ақулов, Ж. Сәдуақасов, Ғ. Бөкейханов, Ә. Досов кірді [24, 1]. Осы съезде Сейфуллин біржола орталыққа - Орынборға жаңа қызметке қалдырылды. Съезде Әкімшілік және Жер комиссиялары құрылды. Сейфуллин Жер комиссиясының төрағалығына сайланып, С. Меңдешев басқарған Әкімшілік комиссиясының құрамына да кірді [25, 2].

Сонымен, Ақмолада басталған алғашқы қадамдар Сәкен Сейфуллиннің өмірінде үлкен із қалдырды. Оның кейіннен мемлекеттік деңгейдегі қызметке, қайраткерлік дәрежеге дейін көтерілуінің себебі, Ақмоладағы жаңа қоғам құру ісіндегі күрескерлігі мен іскерлігі, тәжірибесі, қызметтестерінің ортасында беделінің жоғары болуынан еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сейфуллин С. Шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2004. 1. Т. Тар жол, тайғақ кешу. Роман-эссе, 2004. – 456 б.
- 2 История Казахской ССР. Эпоха социализма. – Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1963. – 910 с.
- 3 Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты (ҚР ПМ) 141-қ. 16-т. 1229-іс. 1-п.
- 4 ҚР ПМ 141-қ. 16-т. 749-іс. 2-п.
- 5 ҚР ПМ 141-қ. 1-т. 11544-іс. 134-п.
- 6 Қазақ ССР тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). – Алматы: Ғылым, 1981. 5 – томдық. Т. 4. – 674 б.
- 7 Ресей Федерациясы Омбы облыстық мемлекеттік мұрағаты (РФ ОО ММ) 284 –қ. 1-т. 107-іс. 1 – 4-пп.
- 8 РФ ОО ММ 284-қ. 1-т. 26-іс. 13-п.
- 9 РФ ОО ММ 284-қ. 1-т. 26-іс. 20-п.
- 10 РФ ОО ММ 284 –қ. 1-т. 107-іс. 42-п.
- 11 РФ ОО ММ 284 –қ. 1-т. 107-іс. 56-59-пп.
- 12 Катченко З. Дос, серік // Социалистік Қазақстан. – 1964. – 20 май. – 3 б.
- 13 РФ ОО ММ 284 –қ. 1-т. 107-іс. 94-п.
- 14 Астана қаласының мемлекеттік мұрағаты (АҚ ММ) 244-қ. 1-т. 1-іс. 112-п.
- 15 АҚ ММ 250-қ. 1-т. 45-іс. 8-п.
- 16 АҚ ММ 244-қ. 1-т. 2-іс. 17-п.
- 17 АҚ ММ 250-қ. 1-т. 14-іс. 65-п.
- 18 АҚ ММ 250-қ. 1-т. 16-іс. – 141-143-пп.
- 19 Сәкен Сейфуллин мұражайы. Негізгі қор. Ф. 243.
- 20 Малышева М. Казахи в Сибири в период демографических кризисов (1919 -1934 г). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук: 07.00.02. – Семей, 2002. – 291 с.
- 21 АҚ ММ 244-қ. 1-т. 1-іс. 74-п.
- 22 АҚ ММ 244-қ. 1-т. 1-іс. 68-п.
- 23 АҚ ММ 250-қ. 1-т. 33-іс. 307-п.
- 24 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты (ҚР ОММ) 5-қ. 1-т. 1-іс. 1-п.
- 25 ҚР ОММ 5-қ. 1-т. 14-іс. 2-п.

РЕЗЮМЕ

В статье дан анализ общественно-политической деятельности С. Сейфуллина с 1917 по 1920 гг. в Акмолинске. Вклад С. Сейфуллина в реализацию социально-политических и экономических прав трудящихся доказан через архивные источники г. Астаны и Омской области.

RESUME

The analysis of Saken Seyfullin's social and political activity from 1917 to 1920 in Akmola is given in the article. Saken Seyfullin's contribution to realization of the socio-political and economic rights of workers is proved through archival sources of the city of Astana and Omsk region.

Б.К. Альжаппарова

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, канд. ист. наук, доцент

**Крестьянство
Центрального
Казахстана и
тоталитарный режим
(рубеж 1920-х- 1930-х гг.)****Аннотация**

В статье исследованы взаимоотношения между крестьянством и сталинским режимом, которые во второй половине 1920-х гг. трансформировались в конфликт и войну. В статье рассмотрены репрессии сталинского режима, направленные против крестьянства Центрального Казахстана на рубеже 1920-х-1930-х гг. Приведены краткие данные о репрессиях, проводившихся в ходе реализации заготовительных кампаний. Исследованы репрессии, применявшиеся против крестьянских выступлений. Приводится тезис, что на рубеже 1920-х-1930-х гг. в стране начинает формироваться тоталитарный режим, который держался не на основных законах, а на партийных указах, распоряжениях и инструкциях. Источниковую базу исследования составил разнообразный круг архивных источников.

Ключевые слова: заготовительные кампании, «Малый Октябрь», крестьянские выступления, репрессии, ликвидация кулачества и байства как класса.

На современном этапе развития суверенного Казахстана, в условиях активизации рыночной экономики в обществе усиливается интерес к аграрной проблематике. Как отмечал Фернан Бродель, подразделявший Историю на три уровня, аграрную историю необходимо отнести к сфере «Человек, земля, космос» – самому нижнему, глубинному слою исторической реальности, где господствуют постоянство и стабильные структуры. «Время протекает здесь настолько медленно, что кажется неподвижным, изменения взаимоотношений общества и природы измеряются столетиями, иногда тысячелетиями... Это почти неподвижная история людей в их тесной взаимосвязи с землей, по которой они ходят и которая их кормит, история беспрерывно повторяющегося диалога человека с природой» [1, 19]. Поэтому попытка вторгнуться в этот налаженный диалог между человеком и природой, предпринятая первоначально в колониальный период, а затем и в советское время - в 1920-1930-е гг., привела к тяжёлым последствиям.

Одна из составляющих аграрной истории - взаимоотношения между государством и крестьянством, которые на определенных этапах истории перерастают в конфликт, а затем и в открытую войну. Государственная власть становится врагом крестьянства. Такая же ситуация сложилась и в Казахстане во второй половине 1920-х гг. Сталинский режим начал войну против крестьянства, которая выражалась в репрессивных акциях, проводившихся в ходе заготовительных кампаний, в арестах за «контрреволюционную и бандитскую деятельность», в подавлении крестьянских восстаний.

В рамках данной статьи предпринята попытка изучения репрессий сталинского режима, направленных против крестьянства на рубеже 1920-х-1930-х гг.

Репрессии в отношении крестьянства стали основной составляющей курса «Малого Октября», объявленного Ф.И. Голощекиным после прихода к власти в Казахстане. Ф.И. Голощекин утверждал, что в период с 1920 по 1925 годы казахский аул не был задет Октябрем, поэтому необходимо проводить «советизацию аулов», а также провести в казахском ауле «Малый Октябрь», под которым он подразумевал, в первую очередь, искусственное разжигание классовой борьбы [2, 90].

Руководители Казахстана, выступавшие за необходимость проведения этой политики, оправдывали ее наличием особенностей, присущих в большей степени казахскому аулу, а не русской деревне. К таковым они относили: «сохранившееся влияние бая», «остатки родовых отношений», «большую безграмотность», «экономическую зависимость аульных бедняцко-батрацких масс», «бытовую некультурность». Как писал Ф.И. Голощекин, именно эти «особенности при процессе быстрого перехода аула от докапиталистических форм к новым, коллективным формам неизбежно вызывают более обостренные формы классовой борьбы» [2, 80]. Таким образом, партийные руководители сознательно легитимировали методы политического и экономического насилия, применяемые в процессе реализации этой политики.

Источниковую базу исследования составил разнообразный круг источников. Значительная часть источников была выявлена в результате изучения архивных фондов Центрального Государственного архива Республики Казахстан, Архива Президента Республики Казахстан. В ЦГА РК были изучены Ф. № 44 (Народный комиссариат Рабоче - крестьянской инспекции), Ф. № 1179 (Комитет по оседанию и хозяйственному устройству откочевников при Совете Народных комиссаров Казахской АССР).

В АПРК были изучены Ф. № 141 (Казахский краевой комитет ВКП (б) и Ф. № 719 (Казахская краевая контрольная комиссия ВКП (б) - Народный комиссариат Рабоче-крестьянской инспекции). Наибольшую ценность для нашего исследования представляют докладные записки о положении районов. Методологической и теоретической основой исследования выступили общенаучные принципы, прежде всего, принцип историзма.

Репрессивные акции в отношении крестьянства проводились, в частности, в ходе заготовительных кампаний конца 1920-х гг. Хлебозаготовительные кампании, как утверждают исследователи, стали одним из этапов той войны, которую вела против крестьянства, в особенности, против зажиточного крестьянства, Советская власть. По мнению последней, «крестьяне представляют собой людей, которые хозяйничают на себя и своими излишками хлеба могут обратить в рабство рабочих... Поэтому наше отношение к этим мелкобуржуазным собственникам есть отношение войны». Таким образом, крестьянство – главная основа хозяйственной жизни страны, было объявлено на положении внутреннего врага и очутилось «вне закона» [3, 378].

Экономическое принуждение было дополнено применением к аульному и деревенскому крестьянству чрезвычайных мер внеэкономического насилия. Новый председатель Совета Народных комиссаров Казахстана У. Исаев 11 сентября 1929 года подписал указ, согласно которому каждое хозяйство должно было сдать все излишки хлеба не позднее 1 ноября 1929 г. Уклонившимся грозил штраф в пределах пятикратного размера стоимости подлежащего сдаче хлеба или же уголовное дело по ст.61. Необходимо

отметить, что эти меры с течением времени все более ужесточались [4, л.230]. Так, если на 20 ноября 1929 г. по Акмолинскому округу были подвергнуты репрессиям по хлебозаготовкам – 1050 человек, из них: в административном порядке – 281, в судебном порядке – 769, было взыскано: штрафов на общую сумму – 422 тыс. 61 рубль, хлеба – 2 тыс. 852 пуда, то уже на 25 ноября были подвергнуты аналогичным репрессиям – 1426 человек, из них в административном порядке – 229, в судебном порядке – 1197, было взыскано: штрафов на общую сумму 745 тыс. 345 р., хлеба – 3072 пуда. Менее чем через месяц, на 15-ое декабря 1929 г. по Акмолинскому округу были репрессированы 3 тыс. 828 человек, из них: в административном порядке – 229 человек, в судебном порядке – 3 тыс. 599 человек, было взыскано штрафов на общую сумму – 1 млн. 103 тыс. 728 рублей, хлеба – 8 тыс. 348 пудов [4, л.232]. Социальный состав осужденных был разнообразным: среди репрессированных и осужденных было 320 середняков, 965 «зажиточных», 1203 кулаков и баев и 55 бедняков [4, л.237].

В Каркаралинском уезде с января по июль 1928 года было отдано под суд по 62 статье уголовного Кодекса – 1261 человек, наложено штрафов на сумму 44тыс. 962 рубля, взыскано 832 пуда хлеба [6, л.71].

Подобные методы партийно-государственное руководство страны оправдывало необходимостью расширения экспорта зерна, вызванного, по их мнению, усилением темпов индустриализации. Например, в 1930 г. за границу было вывезено 4 млн. 841 тыс. 293 тонны хлеба на сумму 206 млн. 120 тыс. рублей, что равнялось приблизительно 22% общей заготовки из урожая 1930 г. Такого количества зерна СССР еще никогда не вывозил. Насколько велико было значение хлеба в экспорте Советского Союза можно судить по тому, что стоимость экспортированных хлебных культур превышала 1/5 всей суммы экспорта. В следующем 1931 г. размеры хлебного экспорта еще более увеличились и достигли 5 млн. 177 тыс. 882 тонн [7, 132].

Столь большое количество экспортируемого хлеба, по мнению исследователей, было вызвано тем, что зерно приходилось продавать на крайне невыгодных условиях. Из-за мирового экономического кризиса, охватившего капиталистические страны в 1929-1933 гг., цены на мировом хлебном рынке резко снизились, и СССР, вывозя в 1931 г. зерно, смог получить за него лишь 156 млн. 558 тыс. рублей, т.е. гораздо меньше, чем год назад [7, 132]. Такой большой объем хлебного экспорта отрицательно повлиял и на внутренний баланс государства, в результате хлебозаготовительными кампаниями были охвачены даже те районы, где преобладало полукочевое хозяйство.

В этот период репрессии в отношении крестьянства проходили и под флагом раскулачивания и ликвидации байства и кулачества как класса. В соответствии с постановлением ЦИК и СНК СССР от 1-го февраля 1930 г. ЦИК и СНК КАССР 19 февраля 1930 г. приняли постановление «О мероприятиях по укреплению социалистического переустройства сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и по борьбе с кулачеством и байством» [8, 42].

Согласно этому постановлению окружным исполнительным комитетам предоставлялось право «в районах сплошной коллективизации на основе решений собраний колхозников и батрацко-бедняцких собраний выселить и расселить кулаков, баев, полупомещиков, полуфеодалов в отдельные округа Казахстана и в пределах округа – в отдельные его районы на новых, отводимых им за пределы хозяйств участках с конфискацией всего имущества, за исключением «оставляемого им в размерах, минимально необходимых для ведения хозяйства на вновь отводимых им участках» [8, 45].

Основополагающий приказ по ОГПУ от 2 февраля 1930 г. № 44/21 «О мероприятиях по ликвидации кулачества как класса» был разработан на основании постановления Политбюро ЦК ВКП (б) от 30 января 1930 г. и содержал основные его положения. В приказе говорилось: «В целях наиболее организованного проведения ликвидации

кулачества как класса и решительного подавления всяких попыток противодействия со стороны кулаков мероприятиям Советской власти по социалистической реконструкции сельского хозяйства – в первую очередь в районах сплошной коллективизации, в самое ближайшее время кулаку, особенно его богатой и активной контрреволюционной части, должен быть нанесен сокрушительный удар. Осуществление этой исторической задачи потребует исключительного напряжения по всем основным линиям партийной и советской работы. Особо серьезны, сложны и ответственны задачи, возлагаемые партией на органы ОГПУ. От наших органов больше, чем когда-либо, потребуются исключительное напряжение сил, решительность и выдержка, исключительная строгая классовая линия, четкость и быстрота действий» [9, 56].

Необходимо отметить тот факт, что в этот период репрессии против крестьянства обретают уже политический характер, и крестьян осуждают по ст. 58, «политической». Разработанная в тот период система репрессий для крестьянства включала 6 положений: ст. 58-8, 59-9 Уголовного Кодекса предусматривали ответственность за подготовку террористического акта; ст.58-10 - за агитацию, направленную к срыву сельскохозяйственных работ; ст. 73-1 - за угрозы в адрес советских и общественных работников; ст.79 - за попытку или разбор конфискованного имущества; ст.79-1- за подстрекательство или убий скота; ст.16 и 79 - за повреждение имущества, подлежащего передаче в колхоз. Сотрудники ОГПУ применяли в большей степени ст.58-10 Уголовного Кодекса РСФСР. Наказание по этой статье предусматривало от трех лет лишения свободы до высшей меры [9, 59].

Так, в Каркаралинском округе за «контрреволюционную и бандитскую деятельность» по линии ОГПУ было арестовано 400 человек, представлявших, в основном, «кулацко-байские слои» населения, за разбазаривание скота и семенного фонда было осуждено 137 баев [10, л.156]. В Акмолинском округе по линии ОГПУ к марту 1930 г. было арестовано и осуждено 356 человек, из них 310 «кулаков и баев», 41 зажиточных и 6 середняков. Было арестовано за «разбазаривание скота» - 31 человек [10, л.15]. Репрессии в отношении зажиточных крестьян не замедлили проявить себя в так называемой «чистке» колхозов. Например, в Акмолинском округе к 10 марта 1930 г. прошли так называемую «чистку» 303 колхоза [11, л.59].

Репрессивные функции государства были направлены в этот период и против крестьянских выступлений, расценивавшихся силовыми структурами как бандитские выступления и контрреволюционные мятежи. В этой связи кажется уместным привести высказывания западных исследователей, изучавших проблему крестьянских выступлений. Например, Линн Виола утверждает, что протест населения, какую бы форму он ни принимал - завуалированную и непрямую либо явно оппозиционную и насильственную, - был вызван обоснованным беспокойством крестьян за судьбы их семей, веры и общины [12, 112]. Эрик Хобсбаум придерживался тезиса, что крестьянское выступление – это протест, ...это выступление не против того, что крестьяне бедны и угнетены, а против того, что они слишком бедны и угнетены [16, 192].

Джеймс Скотт - создатель концепции моральной экономики крестьянства как этики выживания, отмечал, что притязания на крестьянские доходы со стороны помещиков или государства никогда не признавались законными, если они распространялись на то, что считалось минимальным зафиксированным уровнем существования. «Крестьян побуждала к бунту чаще недостаточность того, что им оставалось, чем величина того, что у них изымалось»- пишет Дж. Скотт [13, 209].

В конце 1920-х-начале 1930-х годов на территории Казахстана, как подсчитали отечественные исследователи, произошло 372 крестьянских выступления, подавленных отрядами ОГПУ. Одним из факторов, подтолкнувших крестьян Казахстана к протестным выступлениям, являлась политика заготовительных кампаний, в процессе реализации которой нарушения законности были повсеместными. Вместе с тем массовые жалобы на

эти «искривления» и «перегибы» не рассматривались. Например, в Абралинском районе в период заготовительных кампаний, проводившихся в 1929-1931 гг., крестьяне написали до 400 письменных жалоб. Однако эти жалобы даже формально не были рассмотрены Абралинским районным комитетом [10, л.108]. Не случайно основным требованием выступавших крестьян был возврат незаконно изъятого скота, с которым зачастую связывалась единственная надежда на выживание.

Процессы оседания и коллективизации, обусловившие стремительное обнищание населения, не подкреплённые психологической подготовленностью кочевников, также не могли не вызвать чувства протеста со стороны крестьян.

Следующим поводом для выступлений стала антирелигиозная политика Советского государства, в частности, закрытие религиозных школ и мечетей, репрессии государства по отношению к мусульманскому духовенству. Так, на территории Казахстана было введено в действие постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета от 18 июня 1928 года, запрещающее преподавание мусульманского вероучения, а с 1 июля 1929 г. была прекращена выдача органами власти разрешений на открытие религиозных школ.

На территории Центрального Казахстана восстания происходили на рубеже 1920-х-1930-х гг. Участники этих выступлений были подвергнуты репрессиям органами ОГПУ. Так, в частности, в начале 1930-х гг. были репрессированы участники Абралинского и Чингистауского выступлений: 86 человек было приговорено к высшей мере наказания, 137 человек было заключено в исправительно - трудовые лагеря со сроком от 3 до 10 лет, еще десять человек стали отбывать срок заключения - от 3 до 5 лет - в Казахстане [11, л.205].

Попытка выступлений против Советской власти была предпринята и в Коунрадском районе. Представители силовых структур не замедлили адекватно, в духе того времени, отреагировать на это выступление. В результате 5 участников выступления было приговорено к высшей мере наказания, 4 – к 10 годам лагерей, остальные 11 человек – к различным срокам лишения свободы – от 5 до 3 лет [14, л.148].

Было разгромлено и выступление в Шубартауском районе. Чтобы не быть голословными, необходимо привести отрывок из архивных источников: «... 31 марта укрепившееся в горах Бакты ядро банды в числе 53 человек было ликвидировано, в результате чего по точным данным убито 42 бандита. Захвачено неизвестное количество оружия и боевых патронов» [14, л.173]. Почти все участники этого выступления испытали на себе тяжесть пенитенциарной системы: 28 руководителей было приговорено к расстрелу, 66 человек было заключено в лагеря со сроком от 3 до 10 лет, 17 - стали отбывать сроки заключения - от 3 до 5 лет - в Казахстане [15, л. 174].

Одним из факторов, повлиявших на усиление репрессивных функций государства, стал ряд рекомендаций, выработанных органами ОГПУ с целью быстрого подавления выступлений. Рекомендации запрещали возить с собой арестованных, вступать в переговоры с бандитскими формированиями, дробить отряды на отдельные части; в них говорилось о необходимости преследовать «бандформирования» до полного их разгрома. Практическое воплощение рекомендаций позволило силовым структурам в довольно короткие сроки подавить эти выступления.

Таким образом, локальный характер выступлений, отсутствие единого центра, руководящего движением, недостаточное военно-техническое обеспечение, организованное и жесткое противодействие со стороны силовых структур обусловили поражение выступавших крестьян. Усиление репрессивной мощи государства стало сдерживающим фактором в попытках оппозиционных выступлений против существующей власти. Это одна из причин того, почему эти выступления не имели места в дальнейшем.

Итак, крестьянство Казахстана в конце 20-х-начале 30-х гг. XX века испытало репрессии со стороны сталинского режима. В стране начинает формироваться тоталитарный режим, который держался не на основных законах, а на партийных указах, распоряжениях и инструкциях.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Бродель Фернан. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М.: Прогресс, 1986. – 610 с.
- 2 Голощекин Ф.И. Казахстан на путях социалистического переустройства. – М. – Алма-Ата: ОГИЗ, 1931. – 246 с.
- 3 Лурье С.В. Историческая этнология. - М.: Аспект-Пресс, 1998. - 249 с.
- 4 АП РК. (Архив Президента Республики Казахстан). ф.141, оп.1, д.5049.
- 5 АП РК, ф.141, оп.1, д.6397.
- 6 АП РК, ф.141, оп.1, д.1675.
- 7 Мошков Ю.А. Зерновая проблема в годы сплошной коллективизации сельского хозяйства СССР (1929-1932). – М.: Изд. МГУ, 1966. – 231 с.
- 8 Систематическое собрание законов КАССР (6 октября 1920 г. – 31 декабря 1929 г.). – Алма-Ата, 1931. – 224 с.
- 9 Кодин Е.В. Репрессированная российская провинция. 1917-1953 гг. - М.: РОССПЭН, 2011. - 273 с.
- 10 АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 3308
- 11 ЦГА РК (Центральный Государственный архив РК), ф.44, оп. 11, д. 461
- 12 Линн Виола. Крестьянский бунт в эпоху Сталина. Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. – М.: Росспэн, 2010. – 369 с.
- 13 Скотт Дж. Моральная экономика крестьянства как этика выживания // Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире. Пер. с англ. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – С. 202-210.
- 14 АПРК, ф. 719, оп. 3, д. 220
- 15 АП РК, ф.719, оп.4, д. 675.
- 16 Хобсбаум Э. Разбой как социальное явление // Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире / пер. с англ. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – С. 289-291.

ТҮЙІН

Мақалада 1920-1930 жылдардағы Орталық Қазақстан шаруаларына қарсы сталиндік режимнің қуғын-сүргіндері зерттелген. Астық жинау науқандарын жүзеге асыру кезінде жүргізілген қуғын-сүргіндер туралы қысқаша деректеме келтірілген. Шаруалар көтерілісіне қарсы жүргізілген жазала іс-шаралары зерттелген.

RESUME

The article examines the repression of the Stalinist regime against the peasantry of Central Kazakhstan at the turn of the 1920s and 1930s, presents brief data on repression in the process of implementation and procurement campaigns. There was investigated the repression used against peasant uprisings. The source base of the study was a diverse range of archival sources. The methodological and theoretical basis of the research was made on General scientific principles, first of all, the principle of historicism.

А.М. Ауанасова

Институт истории государства
КН МОН РК,
д-р ист. наук, профессор

Е.К. Нурпеисов

Институт истории государства
КН МОН РК,
канд. юрид. наук, доцент

История законодательства о выборах в системе местного самоуправления в Казахстане

Аннотация

Законодательство о выборах в независимом Казахстане, берущее свое начало с изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан еще в конце восьмидесятых годов прошлого столетия, включало общие вопросы правового регулирования выборов в местные представительные государственные органы – маслихаты областного и районного уровней. Но наряду с этим правовому регулированию подвергались новые для Казахстана выборы акимов сельских округов, поселков и малых городов. Впервые такие выборы были проведены в 2001 году на основе Указа Президента РК от 23 июня 2001 года «О выборах акимов аульных (сельских) округов, аулов (сел), поселков». Эти же вопросы были предметом правового регулирования и в последующем. Так, 24 апреля 2013 года был принят Указ Президента РК «О некоторых вопросах проведения выборов акимов городов районного значения, сельских округов, поселков и сел, не входящих в состав сельского округа». Им было установлено, что выборы акимов осуществляются на основе косвенного избирательного права, принадлежащего депутатам районных маслихатов.

В 2018 году Конституционным Законом «О внесении изменений и дополнений в некоторые конституционные законы Республики Казахстан» от 3 июля 2018 года была введена пропорциональная система при выборах в районные и городские маслихаты. В этот же день был принят сопутствующий названному закон, которым были установлены меры юридической ответственности за нарушение правил проведения предвыборной агитации в СМИ, включая интернет-ресурсы.

Ключевые слова: местные органы государственной власти, маслихат, аким, аульный (сельский) округ, косвенное избирательное право, пропорциональная система выборов.

По Конституции РК 1995 года местное государственное управление осуществляется местными представительными (маслихаты) и исполнительными (акиматы) органами (ст. 85-

88). В отличие от организации советской власти исполнительные органы не являются структурами, производными от представительных органов, не являются их исполнительно-распорядительными учреждениями. Эта особенность в первые постсоветские годы порождала между ними противоречия, доходящие порой до открытого дуализма представительной и исполнительной власти на местах. В настоящее время их взаимоотношения в законодательном плане урегулированы достаточно подробно. Но вместе с тем вопросы выборов маслихатов и акимов в контексте демократизации общественной жизни не утратили актуальности для правового регулирования.

Эта проблема находила законодательное отражение, начиная с Конституции 1995 года и заканчивая вносимыми в нее поправками вплоть до 2017 года. Но окончательного решения по этой проблеме до сих пор нет, хотя шаги в этом направлении, пусть и не всегда последовательные, но все же осуществляются. Пример тому *Указ Президента Республики Казахстан от 24 апреля 2013 года «О некоторых вопросах проведения выборов акимов городов районного значения, сельских округов, поселков и сел Республики Казахстан, не входящих в состав сельского округа»*, которым утверждены соответствующие Правила, регулирующие процедурные вопросы [1].

Согласно этим Правилам избрание акимов осуществляется районными маслихатами, депутаты которых становятся выборщиками (косвенное избирательное право). Кандидат выдвигается районным акимом на альтернативной основе из числа жителей соответствующей области, имеющих высшее образование. Освобождение от должности избранного акима осуществляется районным акимом с согласия акима области. Таким образом, аким населенного пункта, встроенный в систему местной государственной исполнительной власти, в последующем, по мере развития гражданского общества, может трансформироваться в руководителя местного самоуправления.

Проблемам выборов на местном уровне посвящен *Конституционный Закон РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые конституционные законы Республики Казахстан» № 162 – VI ЗКР от 3 июля 2018 года* [2]. Главное его назначение – правовое регулирование избирательных правоотношений на выборах в местные представительные органы по пропорциональному представительству политических партий на уровне районных и городских маслихатов.

В условиях неразвитости институтов местного самоуправления такая мера может оказаться полезной для создания предпосылок перехода к местному самоуправлению посредством использования интеллектуального и организационного потенциала партий.

В соответствии с законом включение в партийный список лиц для избрания депутатом маслихата будет производиться высшим руководящим органом филиала (представительства) политической партии. Это усилит роль партий в представительных органах власти, создаст возможность для профессионализации депутатского корпуса и более полного учета интересов населения. И что немаловажно, закон позитивно скажется на модернизации деятельности самих партий, политическая активность которых сместится из центра, крупных городов в регионы страны.

В связи с отменой выборов по округам, как это было при мажоритарной системе, отпадает необходимость в окружных избирательных комиссиях. В целях повышения профессионализации территориальных избирательных комиссий председатели либо их заместители, а также секретари будут осуществлять полномочия на профессиональной постоянной основе. На них будут возложены обязанности по составлению списков избирателей, проведению электорального обучения и определению совместно с местными исполнительными органами границ избирательных участков. Предусмотрен порядок составления списков избирателей через интеграцию с государственной базой данных о физических лицах.

Более детально урегулированы вопросы агитации в средствах массовой информации, в том числе на интернет-ресурсах. Предъявляются дополнительные требования к СМИ по освещению выборной кампании. Для обеспечения объективного, достоверного и профессионального освещения хода избирательной кампании установлено, что опрос общественного мнения должен проводиться зарегистрированными юридическими лицами, имеющими соответствующий опыт работы в этой сфере.

Вводятся механизмы по обеспечению и проведению электорального обучения с целью повышения профессионального уровня членов избирательных комиссий – организаторов выборов, других участников избирательного процесса, а также их правовой культуры в целом.

Особого внимания заслуживают нормы закона, регулирующие внутренние процедуры деятельности избирательных комиссий. Это – своеобразные процессуальные нормы в рамках избирательного права как подотрасли конституционного права. Они в совокупности призваны обеспечить прозрачность и эффективность деятельности избирательных комиссий. В зависимости от предмета регулирования эти нормы нацелены на:

- приведение в соответствии с Конвенцией о стандартах демократических выборов СНГ полномочий участковой избирательной комиссии принимать необходимые меры по реализации избирательных прав граждан с ограниченными возможностями;
- исключение служебной подчиненности при принятии решений, в связи с чем более половины состава избирательной комиссии не должны быть работниками одной организации (исключение: создание участков, расположенных в отдаленных и труднодоступных районах, на участках отгонного животноводства и др.);
- равномерное распределение нагрузки на членов участковых избирательных комиссий. При разном количестве избирателей на участках предлагается дифференцировать численный их состав (от 5 до 11 членов УИК);
- урегулирование деятельности представителей политических партий с правом совещательного голоса, в связи с чем вводятся нормы, уточняющие их статус, порядок рекомендации такого представителя политической партией и включение его в избирательную комиссию.

Отдельные нормы внесены в Конституционный закон с учетом рекомендаций БДИПЧ/ОБСЕ (например, опубликование информации о проголосовавших по открепительным удостоверениям, упорядочение сроков доставки бюллетеней на избирательные участки).

В связи с принятием данного Конституционного закона был принят сопутствующий ему Закон РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам выборов» от 3 июля 2018 года № 163-VI ЗРК[3]. Им, в частности, предусмотрено внесение изменений и дополнений в Закон РК «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан» от 23 января 2001 года, Закон РК «О политических партиях» от 15 июля 2002 года, Бюджетный Кодекс РК от 4 декабря 2008 года, Кодекс РК «Об административных правонарушениях» от 5 июля 2014 года, Закон РК «О государственной службе Республики Казахстан» от 23 ноября 2015 года.

Эти изменения и дополнения в действующее законодательство предусматривают установление или усиление мер юридической ответственности за нарушение правил проведения предвыборной агитации средствами массовой информации, включая интернет-ресурсы, уточняют порядок избрания членов избирательных комиссий, а также основания и процедуру прекращения их полномочий, в том числе досрочно, депутатов мажилиса Парламента РК, избранных по партийным спискам, а также депутатов маслихатов различных уровней.

Рассмотренные здесь законодательные акты, посвященные совершенствованию правовых основ выборов в местные органы государственной власти, нацелены на активизацию деятельности политических партий, прежде всего в регионах. Не секрет, что многие из них свою деятельность сосредотачивают в столице и крупных городах, заявляя о себе преимущественно в период выборов в Мажилис.

Одновременно эти акты логически вытекают из предыдущего опыта законодательного регулирования выборов, что особенно наглядно иллюстрирует нижеследующая сокращенная таблица №1 хронологии законодательных актов о выборах в Республике Казахстан.

Таблица (сокращенная) 1 - Хронология законодательных актов о выборах и их краткое содержание

№	Даты и номер закона	Наименование законодательного акта	Краткое содержание
1.	22.09.1989 № 4141–XI	Закон «Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного закона) Казахской ССР» ст. ст. 84-91	Выборы народных депутатов в Казахской ССР проводятся по одномандатным избирательным округам. 25% депутатов избирается от общественных организаций.
2.	09.12.1993	Кодекс Республики Казахстан «О выборах»	Введение мажоритарной системы выборов, сокращение числа депутатов Верховного Совета с 360 до 177 человек, избираемых на 5 лет, предоставление права выдвижения кандидатов общественными объединениями и гражданами в порядке самовыдвижения, введение государственного списка, состоящего из 42 кандидатов.
3.	28.09.1995 № 2464	Указ Президента РК, имеющий силу Конституционного закона, «О выборах в Республике Казахстан»	Регулирует отношения, возникающие при проведении выборов Президента, депутатов Сената и Мажилиса, маслихатов и членов органов местного самоуправления в соответствии с Конституцией РК 1995 года. Имеет сходство с Кодексом о выборах.
4.	23.06.2001 № 633	Указ Президента Республики Казахстан «О выборах акимов аульных (сельских) округов, аулов, (сел), поселков»	Поручение ЦИК назначить, организовать в IV квартале и провести выборы в отдельных административно-территориальных единицах в порядке эксперимента.
5.	24.04.2013 № 559	Указ Президента РК «О некоторых вопросах проведения выборов акимов	Косвенное избирательное право при выборе акимов районными маслихатами.

		городов районного значения, сельских округов, поселков и сел Республики Казахстан, не входящих в состав сельского округа»	Право выдвижения кандидатуры у районного акима. Освобождение от должности районным акимом по согласованию с акимом области.
6.	03.07. 2018 № 162-VI ЗКР	Конституционный закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые конституционные законы Республики Казахстан»	Введение пропорциональной избирательной системы при выборах в районные и городские маслихаты. Ликвидация окружных избирательных комиссий.
7.	03.07.2018 № 163 – VI ЗКР	Закон РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам выборов»	Установлены меры юридической ответственности за нарушение правил проведения предвыборной агитации СМИ, включая интернет ресурсы; уточняются порядок избрания членов избирательных комиссий, а также основания и процедура прекращения полномочий депутатов мажилиса Парламента РК.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Указ Президента Республики Казахстан «О некоторых вопросах проведения выборов акимов городов районного значения, сельских округов, поселков и сел Республики Казахстан, не входящих в состав сельского округа» от 24 апреля 2013 года // URL.: <http://www.rkao.kz> - веб-сайт Республиканского центра правовой информации Министерства юстиции Республики Казахстан.
- 2 Конституционный закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые конституционные законы Республики Казахстан» № 162-VI ЗКР от 3 июля 2018 год // Казахстанская правда. – 2018. – 3 июля.
- 3 Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам выборов» № 163 – VI ЗКР от 3 июля 2018 г. // Казахстанская правда. – 2018. – 3 июля.

ТҮЙІН

Мақала жергілікті өкілдік органдарға облыс және аудандық деңгейдегі маслихаттар туралы сайлау заңнамасының тарихына арналған.

RESUME

The article is devoted to history of the legislation on elections to local representative bodies – maslikhat on the regional level.

А.А. Турунтаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

А.Б. Камытбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
магистрант

Жібек жолының экономикалық белдеуі және «Нұрлы жол» бағдарламасы туралы

Аннотация

Мақалада көптеген ғасырларды қамтитын тарихы бар Ұлы жібек жолының жолының жаңғыруы жайлы, оның Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы әріптестік, достық қарым-қатынастарының нығайып, одан әрі дамуына ықпал етуі мен олардың өзара сенімділіктің жоғары деңгейін, іскерлік ынтымақтастықтың мықты негізін қалаған қатынастар сипатталады. Қазақстан Республикасы Жібек жолының экономикалық белдеуі бағдарламасын қолдап келіп, өзінің «Нұрлы жол» жаңа экономикалық саясатын таныстарған болатын. Мақаланың мақсаты ретінде екі жобаның жүзеге асырылуын зерделеу болса, міндеті ретінде Жібек жолының экономикалық белдеуі мен «Нұрлы жол» ЖЭС ұштасуы аясында Қытай мен Қазақстанның арасындағы ынтымақтастықтың дамуын қарастыру болып табылады.

Түйін сөздер: «Жібек жолының экономикалық белдеуі», «Нұрлы жол», «Бір белдеу, бір жол», инфрақұрылым.

Ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа беріліп жатқан, Ұлы Жібек жолының негізгі құндылығы: «бейбітшілік пен ынтымақтастық, ашықтық пен төзімділік, тәжірибе алмасу мен өзара тиімділік». Транскұрлық сауда жолы бүкіл адамзат өркениетінің дамуына, Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан елдердің дамуы мен өркендеуіне әсер етті. Ұлы Жібек жолы – Шығыс пен Батыстың біртұтастығының символы және әлемнің барлық елдерінің ортақ тарихи-мәдени мұрасы болып келеді.

Көптеген тарихшылардың мәліметі бойынша, Ұлы Жібек жолының бірнеше бағыттары болған, бірақ та танымал бағыты «солтүстік бағыты» болып саналды. Ол Қытайдың ежелгі астанасы – Чанъаннан басталып Ланьчжоу арқылы өтіп Дуньхуанга дейін созылды, онда жол екі бағыт бойынша бөлінді. Солтүстік жолы Юймэньгуан қала қақпасынан басталып Тянь-Шанның солтүстік тау жотасымен өтіп, Хотан, Турфан, Сан-Таш асуынан, Суяб қаласы (Қырғызстандағы қазіргі Шабзи ауылы), Құлан (Луговой станциясы),

Үшбұлақ, Тараз, Испиджаб (Қазақстан, Шымкент), Шаш (Өзбекстан, Ташкент), Замин, Самарқанд, Бұқара, Амул (Түрікменстан, Чарджоу), Мерв (Түрікменстан, Мары), Герат арқылы өтті. Кейінен жол Гекатомпил (Парфян астанасы), Экбатана және Гиераполь арқылы Жерорта теңізіне шықты.

Ежелгі Ұлы Жібек жолы бүкіл Еуразия құрлығы арқылы өтіп, тек Шығыс пен Батыс өркениеттерін байланыстырып қана қоймай, ол сонымен қатар, Қытай мен Қазақстанды тығыз байланыстырды. Екі мемлекеттің қарым-қатынасының тарихындағы жаңа беті 1992 жылы екі ел арасында дипломатиялық қатынастың орнатылуы, 2002 жылы Қазақстан Республикасы мен ҚХР арасындағы тату көршілік, достық және ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылуы болып табылады. 2005 жылы ҚХР төрағасы Ху Цзиньтао және ҚР Президенті Н. Назарбаев екі ел арасында стратегиялық әріптестіктің қалыптасуын бірлесіп жариялаған болатын. Бұл оқиға екі ел қарым-қатынасының жаңа даму сатысы болды.

Екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастың тарихы өте терең. Екі елдің өзара күш-жігері арқасында, Қазақстан-Қытай әріптесітігі барлық салаларда тереңдей түсіп, жаңа жобалармен толығып келеді. Оған дәлел ретінде Н.Ә. Назарбаевтың «Нұрлы жол» Жаңа экономикалық саясаты бастамасы мен ҚХР төрағасы Си Цзиньпиннің «Жібек жолының экономикалық белдеуі» және «XXI ғасырдағы Теңіз Жібек жолы» атты екі стратегиялық жобаны қамтитын «Бір белдеу, бір жол» бастамасын іске асыруда маңызды рөл атқарады [1].

«Жібек жолының экономикалық белдеуі» бастамасын ең алғаш рет ҚХР төрағасы Си Цзиньпин 2013 жылы Астана қаласында жариялады. «Жібек жолының экономикалық белдеуі» тұжырымдамасының құрылысы көптеген мемлекеттердің назарына түсті. Осылайша, үш құрлықты байланыстыратын Ұлы Жібек жолы 2014 жылы маусым айында ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұра тізіміне енгізілді. Кейінен, жол дүниежүзілік картасында пайда болды. Жаңа Жібек жолы ұзақ мерзімді, жаһандық стратегия болып табылады.

Жібек жолының Экономикалық белдеуі Батыс Қытайды дамытуға және шет ел мемлекеттерін, әсіресе, Орталық Азия мемлекеттерімен трансевразиялық құрлық көпірін құру мен экономикалық дәліздерді дамыту арқылы байланыс орнатуға бағытталған ірі масштабтағы жоба болып саналады.

Солтүстік А бағыты: Солтүстік Америка (АҚШ, Канада) – Тынық мұхитының солтүстік бөлігі – Жапония, Оңтүстік Корея – Шығыс теңізі (Жапон теңізі) – Владивосток (Зарубино Славян Янкасы, және т.б.) – Хуньчунь – Яньцзы – Цилинь – Чанчунь – Моңғолия – Ресей – Еуропа (Солтүстік Еуропа, Орталық Еуропа, Оңтүстік Еуропа).

Солтүстік В бағыты: Бейжің – Ресей – Германия – Солтүстік Еуропа.

Орталық бағыты: Бейжің – Сиань – Чжэнчжоу – Үрімші – Қазақстан – Венгрия – Париж.

Оңтүстік бағыты: Цюаньчжоу – Фучжоу – Гуанчжоу – Хайкоу – Бэйхай – Ханой – Куала-Лампур – Джакарта – Коломбо – Калькутта – Найроби – Афина – Венеция.

Осытік бағыт: Ляньюнган – Чжэнчжоу – Сиань – Ланьчжоу – Синьцзян – Орталық Азия – Еуропа.

ЖЖЭБ бастамасы ұзақ мерзімді перспективаға арналған. Кейбір бағалаулар бойынша оны жүзеге асыру үшін шамамен 30 жыл қажет болады. Болшақта 7 «белдеу» құрылады деп жоспарланады: көліктік, энергетикалық, сауда, ақпараттық, ғылыми-техникалық, аграрлық, туристік. Нәтижесінде, Қытайдың солтүстік-батыс провинцияларынан, Орталық Азия арқылы Орталық және Шығыс Еуропаға дейін ірі еркін сауда аймағы пайда болуы мүмкін. Жоба жолында үш миллиардтан астам халық тұрады. Бұл тұрғыда мега нарық және мега потенциал жайлы айтуға болады.

Қазақстан Еуразия құрлығында геостратегиялық маңызды орын алады. Ол жақын жердегі және алыс жердегі нарыққа шыға алады. Бұл көліктік-логистикалық жүйені

дамытады. Осы мақсатқа жетудің маңызды қадамы – Қазақстанның Ұлы Жібек жолының бағытын жандандыру туралы шешім болып табылады.

Қазақстандық тарап «Жібек жолының экономикалық белдеуі» бастамасын бірлесіп құруға өз қызығушылығын білдірді. Қытай тарапы болса, 2014 жылы қараша айында ҚР президенті Н. Назарбаев ұсынған «Нұрлы Жол» Жаңа экономикалық саясатын толықтай қолдады.

Жобаның бәсекелестік артықшылығы:

Біріншіден – қолайлы географиялық орналасуы;

Екіншіден – жүк ағынының тұрақты өсуі;

Үшіншіден – кеден одағы елдерінің нарықтарына тікелей қол жеткізу;

Төртіншіден – қолайлы инвестициялық климат;

Қазақстан үшін ЖЖЭБ көптеген мүмкіндіктерге жол ашады. Сондай-ақ, Жаңа Жібек жолы құру бойынша инфрақұрылымдық жобалар «100 нақты қадам» Ұлттық Жоспарының шеңберінде Қазақстан үшін халықаралық нарыққа шығуға бірден-бір мүмкіндік құрайтын болады [2].

2014 жылдың күзінде Н.Ә. Назарбаев 2014-2019 ж. арналған «Нұрлы жол» Жаңа экономикалық саясатын жария етті. Қазақстан Республикасы Президентінің айтуы бойынша: «... 1990 жылы біз Қазақстан мен Қытай арасындағы темір жолын байланыстырдық. Тынық мұхит жағалауына қысқа жолмен шығуға мүмкіндік пайда болды. Оған қоса, біз бірден оңтүстіктегі көршілермен келіссөздерді жүргізе бастадық. Менің Иран президенті Али Акбар Хашеми-Рафсанджанимен келіссөздеріміз Қазақстан мен Иран арасындағы темір жолдарын Түркменстан арқылы байланыстыру туралы келісімге келуімізге әкелді. Олардың Түркия арқылы жалғасуы, темір жол желісін Еуропамен байланыстыруға мүмкіндік береді. Ұлы Жібек жолы теміржол рельсіне 1996 жылы тұра алады» [3, 201]. Осылайша, Елбасы шамамен 20 жыл бұрын осындай экономикалық жобаны іске қосуды көздеді.

Қазақстандық тараппен жүзеге асырылып жатқан «Нұрлы жол» ЖЭС көлік, өнеркәсіп, энергетика, әлеуметтік сала және тұрақты экономикалық даму үшін институционалдық даму мен әлеуметтік тұрақтылық деген сияқты салаларда Қазақстанның ішкі инфрақұрылымын салуға бағытталған. Оған қоса, халықаралық қоғамдастықтарға қатысуға ашық болып келеді.

Жаңа экономикалық саясаттың желісі ретінде 5 жылға саналған инфрақұрылымдық даму жоспары болып табылады. Бұл бағдарламада 100-ден астам шетелдік компаниялар қатысады, сондай-ақ, инвестициялық портфель 6 трлн.теңге, мемлекеттің үлесі 15% құрайды [4].

Бірнеше жылдар бойы, бір қатар екі жақты құжаттар мен ҚР территориясында бірлескен жобаларды іске асыру арқылы ЖЭС пен ЖЖЭБ ұштастыру үдерісі өтіп жатыр. Әсіресе, 2013 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін бірқатар құжаттарға қол қойылды: 2015 жылдың 31 тамызы «ҚР мен ҚХР басшыларының бірлескен декларациясы», 2015 жылдың 14 желтоқсан айы «ҚР мен ҚХР Үкіметі арасындағы бірлескен коммюнике», 2016 жылдың 2 қыркүйегі «Нұрлы жол» мен «Жібек жолының экономикалық белдеуі» бағдарламаларын ұштастыру туралы ынтымақтастық жоспары.

Жаңа Жібек жолының негізгі компоненттерінің бірі – «Бір белдеу, бір жол» бағдарламасы болып табылды. Ол Қытайды Еуразияның, Еуропаның, Таяу Шығыстың және Оңтүстік Азияның әртүрлі бөліктерімен байланыстырады. Қытай, «Бір белдеу-бір жол» бағдарламасы Еуразиядағы жоғары жылдамдықтағы темір жол болғанын қалайды. Бағдарламаның басқа бөлігі – «Батыс Еуропа-Батыс Қытай» автожолы болып табылады.

Қытай тарапы ұсынған «Бір белдеу, бір жол» бастамасы бірнеше бағыттан тұрады: саяси координация, инфрақұрылымның өзара байланысы, тоқтаусыз сауда жүргізу, капиталдың еркін қозғалысы мен халықтар арасындағы достықты нығайту. Бастаманың негізгі мақсаты, Қытадың «Бір белдеу, бір жол» бойындағы мемлекеттерімен

инфрақұрылымдық өзара байланыстарын нығайту. Әсіресе, көлік, энергетика, телекоммуникация және т.б. салаларда, халықаралық дәліздерді бірігіп құру, сонымен қатар, сауда мен инвестиция рәсімдерін жеңілдету, жоғары деңгейдегі еркін сауда зоналар желісін құру, Азия аймағында валюта жүйесін, қаржы және несие жүйесін тұрақтандыру мақсатында қаржылай ынтымақтастықты тереңдету, саяси өзара сенім және мәдени-гуманитарлық алмасуды алға тарту [5].

Жоғарыда айтылған бағдарламалардың негізгі байланыс нүктесі ретінде, индустриалдық және инвестициялық салаларында, көлік және коммуникациялық салаларында инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруда ынтымақтастықты нығайту болып табылады. «Нұрлы Жол» саясатының қосымша артықшылығы ретінде, оның Еуразиялық Экономикалық Одақтастықпен жарасушылығы болып табылады. Басқа алғышарттары ретінде, мемлекеттердің географиялық жақындастығы, көліктік және логистикалық мүмкіндіктері, экономикалық тұрғыда бірін-бірі толықтырушылығы және т.б. айта кетуге болады.

«Жаңа Жібек жолы» жобасына тән бірқатар артықшылықтар бар: сервис, жылдамдық, баға, сақталу және тұрақтылық [6].

Аталған жоба Қазақстан үшін аса табысты болмақ. Қазақстан өзінің географиялық орналасуы бойынша транзиттік мемлекет болып келеді, яғни, ЖЖЭБ ясындағы барлық көлік бағыттары Қазақстан территориясы арқылы өтеді. Бұл жағдайдың жағымды тұстары өте көп. Мәселен, ҚХР-мен ынтымақтастық салалар кеңейтіледі, басатама арқасында көліктік-логистикалық инфрақұрылым дамиды, көптеген жаңа жұмыс орындары пайда болады, қазақстандық өнімдер әлемдік нарыққа жол ашады, Қазақстанға шетелдік инвестициялар тартылады. Осының барлығы экономикаға жағымды әсерін тигізеді [7].

Жалпы, ЖЖЭБ ШЫҰ секілді Қытайды тарапынан ұсынылып жатқан ірі жоба болып келеді. «Жібек жолының Экономикалық белдеуінің» құрылысуы саясат, қауіпсіздік, Қытайдың ұлттық қауіпсіздігі аясында жақсы ортаны көрсетеді. Белдеу бойында орналасқан мемлекеттер арасында, әсіресе, Қытай мен басқа мемлекеттер арасында аймақтық ынтымақтастыққа алып келетін инфрақұрылым қалыптасып келеді.

Жібек жолының Экономикалық белдеуінің құрылысуы Қытай мен Қазақстанның геосаяси көзқарастарына сай келеді. Бұл жаңа бастама жағымды шарттарға және екі ел үшін стратегиялық маңызға ие.

«Нұрлы жол» ЖЭС және «ЖЖЭБ» инфрақұрылым, инвестиция және сауда, өнеркәсіп, көлік, мәдени-гуманитарлық алмасу және т.б. салаларда екі жақты ынтымақтастық үшін айтарлықтай мүмкіндік туғызады. «Нұрлы жол» ЖЭС және «ЖЖЭБ» бір-бірін толықтырады және көптеген ұқсас мақсаттар мен міндеттерді көздейді, сол себепті екі бастаманы ұштастыруда серіктестікті күшейтеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Жэньминь жибао». Китай и Казахстан является стратегическими партнерами и крупными развивающимися странами // URL: <http://russian.people.com.cn/31521/7195082.html> (дата обращения: 1.05.2018)
- 2 BNEWS.Новости Астаны. Стратегия экономического пояса Шелковый путь // URL: https://bnews.kz/ru/news/strategiya_ekonomicheskogo_poyasa_shelkovogo_puti_ (дата обращения: 1.05.2018)
- 3 Назарбаев Н.А. «На пороге 21 века». – Алматы: изд. «Атамұра», 2003.
- 4 «Новая экономическая политика «Нурлы Жол». Департамент юстиции Костанайской области, 16.07.2015. URL:<http://www.kst.adilet.gov.kz/ru/node/98687> (дата обращения: 1.05.2018)

- 5 О национальных стратегиях стран Центральной Азии по сопряжению национальных экономика с ЭПШП. Архив МИД РК
- 6 «Нурлы жол: По развитию транспортно-логистической инфраструктуры реализуются 15 проектов - Е.Досаев», BNEWS, 23.11.2015. URL:http://bnews.kz/ru/news/nurlyzhol/ekonomika_i_biznes/transport/nurli_zhol_po_razvitiu_transportnologisticheskoi_infrastrukturi_realizuutsya_15_proektov__edosaev-2015_11_23-1191045 (дата обращения:2.05.2018)
- 7 Текущая ситуация в транспортном секторе Казахстана, его роль в развитии евразийского трансконтинентального моста и предлагаемые результаты в контексте сопряжения НЭП «Нурлы жол» и ЭПШП. URL: <http://history.people.com.cn/peoplevision/n/2015/0330/c371452-26769846.html> (дата обращения: 1.05.2018)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история Великого Шелкового пути и его возрождение под названием «Экономический пояс Шелкового пути». В основе этого проекта лежат отношения между Казахстаном и Китаем. Рассматриваются пути взаимодействия инициативы «Экономический пояс Шелкового пути» и Новой экономической политики «Нурлы жол».

RESUME

The history of the Great Silk Road and its revival called the “Economic Belt of the Silk Road” are considered in the article. The foundation of this project is developing the relationship of China and Kazakhstan. The pairing of the initiative of the “Economic Belt of the Silk Road” and the New Economic Policy “Nurly Zhol” are being considered.

ӘОЖ 378.147:535

Ә.Х. Сарыбаева

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
пед. ғыл. канд., доцент м.а.

Т.А. Тұрмамбеков

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
физ.-мат. ғыл. д-ры, профессор

А.Ж. Батырбекова

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
PhD докторанты

Болашақ физика мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық негіздері

Аннотация

Бұл мақалада болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға қатысты теориялық мәселелер қарастырылған. Құзыреттілік терминінің қалыптасуы мен құзыреттіліктің түрлері көрсетілген. Педагогтің кәсіби көрсеткіші, педагогтің кәсіби дайындығына қойылатын талаптар көрсетілген. Кәсіби дамудың әдістері мен алға қойылған міндеттерді шешу мүмкіндіктері берілген. Физика мұғалімінің кәсіби-тұлғалық құзыреттілігін құраушы компоненттері қарастырылған.

Түйін сөздер: құзырет, құзыреттілік, кәсіби даму, кәсіби құзыреттілік, педагогикалық құзыреттілік.

Кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың негізгі бағыттары білім беру мазмұнын жаңартудың және қазақстандық білім беру жүйесін өзгертудің негізгі бөлігі болып табылады [1].

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: «Жоғары білім республика экономикасының барлық салалары үшін құзыретті және бәсекеге қабілетті мамандарды кәсіби даярлауды қамтамасыз етуде, ғылым мен өндірісті біріктіруде маңызды рөл атқарады. Көптеген жұмыс берушілер жоғары оқу орындары оқытып шығаратын мамандар сапасына қанағаттанбайды. Білім беру бағдарламалары жұмыс берушілердің күткен нәтижелеріне жауап бермейді және экономика талаптарына сәйкес келмейді» деп, атап көрсетілді [2].

Нәтижесінде еліміздің индустриялық-инновациялық дамуын жүзеге асыратын жоғары білімі мен білігі бар құзыретті ғылыми және ғылыми-педагог кадрлармен қамтамасыз ету, жоғары білім берудің еуропалық аймағына кірігу, білімді, ғылымды және өндірісті біріктіре отырып, өнімдерді коммерцияландыру, үздіксіз білім алу міндеттері алға қойылды.

Педагогика ғылымында «кәсіби құзыреттілік» түсінігі бірнеше ұғым береді:

- еңбектің нәтижесін анықтайтын білім мен дағдының жиынтығы;
- жеке қасиеттері мен қабілеттерінің комбинациясы;
- білімі мен кәсіби ерекшелік жеке қасиеттерінің кешені;
- қызметке теориялық және тәжірибелік дайындығының бірлігі;
- іс-әрекеттерін мәдени түрде көрсете білу мүмкіншілігі және т.б.

Қазіргі уақытта кәсіби құзыреттілік пен кәсіби құзырлылық ұғымдары мен жіктемесінің әртүрлі түсіндірмелері бар. Осы келесі жұмыс анықтамаларына тоқталайық. Құзыреттілік кәсіби дайындық деңгейі мен түрін білдіреді, ол күрделілігі бойынша әртүрлі проблемалық жағдайларда кәсіби міндеттерді тиімді шешуді қамтамасыз етеді, себебі-тергеу байланыстары туралы ақпарат, уақыт, ресурстар, білім тапшылығымен, стандартты емес жағдайларда импровизация қажеттілігімен байланысты [3].

Біз кәсіби құзыреттілікті коммуникативтік, ақпараттық, реттеуші және интеллектуалды-педагогикалық құзыреттілік ретінде қарастырамыз. Ұстаздың коммуникативтік құзыреттілігі–кәсіби интегративті қасиет, оның негізгі бөліктеріне эмоционалдық тұрақтылық (икемділікпен байланысты), экстраверсия (тағайындалған деңгейі мен эффективті жетекшілікті көрсетеді); тікелей және қайтарымды байланысты ұштастыру мүмкіншілігі; тілдік білімі; тыңдай білу қабілеті; марапаттай білуі; сыпайылық; жалпы қабілеті жатады [4].

Ақпараттық құзыреттілік өзі туралы оқушылар мен олардың ата-аналарының, басқа ұстаздардың жұмыс тәжірибесі жөнінде ақпаратты білу мөлшерін қамтиды. Реттеуші құзыреттілік оқытушының өз іс-әрекетін басқара білу мүмкіншілігін білдіреді. Оған мақсаттылық, жоспарлау, тұрақты белсенділік пен өзін көрсете білуі, рефлексия, іс-әрекетінің бағасы енеді. Іс-әрекеттің негізгі факторы ізгілік, құндылық болып табылады. Интеллектуалды-педагогикалық құзыреттілікті талдау, синтез, салыстыру, қорытындылау, нақтылау сияқты қарастыра білудің кешені, аналогия, қиял, ойлау қабілетінің икемділігі мен сындылығы ретіндегі зерденің қасиеті түрінде қарастыруға болады. Операционалдық құзыреттілік ұстаздың қажетті кәсіби іс-әрекетін іске асырудағы дағдының жиынтығымен анықталады: болжамдық, жобалық, пәндік әдістемелік, ұйымдастырушылық, педагогикалық импровизация, сарапшылық. Аталған құзыреттілік қасиеттерді тұлға бойына дарытуда педагог қауымның арнайы әлеуметтік білім беру құзыреттілігінің жан-жақты болуы талап етіледі. Егер педагог өзінің кәсіби өсу жобасын дұрыс жолға қоя отырып, өзінің кәсіптік қызметіне нақты берілу арқылы тұлғаның алған білімін өмірде қолдана білетіндей тапсырмалар жүйесін ұсына алатын жағдайда болғанда ғана білім алушы құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндігін табады [5].

Қазақстанда кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық және практикалық аспектілерін Ш.Х. Құрманалина (колледж жағдайында бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау), Б.Т. Кенжебеков (жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігі), Г.Ж. Меңлібекова (болашақ мұғалімнің әлеуметтік құзыреттілігі), Б. Қасқатаева (болашақ математика мұғалімінің әдістемелік құзырлылығы), М.В. Семенова (жоғары оқу орындарында болашақ педагогтардың кәсіптік құзыреттілігін қалыптастыру), С.И. Ферхо (мұғалімдердің оқу үдерісінде электронды оқу құралдарын пайдалана білу құзыреттілігі) және т.б. ғалымдар зерттеген [6].

Құзыреттіліктің тұтастығы өзара байланысты емес жеке және кәсіби құзыреттіліктердің бірлігі арқылы даралықты бейнелеудің нәтижесі болып табылады. Құзыреттіліктің сәйкессіздігі-бұл білімнің, дағдылардың, іскерліктің қарапайым жиынтығы емес; барлық жүйенің жұмыс істеуі жүйенің компоненттерінің жұмыс істеуіне (Slewaegena & Voiardia, 2014) жақын бола алмайды. Жүйелі тәсіл кәсіби дайындықтың қажетті факторы болып табылатын жүйе ретінде құзыреттілікті анықтауға көмектеседі. Тұлғалық-бағдарлы кәсіби құзыреттілікті дамыту тұлғаның кәсіби өзін-өзі сәйкестендіру

мақсаты болып табылады. Тұлғалық-бағдарлық кәсіби құзыреттіліктің тұрақтылығы даму кезеңдерінің жүйелігімен, модификациялаумен және қолданумен барабар және оңтайлы өзін-өзі бақылаумен, жеке тұлғаның кәсіптік өзін-өзі анықтаудағы қажеттіліктерін қанағаттандырумен айқындалуы мүмкін. Кәсіпқойдың қызметі коммуникативтік және шығармашылық құрамдастарды қабылдай алады. Кәсіби өзін-өзі анықтау және тәрбиелеу процесінде нақтылық және субъективтілікпен сипатталатын қызмет шаралар қабылдау және нәтижелер алу жолымен ұсыныстарды, мақсаттарды іске асыруды көздейді (Varsakelis, 2006) [7].

Мұғалімнің кәсіби-тұлғалық құзыреттілігін құраушы компоненттерді мына кестеден көруге болады (1-кесте). Технологияны педагогикалық іс-әрекетті қайта құрудың жүйелі тұтас құралы ретінде тиімді пайдалану оқу-тәрбие үрдісінің сапасын жақсартуға, жеке тұлғаны дамыту міндеттерін шешуге, оқушы-студенттің құзыреттілігін қалыптастыруға септігін тигізеді. Сонымен қатар жаңа педагогикалық технологияны меңгеру мұғалімнің зияткерлік, кәсіптік адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үдерісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі [8].

1-кесте Мұғалімнің кәсіби-тұлғалық құзыреттілігін құраушы компоненттер

Компоненттері	Сипаттамалары
Мазмұндық	Білім алу, біліктілігін көтеру, өз білімін жетілдіру үшін арнайы білімді игеру мен жаңғыртып отырудың, теориялық білімін оқыту мен практикада қолдана білудің, білімді игеру және шығармашылықпен қолдану дағдыларын меңгерудің жүйесі
Уәждік	Кәсіби-теориялық және әдістемелік білімді меңгеруге, тиімді әрекет етуге және кәсіби шеберлікке ұмтылуға ынталылық
Еріктік	Өз назарын міндеттерді анықтауға және оларды шешуге шоғырландыра білуді, білімін шығармашылықпен қолдану
Кәсіптік	Өз білімін және оны практикада қолданудың тәсілдерін үздіксіз жетілдіре отырып, кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мен кемелдендіруге деген қажеттіліктің дәрежесі
Әлеуметтік (мәдени)	Қоғамдық мәні бар мақсаттарға құндылықты қатынасының жүйесін: мақсаттылығын, өзіне және өзгелерге талапшылдықты, жауапкершілікті, эмоционалдық еріктік, беріктік (тұрақтылық), қызығушылық, тәуекелділік
Ұйымдастырушылық	Мұғалім әрекетінің функционалдық, психологиялық, тұлғалық шығармашылық, коммуникативтік және технологиялық жақтарына құндылықты бағдар

Болашақ педагогтерде кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық аспектілерін төмендегідей ашып көрсетуге болады:

- іргелі және кіріктірілген білімдердің жоғары деңгейінің болуы - яғни педагогика, тәрбие теориясы мен әдістемесі, дидактика, сыныпта оқытылатын барлық пәндерді жүргізу әдістемесі, сол пәндер арқылы оқушыларға берілетін білімдерді терең игеру;

- түйінделген іскерлікті, дағдыны, қабілетті меңгеруі - дидактикалық, танымдық, коммуникативтік, зерттеушілік, шығармашылық, өз білімін дамытуға деген қабілет, теория мен практиканы байланыстыра алу қабілеті, диагностикалық іс-әрекет. Ғылыми зерттеу іс-әрекетімен айналысу;

- кәсіптік-педагогикалық қасиетке жаңаша көзқараспен қарауы - бұрыннан қалыптасқан «мұғалімнің айтқаны әрқашан дұрыс» деген қағидадан аулақ болып, мұғалім тек ақпараттаратушы ғана болмай, оқушының жеке тұлға болып қалыптасуының басты көмекшісі болуы керек;

- инновациялық технологияларды меңгеруі - мектеп мұғалімі өзінің шығармашылық іс-әрекетінің арқасында тұтас педагогикалық процесті тиімді ұйымдастыру үшін қазіргі кездегі бар инновациялық технологияларды меңгеруі тиіс. Жаңа инновациялық технологияларды ғылыми ізденіспен тәжірибеге енгізуде өз үлесін қосуы қажет;

- педагогикалық міндеттерді шешудегі кәсіптік, шығармашылық іскерлігі; - педагогикалық міндеттерді шешу барысында шеберлік танытып, өзінің білім, білік дағдыларын пайдалана отырып, оқушыларға тиісті білімдер жүйесін меңгерту. Оқушылардың білімдерін тексеруде мұғалімнің жүргізетін диагностикалық іс-әрекеті;

- шығармашылық шеберлігі - мұғалім оқушыларды оқытып қана қоймай, оларды тәрбиелеумен айналысатыны белгілі, мектеп өмірінде небір қиын жағдаяттар кездесіп жатады, сондай жағдаяттарда өзінің шығармашылықпен ойлай білетіндігін, шеберлігін танытуы тиіс [9].

Ал болашақ мұғалімдер даярлайтын оқу орындарында оқылатын физика пәні арқылы студенттер бірнеше негізгі құзыреттіліктерді игеруге міндетті:

- коммуникативті құзыреттілік-өзара әрекет пен қарым-қатынас тәсілдерін білуге, түрлі әлеуметтік топтарда жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруға үйрету;

- танымдық құзыреттілік-студенттердің ғылыми зерттеу әрекеті мен өзіндік оқу-танымдық процесін қамтамасыз етіп, мектепте оқылатын физикалық түсініктердің ғылыми негіздерін білуге баулу;

- ақпараттық-технологиялық құзыреттілік – студенттерді қазіргі заманауи физиканы оқыту міндеттерімен таныстыру, жаңа оқыту әдістерін меңгерту;

- тұлғалық өзін-өзі дамыту құзыреттілігі – болашақ мұғалімдерді есеп шығара білу мен әртүрлі ғылым салаларында туындайтын мәселелерді физикалық тұрғыда тұжырымдай алу іскерліктеріне үйрету;

- әлеуметтік құзыреттілік-студенттерді физикалық теориялардың жаратылыстану құбылыстарында, техникада және т.б. қолдану аясымен таныстыру;

- арнайы құзыреттілік-болашақ мұғалімдерді оқытудың тәрбиелік міндетімен қамтамасыз ету арқылы оқушылардың жалпы мәдени деңгейін өсіру және дүниетанымы мен жеке тұлғаларын қалыптастыруы жолдарына үйрету;

- мәдениет танымдық құзыреттілік - қоғамдағы дәстүрлер мен жеке, отбасылық және әлеуметтік өмір мәдениет негіздерін игеруге мүмкіндік беретін ұлттық ерекшеліктерді танып, оқыту барысында қолдана білу;

- когнитивтік құзыреттілік – студенттің зерттеу әрекеті мен өзіндік оқу-танымдық үрдісін қамтамасыз етуші, ізденушілік, зерттеушілік әрекет дағдыларын игеруге мүмкіндік беретін құзырлылық [10].

Пәндік құзыреттілікті қалыптастыру мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігін қалыптастыруға бірқалыпты ауысады. Мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігі әдістемелік ұғымды қамтиды кәсіби-әдістемелік іскерліктер мен дағдылар (соңғы және аралық мақсаттарды қалыптастыра білу, сабақты жоспарлау, өткізу және талдау, жаратылыстану циклы, психологиялық-педагогикалық және жалпы мәдениет циклы пәндерімен пәнаралық байланысты орнату және жүзеге асыру білігі), физиканы оқыту/оқытудың өзіндік тәжірибесіне кәсіби-әдістемелік рефлексияның қажетті деңгейін қамтамасыз ету, курстың сипатына, орта жағдайына байланысты жұмыстың оңтайлы түрлерін, оқыту және бақылау құралдарын таңдау, Оқу-әдістемелік құралдарды бейімдеу және т.б.) [11].

Пәндік құзыреттілік негізгі құрауыштың бірі болып табылады және қажетті кәсіптік білімнің болуын көрсетеді. Кәсіби білімге, ең алдымен, мұғалім оқушыларды оқытатын пән бойынша (бұл жағдайда физика бойынша) білім жатады.

Кәсіби-педагогикалық құзыреттілікті құраушы - әр түрлі оқу пәндерінің теориялары белгілі бір доминанттарға ие, бұл пәннің ерекшелігі мен оны оқыту әдістемесіне байланысты (2-кесте).

2-кесте Физика мұғалімінің педагогикалық құзыреттілігі

Физикадан	Математикадан
<ul style="list-style-type: none"> • Әлемді танып білудің ғылыми әдістерін меңгеру, бақылау және тәжірибе жүргізу, өлшеу жүргізу, өңдеу және эксперименттік жұмыстардың нәтижелерін түсіндіру; • физиканың негізгі түсініктері мен заңдарын білу, өлшемдер мен ұғымдардың физикалық мағынасын түсіну және физикалық құбылыстар, заңдар мен теориялар туралы білім; • заманауи астрономия мен астрофизиканың негізгі идеялары, аспан денелерінің табиғаты, ғаламның құрылысы мен эволюциясы туралы түсінікке ие болу. 	<ul style="list-style-type: none"> • базалық математикалық әдістер, өлшеу алгоритмдері; • математикалық тіл; • әртүрлі ақпарат көздерінен математикалық білім алу тәсілдерін меңгеруге негізделген өзіндік танымдық іс-әрекет; • математикалық сауаттылық, жақсы негізделген математикалық пайымдауларды жеткізе білу; • Оқушылардың алдағы өмірде жетістіктеріне ықпал ететін стандартты емес жағдайларда математикалық білімі мен дағдыларын қолдана білуін, икемділігін қалыптастыру [12].

Адамда пәндік негізгі құзыреттер болмағанымен, түрлі құзыреттіліктерді меңгерген болса, пәндік білім, білік және дағдыларды тәжірибеде тиімді пайдаланылуы мүмкін. Мысалы, физикалық пәндік құзыреттілік-табиғаттың белгілі бір заңы негізінде байқалатын құбылысты түсіндіру қабілеті; математикалық пәндік құзыреттілік-қолданбалы сипаттағы есептеулерді жүргізуге дайындық. Өйткені физиканың негізгі міндеті-оқушылардың әлемнің физикалық бейнесі туралы түсінігін қалыптастыру, физика сабағында мұғалім жеке тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін құзыреттілік кешенін меңгеру үшін жағдай жасауы тиіс; өмірдің қазіргі жағдайларына бейімделуге қабілетті бола білуі керек (атап айтқанда, белгілі бір физика заңдарына негізделген заманауи технологиялардың негіздерін түсіну).

Кез келген сабақтың, оның ішінде физикадан сабақтың мақсаты білімгерлердің білім, практикалық, зерттеу, оқу-ақпараттық құзыреттіліктерін қалыптастыру болып табылады. Бұл құзыреттер тек қана өз қызметінің нәтижесінде қалыптасады, ал үйреншікті оқыту әдістері мен түрлері (фронтальды-жеке сұрау; ақпараттандырылған әңгіме; мұғалім көрсеткен тапсырмалар бойынша білімгерлердің оқулықпен дербес жұмысы; бейнефильмді көрсету; экскурсия; дәстүрлі бақылау жұмысы) олардың дамуына ықпал етпейді.

Құзыреттілік тәсіл негізінде оқу қызметін жүзеге асыру үшін физика пәнінің мұғалімі негізгі білімдік құзыреттілікке ие болуы тиіс: құндылық-мағыналық, жалпы мәдени, оқу-танымдық, ақпараттық, коммуникативтік, әлеуметтік-еңбек, тұлғалық жетілдіру. Физика мұғалімінің құзыреттілік түрлеріне мысалдар келтірейік (3-кесте).

3-кесте Мұғалімнің оқыту барысында қолданатын құзыреттілік түрлері

Мұғалімнің құзыреттілік түрлері	Технология түрлері	Білімгерлердің қалыптасатын құзыреттіліктері
Материалды-практикалық қызметі	Жобалауқызметі	Ғылыми шығармашылыққа қабілеттілік
	Интернет-сабақтар	Интернеттегі ақпаратпен жұмыс істей білу
	Акт-технологиялар	Компьютермен жұмыс істеу дағдысын меңгеру
	Кіріктірілген сабақтар	Сандық деректерді өңдеумен жұмыс істей білу, пәнаралық байланыстарды дамыту
Әлеуметтік қызметі	Модульдік технология	Ұжымдық жұмыс дағдыларын меңгеру
	Дәстүрлі емес сабақтар	Мәселені жаңа тәсілдермен шеше білу
	Кейс әдісі технологиясы	Мәселені әртүрлі тәсілдермен шеше білу
	Ойын технологиялары	Қоршаған ортамен өзара іс-қимыл жасай білу, өзін көрсете білу
	Денсаулық сақтау технологиялары	Салауатты дағдыларды дамыту
Оқу құзыреті	Дәстүрлі	Өздігінен білім алу қажеттілігі
	Проблемалық-іздеу	Мақсатты болжау, талдау, рефлексия, өзін-өзі бағалау ұйымдастыру
	Дамытушы	Өз бетінше білім ала білу, креативтілік
	Проблемалық оқыту технологиясы	Проблемалық оқыту кезеңдері: проблемалық жағдайды құру, қайшылықты сезіну, проблеманы қалыптастыру; қайшылықты шешу бойынша қызметті жоспарлау; проблеманы шешу бойынша қызмет

Физика ғылым ретінде адам өмірінде өте маңызды орын алады. Өзінің мазмұнында деректерді, түсініктерді, заңдарды, теорияларды, модельдерді, іргелі тәжірибелерді, физикалық құзыреттілікті және т.б. қамти отырып, адам қызметінің түрлі саласында кеңінен қолданыс табатын түсініктер, ойлау жүйесі мен практикалық қызметі үшін тиімді тәсілдер қоры жинақталады.

Ұсынылған тәсілдер кәсіби-педагогикалық құзыреттіліктің мазмұндық және құрылымдық компоненттерін анықтаудың барлық нұсқаларын толық қамтымайды.

Кәсіби қызметінің сапасын арттыру мәселелері педагогика мұғалімнің кәсіби белсенділігін ынталандыру үшін жағдай жасаумен, оның түрлі ғылыми, әдістемелік зерттеулерге және инновациялық іс-әрекет стратегияларын әзірлеуге қатысу мүмкіндігімен байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: пед. ғыл. докт...автореф. – Қарағанды: Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ, 2005. – 40 б.
- 2 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама // ciso.kz/content/oblciso/docs/membagdarlama.pdf
- 3 Құрманалина Ш., Ғалымова Ә. Педагогика. Оқу-әдістемелік құрал. – Астана: Фолиант, 2016. - 368 б.
- 4 Коломин В.И. Фундаментальная подготовка по физике как основа формирования профессиональной компетентности будущих учителей физики: Автореф. дис. ... докт. пед. наук, 2010. – 65 с.
- 5 Тоқтағанова А.С. Мұғалімнің кәсіби-тұлғалық құзыреттілігін дамыту – нәтижелі білім беру факторы // Білім берудегі менеджмент. - 2009. - №4. - 150-153 б.
- 6 Менлібекова Г.Ж. Жоғары педагогикалық білім мазмұны сапасын жетілдірудің кейбір аспектілері // Білім берудегі менеджмент. - 2009. - №1. -23-26 б.
- 7 Kachalova N., et al. (2015). Integrated Nature of Professional Competence. Procedia - Social and Behavioral Sciences 206 (2015). - P. 459–463.
- 8 Базарова А.Е., Завалко Н.А. Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері // Шығыстың аймақтық хабаршысы. - 2016. - №3 (71). - 250-257 б.
- 9 Молбасынова Ж.М. Болашақ педагогтарда кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық аспектілері // І.Жансүгіров атындағы ЖМУ хабаршысы. - 2014. - №4. - 58-62 б.
- 10 Сәндібаева Н.Ә., Сүлейменова Д.Д. Физика пәні арқылы студенттердің ақпараттық және коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру // Абай атындағы ҚазҰПУ-дің хабаршысы, «Педагогика ғылымдары» сериясы. - 2013. - №4(40). - 166-169 б.
- 11 Сәндібаева Н.Ә., Спабек Ұ.Т. Жоғары мектепте физиканы оқыту арқылы студенттердің кәсіби біліктілігін қалыптастыру // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің хабаршысы. - 2014. - №2 (50).
- 12 Долгова О.А. Ключевые компетенции учителя [Электронный ресурс]: URL: <http://nsportal.ru/obshcheobrazovatel'naya-tematika/kompetentsii-uchitelya>

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрены теоретические вопросы, касающиеся формирования профессиональной компетентности будущих учителей. Представлены формы компетенции и показаны этапы формирования термина «компетенция». Указаны профессиональные показатели педагога, требования к профессиональной подготовке педагога. Показаны методы профессионального развития и возможности решения поставленных задач. Предложены компоненты, составляющие профессионально-личностную компетентность учителя физики.

RESUME

This article deals with theoretical issues related to the formation of professional competence of future teachers. Forms of competence and formation of the term of competence are presented. Professional indicators of the teacher, requirements to professional training of the teacher are specified. The methods of professional development and the possibility of solving problems are given. There are components that make up the professional and personal competence of a physics teacher.

ЭОЖ 373.1.013

Б.У. Куанбаева

Х. Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университеті,
пед. ғыл. канд., қауым. профессор

Г.К. Шамбилова

Х. Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университеті,
хим. ғыл. д-ры, профессор

К.Т. Байниева

Х. Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университеті,
филол. ғыл. канд., доцент м.а.

Оқытудың педагогикалық технологиясы негізінде оқу процесін жобалау

Аннотация

Мақалада жоғары оқу орнында оқу процесін технологияландыру негізінде жобалау мәселесі талданады. Жобалау профессор Ж.А. Қараевтың үш өлшемді әдістемелік жүйесінің педагогикалық технологиясының принциптері бойынша ұйымдастырылған. Студенттердің оқу қызметінің үлгісі қажеттілік - ынта - мақсат - міндет - іс-әрекет негізінде жүргізіледі. Оқу мазмұны – модульдерге, яғни мазмұны, талабы ортақ бірнеше тақырыптардан тұратын, тақырыптық жоспардағы әр бақылау жұмысының арасында өтілетін оқу материалдары арқылы бөлінген. Модульдеп оқытудың жалпы тиімділігі ұсынылады.

Түйін сөздер: оқыту технологиясы, жоғары оқу орны, оқу процесі, модуль, кезеңдер, оқу қызметі.

Біздің ұсынып отырған профессор Ж.А. Қараевтың үш өлшемді әдістемелік жүйесінің педагогикалық технологиясының принциптері бойынша студентті өз бетімен еңбектенуге және өзінің оқу қызметіне баға беруіне үйрету үшін оқытушы алдымен өз студенттерінің тәрбиешісі болуы қажет [1, 2]. Ол үшін оқытушы студенттердің өзін-өзі тәрбиелеп, өз ішкі дүниесін танып-білуін ұйымдастырушысы және де студент тапсырмаларды орындағанда оқытушы үшін емес өздеріне қажет зерттеу жұмысы ретінде қабылдайтындай етіп ұйымдастырылуы керек.

Оқу және өз бетімен оқу деген не екенін анықтап алайық. Оқу дегеніміз-негізінен алғанда, дамудың негізі емес. Оқу мен дамудың арасын жалғайтын түйін студенттің жеке өзіндік өзгеру қызметі болып табылады және бұл осы процестердің ішкі байланысының негізін қалайды.

Қалыптасқан дәстүрлі оқытуда студенттер осыған дейін білетін, үйренген біліміне, дағды-әдетіне бағытталған еліктеу, қайталау, көшіру принципі бойынша жүреді. Орындау тәртібіне үйренген студент өте тез арада өз бетімен ойлану қалпынан айырылып қалады да, басқаларға арқа сүйейді. Мұндай жай психологияда жатталған дәрменсіз феномен атауымен белгілі және де

мұндай жағдай қазіргі оқу саласында айқын көрінеді. Деңгейлік саралап оқыту педагогикалық технологиясының басты мақсаты - дамыта оқыту, яғни студентте өз бетімен даму процесінің қалыптасуы, танып-білу әрекетінде өз бетімен жаңа әдістерді меңгеру, шығармашылық қабілетін қалыптастыру.

Студенттердің біртұтас оқу әрекетіндегі өз бетімен әрекет жасауының орны мен ролін анықтау үшін алдымен студенттің оқу қызметінің үлгісін қарастырайық. Студенттің оқу әрекеті - білім алу мақсатына жетуге арналған әрекет.

Оқу әрекеті төмендегідей элементтерден құралады [3]: қажеттілік - ынта (мотив) - мақсат - міндет - іс-әрекет (танымдық іс-әрекет => бағдарланған, орындау, бақылау, түзету әрекеттері).

Қажеттілік дегеніміз - адамның бір нәрсеге немесе біреуге деген керектілігін, күн көруге немесе дамуға қажеттілігін, белсенділігін құрайтын күйі.

Мотивация дегеніміз - қажеттіліктің белгілі әрекетті тудыратын ынта-ниетке өзгеру процесі. Әр мәселені шешу үшін белгіленген мақсатқа жету үшін тұлғадан жұмсалатын іс-әрекет қажет етіледі. Әрбір іс-әрекеттің іс-бағыты, орындау, бақылау және түзету бөлімдері болады. Іс бағыты болатын әрекет-істің мазмұнын анықтайды. Орындау бөлігі белгіленген істі орындауға негізделген. Бақылау бөлігі орындалған әрекеттердің қажетті нәтиже алуға арналған жиынтығын қамтамасыз етеді. Белгіленген және алынған нәтижелер арасында айырмашылық болған жағдайда түзету жүргізіледі.

Қарастырылып отырған оқу қызметінің үлгісі оқу әрекетінің мәнін ғана көрсетіп қоймайды, сонымен қатар оның генезисін, яғни шығуы мен дамуын көрсетеді.

Біз тәжірибемізде студенттердің білім алу әрекетін ұйымдастыруда оқу барысының негізін жеке сабақ емес, оқу тақырыбы (модуль) деп аламыз. Оқу мазмұны “модульдерге” бөлінген. Модуль дегеніміз мазмұны, талабы ортақ бірнеше тақырыптардан тұратын, тақырыптық жоспардағы әр бақылау жұмысының арасында өтілетін оқу материалдары. Әр модульдің соңында үш сабақ ерекше болады: қорытынды өздік жұмыс сабағы, қатемен жұмыс сабағы, бақылау жұмысы сабағы. Модульдегі әр тақырып үш кезеңнен тұрады [4] (Тақырып бір немесе бірнеше сабақтарда өтілуі мүмкін.)

I кезең - тірек тапсырмалары.

II кезең - жаңа тақырыпты игеру алгоритмі.

III кезең - деңгейлік тапсырмалар.

Әр жаңа тақырыптың алдында студенттер оның кілті бола алатындай, “тірек” тапсырмаларына үйден дайындалып келеді. Олар тақырыпқа қажетті өткен сабақтардағы формулалар, ережелер, теоремалар және т.с.с. болады. Бұл студенттердің өз бетімен ізденуі, оқулықпен жұмыс істеп үйренуі дағдыларын қалыптастыру мақсатында ұйымдастырылған.

Сабақтың тиімділігі сол тақырыпты аша алатындай мақсат қоя білуге, тиімді әдіс-тәсілдерді тандай біліп, сабақты дұрыс құруға байланысты. Сабақты саралап деңгейлеп оқыту технологиясының талаптарына сай құрылып жүргізілетін үш кезеңнің мынадай тиімділіктерін атап айтуға болады:

I кезеңде бұрын өтілген материалдарды қайталау арқылы жаңа тақырыпты игеру мақсатындағы тірек тапсырмаларымен жұмыс жүргізіледі. Мұндай тапсырмалар алдынала үйде орындалып келетін болғандықтан (өз бетімен жұмыс (СӨЖ)) оны талқылауға топтың барлық студенттерін (нашар үлгеретін студенттерді де) толық қатыстыруға және уақыт үнемдеуге болады.

Бұл кезеңде сұрақ - жауап, әңгімелесу, көрнекілік, практикалық т.б. оқыту әдістері қолданылып, студенттердің бұрын алған білімдерін еске түсіру, сабаққа ынталандыру, қызығушылығын тудыру және білімдерін бақылау жүзеге асырылады.

Сонымен бірге, мұндай әдістер көмегімен студенттің сабаққа зейінін аударып, тақырыпты өздігінен меңгеруге дайындау процесі жүзеге асырылады.

II кезең - жаңа тақырыпты өзбетімен игеру. Бұл кезеңде студенттерге тақырыпты оқып үйрену алгоритмі беріледі.

Берілген алгоритм бойынша студенттер әдебиеттермен жұмыс істеп, тақырыптан қажетті мәліметті анықтай білуге, ізденімпаздыққа машықтанады, әр студенттің танымдық іс-әрекетіндегі дербестікті дамытуға жағдай туады. II - кезеңді екі бөлімге бөліп, бірінші бөлімде тақырыпты алгоритм бойынша оқып үйреніп, топ бойынша талдауға уақыт беріледі. Студенттер тақырыпты оқып отырған кезде оқытушының СӨЖ тапсырмаларын тексеруге немесе жеке студентпен жұмыс істеуге мүмкіндігі болады. Екінші бөлімде барлық студенттерді қатыстыра отырып, берілген тақырып алгоритм бойынша талданады. Студенттердің танымдық қызметін ұйымдастырудың жартылай ізденіс, проблемалық және зерттеу әдістері қолданылады.

III кезеңі. Тақырыпты меңгерудің практикалық бөлімі деңгейлік тапсырмалар арқылы өз бетімен орындалатын жұмыс түрінде жүргізіледі. ОСӨЖ тапсырмаларымен қоса осы тақырыпты меңгеруге арналған уақыттың барлық қалған уақытына түрлі деңгейлік тапсырмалар беріледі. Түрлі деңгейлік тапсырмалар құрастыруда басты критерий (белгі) ойлану әрекетінің түріне және ойлануларының дербестігіне қарай тапсырманы күрделендіруге бағытталады. Тапсырмалар үнемі ой жұмысына қорек беріп отырады.

Осы мақсатта біздің деңгейлік өз бетімен жұмыс тапсырмаларында салыстыру әдісін пайдалану кеңінен қолданылған. Өз бетімен жұмыс тапсырмаларында әр жаңа тақырыпты қайталауға арналған белгілі тапсырмалар бар және олар студенттердің өз ой-пікірін айтып, салыстыруға арналған. Тапсырмалар, көбінесе, өз бетімен орындалатын жұмыстарға бағытталған. Әр студент тапсырманы ойлана отырып орындап, өзінің жеке ерекшелігіне қарай, мүмкіндігіне қарай шығармашылық биіктікке жетуі қажет. Бұл жерде нәтиженің маңыздылығымен қоса емес, студенттің өз бетімен жасаған әрекетінің барысы, тапсырманы орындау барысы, жұмыс істеуге деген ынтасы, қиыншылығы мен қателерін ескеруі, түзету енгізе білуі де маңызды. Қиын болған жағдайда студентке оқытушы тарапынан да, жолдастары тарапынан да, көмек көрсетілуі ескерілген. Бұл тәсіл даралап оқытудың бір жолы болып табылады да, ол студенттердің жеке ерекшеліктерін ескеретін, топтық оқытумен сәйкестелінетін дамытып оқыту әдістемелік жүйесін іске асырумен тығыз байланысты. Мұндай оқытуда “коллективті түрде оқыту әдісін” де тиімді қолдануға болады.

Оқу модулінің құрылысы.

Модуль №

(№1 тарау бірнеше параграфтан тұрады).

1. Жаңа тақырыпты өз бетімен өзіндік жұмыс арқылы меңгеру (20 мин.)
2. Түрлі деңгейдегі тапсырмалармен өз бетімен орындалатын жұмыстар. (Осы параграфтағы материалды меңгеруге арналған барлық мерзімге, СӨЖ жұмысын қоса алғандағы мерзімге есептелген. Сабақ саны біреуден артық болуы ықтимал.)

3. Тест.

§2 - § №

(Бірінші параграфтағы 1) - 3) пункттер сияқты).

№1. Түрлі деңгейлік тапсырмадан тұратын өз бетімен орындалатын тақырыптық жұмыс.

(§1 - § № материалдары бойынша)

№1. *Түзету жұмысы*

№1. *Бақылау*

Модуль соңы.

Модульдің өзі ортақ белгілері бар бірнеше параграфты біріктіретін нақты тақырып бойынша білім жүйесін құрайды. Әр параграф жаңа тақырыпты оқытудан басталады. Бұның өзі жаңа түсініктерді өз бетімен меңгеру, ізденіс әрекетін меңгеру сияқты

дидактикалық мәселені шешетін сабақтың негізі кезеңі болып табылады. Осы сабақ модулінің әр компонентін бөлек қарастырайық.

1) әр параграфтың материалын меңгеру өз бетімен орындалатын жұмысты ұйымдастырудан басталады (20 мин). Мұндағы тапсырмалар студенттердің өзіндік танып-білу әрекетіне бағытталған “сұрақ-жауап” түрінде беріледі. Жаңа тақырыпты меңгерудің бұл кезеңінде оқытудың жеке және жан-жақты (фронтальді) түрлерінің үйлестірілуі арқылы, студенттердің өз бетімен орындалатын жұмысы әр түрлі және саралап оқыту түрінде жүргізіледі. Сабақ студенттің бұрыннан алған білімінің актуализацияға (өзектілігіне) арналған тапсырмалардан басталады. “Өзектілік” дегеніміздің өзі студенттің өткен білімді осы кезге керек қылып, еске сақтауының белсенділігін арттырып, сүйенетін білімдерімен жаңа тақырыпты меңгеруге дайындау керектігін көрсетеді.

Алғашқыда бәріне ортақ өткен тақырыпты қайталау тапсырмалары беріледі. Жаңа тақырып бойынша білім болуын талап етпейді, тек оның мазмұнымен логикалық байланысы ғана болады. Біртіндеп тапсырмалар күрделеніп, жаңа мәліметтер қосылып өзгертіле келе жаңа тақырыптың негізгі мазмұнына тіреледі. Бұл жерде студенттердің ой әрекетін белсендіру мақсатында ізденіс сұрақтары арқылы мәселе туғызып отырады. Бұның өзі жаңа тақырыптың өзекті мағынасын шешуге, білім алудың негізі болуға мүмкіншілік береді. Актуализацияның бұл кезеңіндегі студенттердің әрекетінің негізгі түрі - студенттер арасында өзара тексеріс (біздің жағдайымызда - репродуктивті, продуктивті бағытта жасалған студенттердің жаңа тақырыпты меңгергенін өз бетімен орындаған жұмысынан көреміз).

Өз бетімен орындалатын тапсырмалар мен оқытушы сөзінің байланысы қандай?

Оқытушының мақсаты - ой туғызу, студенттердің өз бетімен ойлануына, пікір айтуына, тұжырымдауына өріс беру, яғни студенттің өз ойларымен тұжырымдай алатын нәрсені дайындап айтып бермеу. Оқытушы өз тарапынан көмек көрсетіп отырады: студенттердің қалай әрекет жасауларын қалай түсіндіру керектігін, өздігінен жаңа анықтама, заң-ережелерді тұжырымдай білуіне бағыттайды.

Оқытушымен бірге студенттер мынандай мәселелерді бірігіп шешеді: әр студент қандай нәтиже көрсетті, берілген тақырып бойынша кім қандай ереже-заң, анықтамаларды тұжырымдады, солардың ішінде қайсысы жаңа, бұрын танымалы емес екендігін анықтайды. Мұндай сұрақтарға, әрине, тек мықты студенттер ғана жауап береді. Басқалары солардың жауаптарын тыңдап өз деңгейлеріне қарай талас-пікірлерге қосылып, қосып-алатындарын айтып отырады. Жаңа тақырып өткенде бөлінген уақытты бақылап, меңгерулеріне қарай қорытып, белсенді қатысқан студенттерге баға қойылады.

Сонымен, жаңа тақырыпты меңгеру студенттердің өз күштерімен, оқытушының басшылығымен немесе оқытушысыз болады. Осыдан соң студенттер оқу модулінің келесі бөліміне кіріседі.

2) әр деңгейлі тапсырманы өз бетімен орындайтын жұмыстар студенттердің білімін бекітіп, жетілдіруге арналған. Меңгерген тақырыпты қайталау, іс-тәжірибе жүзінде қолдануға арналған тапсырмалар беріледі.

Тапсырмалар СӨЖ жұмысын қоса көлемі осы тақырыпты меңгеруге бөлінген уақытқа есептелген. Бұндай сабақтардың маңызды түрлеріне өз бетімен орындалатын жазба жұмысы, жұмыс нәтижелерін коллективті түрде талқылау, диспут, семинар, конференциялар жатады.

Студенттердің өз бетімен жүргізетін ізденіс жұмыстарын ұйымдастыру үшін сабаққа қосымша проблемалық жағдайлар туғызу қажет [5]. Проблемалық оқыту дегеніміз - оқытушының жалпы басшылығымен білімді меңгеру, ол студенттердің проблемалық - тапсырмалар жүйесін өз бетімен шешу процесінде өтеді. Оқытудың мұндай түрі - студенттердің проблемалық ойлану бағытын қалыптастырады. Мұндай ойлану процесінің ерекшелігі, оның қандай да болмасын мақсат-мәселені шешуге бағытталғандығы. Қарама-қайшылық, ерекшелік-ізденістің стимулы мен қиындықтың негізі. Ізденістің бірінші

кезеңі - бар білімін шығару, бірақ проблемалық жағдайдың міндеті тек белгілі біліммен ғана шешіліп қоймайды. Дұрыс шешім табу үшін жаңа байланыс, жаңа түсінік іздеу қажет.

Ізденудің екінші кезеңі - дәлел жинау, жаңа байланыс, заңдылықтар табу, қарама-қайшылықты шешіп, зерттеліп, ізденіске түскен объектіні түсінуге мүмкіндік беруі. Студенттің өзі туылған мәселені шешуге білімнің жеткіліксіз екеніне көзі жетіп, сол жетіспейтін білімін толтыруға талпынуы өте маңызды. Ал оқытушының міндеті студенттерге өз бетімен үйреніп оқу әрекетінде үлкен табысқа жетуіне ықпал етіп, көмектесу. Мұндай әрекет үрдісінде мықты, орташа, нашар студенттер әр түрлі мінез-құлық көрсетеді, оларға сараландырылған көмек көрсету қажет. Алғыр студенттер қойылған мақсатты шешуге белсене кіріседі. Олар оқытушы тарапынан көмек қажет етпейді де өз беткейлігін көрсетеді. Орташа студенттер оқытушыдан көмек күтеді. Оқытушының көмегі бұл жағдайда студенттердің түйсігіне ойлану мен дәлелдеуде логикалық жүйеліліктің негізін, себебін, нәтижесін түсіндіріп, не нәрсесіз ізденіс табысқа жеткізбейтіндігін түсіндіре білуінде.

Білім дәрежесі төмен студенттер алдымен абыржиды, тіпті өз бетімен орындайтын жұмыстан бас тартады, оқытушының тікелей араласуын және көмегін күтеді. Бұндай студенттерге өз бетімен ізденіс жұмысының үрдісі әр іс-әрекетін дәл көрсетіп жоспарланған бағдарлама жасалып, ізденіс бағытын, көзін көрсету қажет. Сондай-ақ студенттерді өз іс-әрекеттерін бағалай білуге, өз бетімен ізденіс жұмысының барысын бақылай білуіне, жауаптарымен салыстырып білуге үйрету қажет.

Саралап оқыту жағдайында студенттер жұмысына басшылық етуде нашар студенттер де білім жолындағы танып-білу әдісін меңгере алады.

Студенттердің белсенділігін арттыруда және білім алуда шығармашылық көзқарас тек өз бетімен ізденіс үстінде пайда болады.

Бұндай ізденістің үшінші кезеңі - фактілерді жинаудың әрекет жүйесі, оларды топтау, әрекетті негіздеу, басты, маңыздыны ерекшелееу, ереже-заңдарды тұжырымдау.

Бұл жағдайда студенттердің талдау-зерттегіш әрекетінің деңгейі дамиды, өз беттерімен белгісіз нәрсені ашып түсіну ықпалы көрінеді. Өз бетімен танып-білу әрекеті жиі сынға түседі: кейде студенттер өз-өздерімен бақылаусыз қалады да, қателеседі.

Білімді меңгерудің осы үш кезеңіне сай тапсырмалар құрастырылады: Бұндай тапсырмалар құрарда белгілі талаптар қойылады. Біздің жағдайымызда өз бетімен орындалатын жұмыс тапсырмалары проблемалық жағдай (жаңа білім проблемалық сұрақ тапсырма түрінде енгізіледі) туғызу жолымен құралған. Бұл жерде жүретін басты процесс - проблема қою және оны шешу жолдарын іздеу. Бұл жерде психологиялық-логикалық жүйе оқытушының әрекетінен бұрын студентпен байланысты. Оқыту мен тәрбиенің үйлесімділігі студенттердің проблемасын қою мен шешілуі білімді сенімге айналдыруға әкелетіндігіне негізделген, өйткені бұндай түсінікті меңгеру кезінде студенттің эмоциялық ынтасы, әсерленушілігі байқалады. Білімнің терең меңгерілуі оны тәжірибе жүзінде қолдана білгенде болады.

Студенттердің танып-білу әрекетіндегі айырмашылық әр деңгейлі, әртүрлі қиындық дәрежесіндегі тапсырмаларды орындауға келгенде білінеді. Студенттер арасында үш топ бөлініп шығады: жұмысты өз бетімен орындай алатындар, бағыт көрсетуді талап ететіндер және оқытушының көмегінсіз әрекет жасай алмайтындар.

Білімді қолдана білу дағдыны меңгеру үнемі әртүрлі әрекетті, ой және тәжірибе әрекеттерін, қайталауды талап етеді. Сондықтан оқу процесінің модулінің екінші элементінде, берілген тақырыпты толық меңгеру үшін іс жүзінде өз бетімен орындалатын жұмыстар арқылы өткен тақырыпты меңгерілгені тексеріліп отырады.

Бірінші, оңай деңгейдегі тапсырмалар студенттерді жасанды мықты-әлсіз топтарына бөлмеу үшін бәріне де ортақ орындатылады. Өйткені бұл оқу процесін ізгілендіруден туындайтын шарт. Сонымен қатар жалпыға міндетті білім стандартының талабын

орындауы да қажетті, төменгі деңгейдегі білімді игеруден басталатынын ескердік. Әр қайсысы жеңіл, I деңгейдегі тапсырманы орындауға міндетті де, ал жоғары деңгейлі тапсырмаларды орындауға құқылы, сол арқылы өзінің талабын жетілдіріп, білімін көтереді. Әр деңгейлі тапсырманы орындау барысында барлық студенттер бір мезгілде бастап, әр қайсысы жеке талабына қарай орындайды.

Студенттің білім деңгейі Қазақстан Республикасының білім беру жайындағы орталық атқару органының бұйрығымен бекітілген кредитті жүйемен оқытуды ұйымдастыру және білім деңгейін бағалау шарттарына байланысты әріппен, оған сәйкес төрт балды жүйемен қорытындыланып бағаланатыны белгілі, яғни бағаның әріптік баламасы – бағаның сандық баламасы – бағаның пайыздық баламасы – бағалаудың дәстүрлі жүйесі.

Соған сәйкес, студенттер балл жинай алады: 50-64 балл сыналды, I деңгейге – 65-74 балл; 2 деңгейге - 75-89 балл; 3 деңгейге – 90-100 балл. Өз бетімен орындалатын жұмыстардың деңгейлі болуына аудиториядан тыс жұмыстарды ұйымдастырып реттеуде үлкен мән береді. Барлық төрт деңгейдегі әр параграф тақырыбын меңгеруге қажетті тапсырманы студенттердің аудиторияда орындауға мүмкіншілігі жоқ. Әр деңгейлі тапсырманы (әркім шамасына қарай) бітіруге мүмкіндік (аудиториядан тыс уақытқа беріледі) оқытушының, мықты студенттердің көмегімен аудиториядан тыс уақытқа беріледі. Сөйтіп, студенттер тапсырманы аяқтауға мүмкіндік алады. Аудиторияда тек I деңгейдегі тапсырманы ғана орындап үлгерген студенттерге 2, 3 деңгейдегі тапсырма СӨЖ жұмысы болып есептеледі.

Ал 2–ші деңгейдегі тапсырманы орындағандарға 3–ші деңгей СӨЖ болады т.с.с. жоғары деңгейге жеткенше орындай береді.

Біздің тәжірибемізде, мұндай әрекет студенттерді тапсырманы орындауда ұқыптылыққа үйретеді, олардың оқу белсенділігін қажетті деңгейде ұстап, ынтасын арттырып, жауапкершілік пен тәртіптерін қалыптастырады. Сонымен, әртүрлі деңгейлі тапсырманы өз бетімен орындауға арналған жұмыстар білімді, дағдыны қалыптастырады.

Осылайша, §1 тақырыбын өз бетімен меңгеруді аяқтай отырып, меңгерудің қорытындысы шығарылып, студенттің жинаған балына қарай орны белгіленеді. Берілген модульдің басқа тақырыптары да осы схема бойынша оқылады.

Енді барлық параграфтар тақырыптарын студенттер өз бетімен меңгерген соң, оқытушы қорытынды өз бетімен жұмысты барлық өткен тақырыптар бойынша өткізеді.

Мұндай жұмыстың тапсырмалары барлық өткен өз бетімен орындалатын жұмыстарды қорытындылайтын, біріктіретін болады.

Қорытындылау өз бетімен жұмыс берерде студенттерді сабаққа дайындау қажет [6]. Бұл өткен тақырыпты ауызша қайталауды, орындайтын жұмыстың көлемін, мазмұнын түсіндіруде, мақсаты мен орындау бағытын түсіндіруді қамтиды. Студенттерге тапсырманы меңгеруге, орындау талаптарын анықтауға уақыт беріледі. Содан соң оқытушы студенттерден меңгергендіктерін, тапсырма талаптарын түсінгендіктерін тексеріп өтеді. Қажет болған жағдайда қосымша түсінік береді.

Келесі сабақта коррекция жұмысы, қателерді түзету жұмысы өткізіледі.

Оқытушы мықты студенттермен бірге нашар, орташа студенттерге жіберген қателеріне талдау жасап, қиын тақырыптарды ұғындырады.

Соңғы сабақ: Тақырыптық бақылау жұмысы (барлық параграфтық тақырыптары бойынша). Тапсырманы орындау барысы, нәтижесі қатал бақыланып, оқытушы бағасын шығарады.

Бақылау жұмыстары қатаң өз бетімен орындауға беріледі. Мұндағы тапсырмалар бұған дейін орындалған өз бетімен жұмыстарға ұқсас беріледі де, студенттер көп қиындықсыз орындайды. Берілген тақырып бойынша білімді меңгеру нәтижелері жақсы көрсеткіштерді көрсеткендіктен, тақырып меңгерілген деп есептейміз. Мұндай

технологиялық ыңғай студенттердің үлгерім деңгейлерінің жоғарлағанын және өз күштеріне сенімділігін арттырғанын байқатты.

Бақылау нәтижесінде балл саны қателеріне қарай төмендетіледі. Сондықтан, студенттердің даму-меңгеру мониторингіндегі соңғы көрсетілген деңгейден бақылау қорытындысы төмен болуы да мүмкін. Себебі, студент тапсырманы таза жеке, өз алдына, оқытушының көмегінсіз орындағандықтан болады. Түзету мен бақылаудың мұндай түрін біз студенттердің жеке қабілетіне қарай модульдің барлық тақырыбын меңгеруде, алған білімін, білім дәрежесін көрсетіп, объективтік баға береді деп түсінеміз.

Сонымен, жоғарыда біз студенттің оқу-танымдық қызметі оқу материалының мазмұнын өз бетімен және оқытушы бағыттауымен жүзеге асатын бір оқу модулінің толықтай мазмұнымен таныстыра келе, модульдеп оқытудың жалпы тиімділігін көрсетеміз:

Біріншіден, уақытты тиімді пайдалануға өте қажет (яғни, заңдарды, формулаларды, ұғымдарды, бақылау жұмыстарын, деңгейлік тапсырмалар, тест сұрақтары т.с.с. тапсырмаларды аудитория үстінде жазғызып, уақыт кетпейді және қатесіз жазады).

Екіншіден, студенттердің белсенділігі артады: ізденеді, әдебиеттермен, оқу құралдарымен, өз бетімен жұмыс жасайды, өзара жарысады.

Үшіншіден, студентке бағыт беру: қайдан іздестіру, қайдан алу, дұрыс жауабына жанай жауабын айту.

Төртіншіден, студенттер өздігінен орындайтын жұмыстарын өздері бағалайды.

Сондай-ақ, негізгі тапсырмалардың алдында (кестелерді толтыр, анықтамаларды жазып, жаттап ал, тапсырмаларды орында, сұрақтарға жауап бер, есінде сақта) сияқты тірек, лептік тапсырмалардың болуы студентті ілгері қарай жұмыс істеуіне жетелейді.

Білім сапасы оқытушының шеберлігіне де байланысты екені белгілі. Біздің тәжірибеміз оқыту технологиясының оқытушы қолындағы нәтижеге жеткізетін құрал екенін, оны әр оқытушы өз қабілетіне сәйкес мазмұнмен толықтырып, шығармашылық жұмыс жасайтын, сөйтіп өзінің әдістемелік жүйесін жасап шығаратынын дәлелдеді [2]. Оқыту технологиясын пайдалану оқу процесінің “субъект-субъект” қатынас жағдайында өтуіне ықпал етеді, өйткені студент те, оқытушылар да белсенді, шығармашылықпен жасайды. Кейбір оқытушылар өз бетімен жұмыс әдістемелік кешенін дайындауға қолдарының тимейтіндігін айтып, дайын үлгісін бергенді қалайды. Ал, технологияның негізін түсініп, оны пайдалану кезінде оқытушы шығармашылығынан туған әдістемелік құрал – болашақ жаңа тұрпаттағы оқулықтардың (әңгімелесу оқулықтары, электрондық оқулықтар) негізі бола алады. Сабақ материалдарын модульдік түрде қарастыру: гипермәтін арқылы жүзеге асырылуы; студенттердің танымдық ерекшеліктері мен жас өзгешеліктеріне байланысты ғылыми теориялық ұғымдар жүйесі арқылы жалпыдан жалқыға, абстрактіліктен нақтылыққа көтерілуі. Өз бетімен жұмыс әдістемелік кешендері электрондық оқулықтардың сипатымен бірдей екендігін білдіреді. Сонымен бірге білім беруді жаппай компьютерлендіру және ақпараттандыру бағдарламасын іске асыруда оқытудың компьютерлік технологиясы қажетті механизм болып табылады. Ал бұл студенттің шығармашылық дарынын тануға және дамуға әкеледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Караев Ж.А., Кобдикова Ж.У. Актуальные проблемы модернизации педагогической системы на основе технологического подхода. Монография. - Алматы, 2014. - 254 с.
- 2 Куанбаева Б.У. Оқытудың педагогикалық жүйесін технологиялық негізде жетілдірудің дидактикалық шарттары. Пед. ғыл. канд. дис. - Алматы, 2004. - 137 б.

- 3 Куанбаева Б.У., Сырбаева Ш.Ж. Педагогикалық жүйені жетілдірудегі оқу мотивациясын қалыптастырудың ролі // М.Өтемісов атындағы БҚМУ Хабаршысы. - 2015. - Б.92-96.
- 4 Машарова Т.В., Пивоваров А.А. Современный урок в условиях федерального государственного стандарта: учебно-методическое пособие и др. - Киров: ООО Типография «Старая Вятка», 2015. - 108 с.
- 5 Усольцев А.П., Первалова Т.В. Современный урок технологии, рабочая тетрадь для студентов / А.П. Усольцев, Т.В. Первалова. – Урал: Гос. пед. университет. 2-е изд., доп. - Екатеринбург, 2016. - 54 с.
- 6 Хуторской А.В. Практикум по дидактике и современным методикам обучения / А.В. Хуторской. – СПб: Питер, 2014. – 541 с.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу актуальных проблем использования современных технологий в высшем образовании. Авторы предлагают проектировать учебное занятие на основе трехмерной методологической системы профессора Ж.Караева. Данная система позволяет перейти от информативно-объяснительной (инструктивной) модели образования к конструктивной модели обучения, нацеленной на личностно-деятельностный подход, развивающее обучение, формирование критического мышления и развитие функциональной грамотности обучающихся.

RESUME

The article is devoted to the analysis of actual problems in the application of modern technologies in higher education. The authors offer to design a lesson in higher school on Professor J. Karayev three-dimensional methodological system based. This system makes it possible to move from the informative-explanatory (instructive) educational model to a constructive learning model aimed at the personal-activity approach, developing critical thinking and functional literacy of learners.

Н.Ю. Кифик

Костанайский государственный педагогический университет,
канд. пед. наук, ассоц. профессор

Использование информационных технологий как одно из условий функционирования образовательной среды педагогического вуза

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы использования информационных технологий как основополагающего компонента образовательной среды вуза. В связи с этим отмечается, что подразумевается под образовательной средой, какими компетенциями должны обладать преподаватели, используя информационные технологии обучения. Далее автор излагает свой опыт применения информационных технологий в рамках учебных занятий. При этом применение информационных технологий рассматривается на разных уровнях познавательной активности студентов: и как демонстрационный материал, и как средство организации самостоятельной работы студентов, и как возможность организации самостоятельной исследовательской деятельности в рамках подготовки проектов студентами.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии обучения, информационные компетенции, информационно-образовательная среда, образовательный сайт, электронный учебник.

На сегодняшний день в обществе существует востребованность в педагогических кадрах, которые ориентируются в информационных технологиях, легко управляют информационными потоками, представляют собой активную личность, способную самостоятельно принимать решения, делать выбор, ставить и реализовывать цели, выходящие за рамки стандартных требований, анализировать возникающие проблемы, объективно оценивать свою деятельность. Для подготовки такой личности требуется образовательная среда с новыми информационными характеристиками [1]. Современная образовательная среда представляет собой огромный интеллектуальный мир знаний, который состоит из различных источников информации: книги, Интернет, видео, диски, компьютерные технологии и программы, радио, телевидение и т.д. Под образовательной средой вслед за Н.В. Стрельченко мы понимаем совокупность необходимых условий, способствующих не только успешному обучению,

но и освоению, а также усвоению образовательного социокультурного опыта [2]. Для адаптации обучающихся в быстро развивающейся информационной среде требуется формирование комплекса новых знаний, умений и навыков, связанных со способностью самостоятельно добывать и совершенствовать свои знания. Создание информационно-образовательной среды стало предметом целого ряда исследований (М.И. Башмаков, С.Г. Григорьев, А.А. Кузнецов, С.В. Панюкова, С.Н. Поздняков, Е.С. Полат, И.В. Роберт, А.П. Тряпицына и др.). Авторы предлагают различные подходы к пониманию сущности и структуры среды. Тем не менее, во всех исследованиях компоненты среды обучения разделяются на две категории: субъекты и объекты. Субъектами образовательного процесса являются обучаемые и преподаватели. Объектами - средства обучения и инструменты учебной деятельности, методики, материальная база, область управления педагогическим процессом, способы коммуникации. Обращение к информационно-коммуникационным технологиям существенно расширяет состав и возможности ряда компонентов информационно-образовательной среды [3]. Так, к числу источников учебной информации в этих условиях можно отнести базы данных и информационно-справочные системы, электронные учебники и энциклопедии, ресурсы Интернета и т.д. Развитие информационно-образовательной среды и активное включение в нее педагога сегодня представляют собой необходимый процесс для оптимизации всего образования.

В этих условиях для эффективного использования возможностей новой образовательной среды будущий педагог должен соответствовать требованиям, являющимся неотъемлемой частью его информационной компетенции:

- знать психолого-педагогические основы организации учебного процесса в условиях новой информационно-образовательной среды;
- знать основы дидактики современной информационно-образовательной среды;
- владеть навыками использования ресурсов Интернета, доступа в информационное образовательное пространство;
- уметь организовывать свое личное информационное пространство с целью профессионального совершенствования [4].

На наш взгляд, системообразующими условиями для подготовки будущего учителя к работе в новой образовательной среде являются следующие:

- формирование у педагога умения анализировать методическую необходимость и эффективность использования в своей профессиональной деятельности средств ИКТ разного типа;
- учет профессиональных потребностей педагога в организации и совершенствовании своей деятельности;
- повышение уровня самостоятельности для обеспечения готовности учителей к работе в новой образовательной среде.

Ведь сущность новой информационно-образовательной среды определяется не столько использованием новых компонентов (в основном средств ИКТ), сколько ее ориентацией на достижение новых образовательных результатов. Так, мы используем информационные ресурсы на учебных занятиях, предлагая задания разного рода: написание и защита реферата-обзора; рецензия на сайт по изучаемой теме; анализ существующих рефератов в сети на данную тему, их оценивание; написание своего варианта плана лекции; написание фрагмента лекции; составление библиографического списка; рецензия на сайт по изучаемой теме и ее презентация; подготовка фрагмента практического занятия; подготовка доклада по соответствующей теме; подготовка дискуссии по теме; составление библиографического списка; ознакомление с профессиональными телеконференциями, анализ обсуждения актуальных проблем; составление тематического каталога существующих сайтов, приемов обучения в соответствии с возрастом учащихся и темой урока; рецензии на образовательные сайты по предмету; анализы планов уроков, существующих в сети.

На занятиях методического цикла действия преподавателя с использованием информационных технологий связаны с организацией усвоения учебного материала, и здесь функции средств обучения, входящих в состав информационно-образовательной среды, весьма разнообразны. Во-первых, формирование мотивации и готовности к обучению. Для этого можно использовать богатые возможности компьютера: визуализацию учебного материала, имитационное моделирование проблем в изучаемой области и воссоздание ситуаций мотивационного характера. Так, на лекционном занятии по теме «Наглядные методы обучения истории» мы используем возможности интерактивной доски, показывая, как в учебном процессе можно использовать различные виды наглядности. А по теме «Требования к современному уроку истории» мы демонстрируем видеоролики уроков, готовим презентации основных этапов урока.

На семинарских занятиях возможности применения информационной среды также велики. Студенты самостоятельно разрабатывают домашние задания и могут их презентовать через интерактивную доску, средства мультимедиа. Наличие информационных технологий обучения зачастую делает возможным получение образовательных результатов, которые в рамках традиционной образовательной среды недостижимы. Так, по теме «Создание исторических представлений» студенты готовят проекты заданий для учащихся, показывая, как бы они формировали у детей представления «о вооружении», «о труде в разные исторические эпохи» и представления «об исторических личностях разных эпох».

Преподаватель в информационной среде становится организатором познавательной деятельности, поддерживает у студентов желание инициировать идеи. Использование информационной среды позволяет студентам быть более мобильными, творчески подходить к решению многих вопросов по курсу.

Данные виды работы мы применяем на разных этапах учебного процесса: лекциях, семинарах, СРСП и СРС. Использование информационных технологий активно применяется при организации и проведении различных видов контроля: текущем, рубежном и итоговом. Используя компьютер, преподаватель может выполнять нетворческие, рутинные действия, связанные с созданием тестовых заданий, их тиражированием, предъявлением тестов обучаемым через локальную сеть, чем обеспечивается высокая оперативность и продуктивность этого вида работы. Так можно не только предоставить студентам различные средства диагностики (тесты личности, интеллекта, учебных достижений и др.), но и систематизировать, обработать результаты их выполнения и обоснованно распределить обучаемых по отдельным учебным группам для последующей организации дифференцированного, индивидуального обучения с использованием различных электронных образовательных ресурсов. Так, при изучении курса «Методика преподавания истории» для закрепления отдельных модулей мы используем самопроверяемую тестовую программу. Студенты завершили изучение отдельного модуля, по окончании им дается возможность протестироваться, проверить свои знания. Причем они сразу видят свой результат и возможные ошибки.

Новые возможности использования информационных технологий в условиях образовательной среды педагогического вуза предоставляются в рамках изучения курса «Профессиональные ориентиры учителя», где отдельным вопросом рассматривается тема «Использование информационно-коммуникационных технологий в преподавании и учении». Здесь студенты имеют возможность самостоятельно подготовить материал к лекции исходя из своих знаний и предпочтений в области информационных технологий. На практическом занятии студенты демонстрируют свои знания использования информационных технологий на уроках в школе. Ими предлагаются разные варианты уроков с использованием информационных технологий: от демонстрации презентации до составления фрагментов сайта или электронного учебника. Интересной формой итогового контроля по курсу «Профессиональные ориентиры учителя» стало проведение

творческого экзамена. Студенты в течение семестра готовят материал по темам в виде презентаций, по каждой теме готовят систему заданий в формате ИКТ, а в конце изучения курса все материалы презентуют в виде разработанного ими сайта (рисунок 1) или электронного учебника (рисунок 2).

Рисунок 1 – Сайт, разработанный студентами 4 курса специальности «Основы права и экономики» по дисциплине «Профессиональные ориентиры учителя» 2017 года выпуска

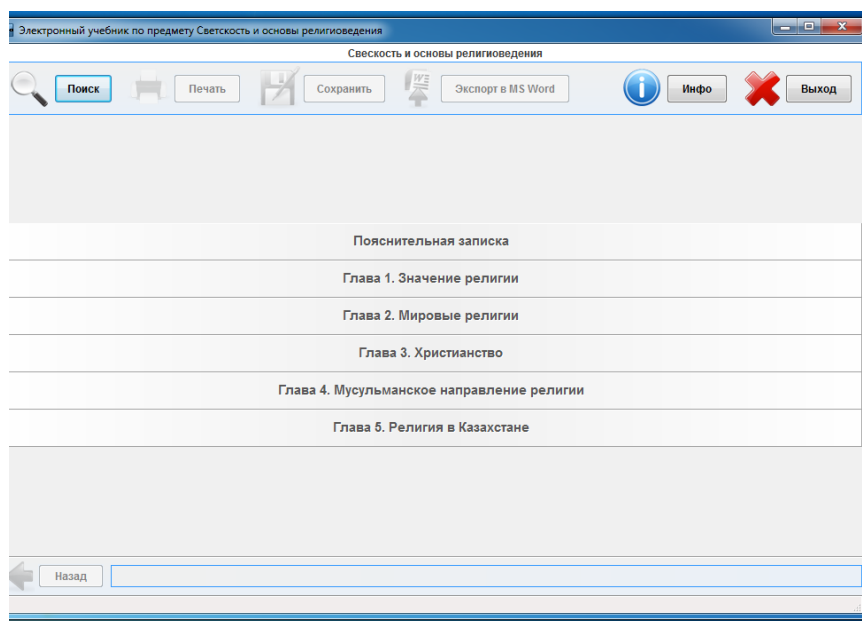

Рисунок 2 - Электронный учебник «Светскость и основы религиоведения», разработанный студентами 4 курса специальности «Основы права и экономики» по дисциплине «Профессиональные ориентиры учителя» 2018 года выпуска

Использование информационных технологий в образовательной среде вуза не ограничивается только учебными занятиями со студенческой аудиторией. В данные виды деятельности активно включаются и преподаватели. Так, в 2016-2018гг. Костанайский государственный педагогический институт выступал в качестве вуза – партнера в международном проекте «ACADEMICA». В рамках данного проекта необходимо было модернизировать syllabus по отдельным дисциплинам учебного плана [5]. Но для начала

следовало научить преподавателей, как выполнить данную работу. Для модернизации была взята дисциплина «Информационно-коммуникационные технологии обучения», которая во всех вузах Республики Казахстан с 2016 года ведется на английском языке.

Первым этапом явилось обучение преподавателей кафедры информатики и компьютерных технологий, им были предложены разработанные для них лекции по использованию информационно-коммуникационных технологий обучения, каждая из которых сопровождалась презентацией и аудиозаписью. Все материалы для преподавателей были на английском языке. Следующим этапом стало самостоятельное изучение модулей учебной программы, включающее вопросы особенностей развивающего обучения. Преподаватели слушали аудио лекции по всем темам. Лекции сопровождалась презентационным материалом к каждой теме [6] (рисунок 3).

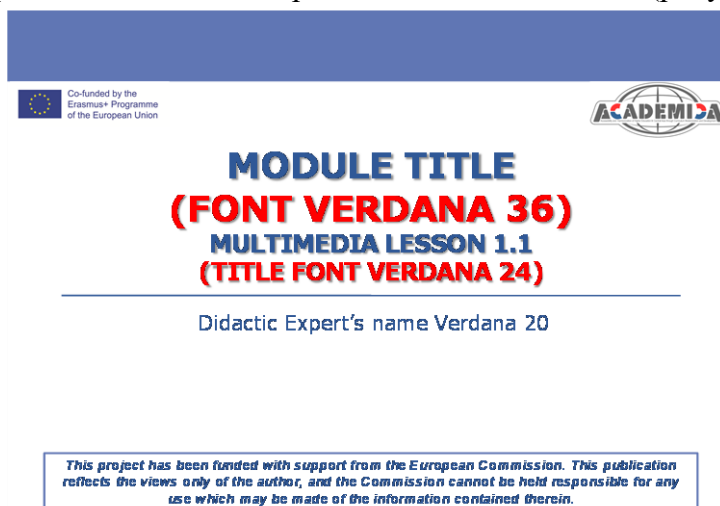

Рисунок 3 - Образец оформления слайдов

Изучая весь комплекс материалов, предложенных им в рамках данного проекта, преподаватели по аналогии должны были разработать свою дисциплину по тем же параметрам, что они прослушали и самостоятельно изучили.

Преподаватели должны были переработать свой материал по модернизируемому курсу, сначала подготовить текстовый материал, к нему разработать слайды по каждой теме в соответствии с требованиями. Весь разработанный материал переводится на английский язык. И далее весь материал записывается в определенной программе на английском языке (рисунок 4).

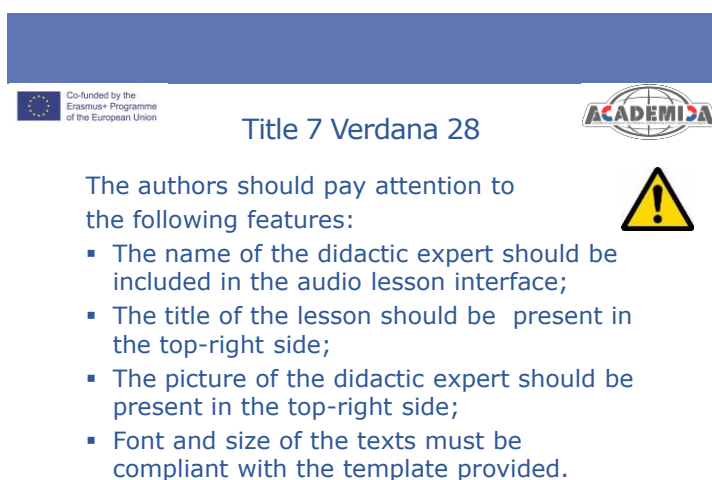

Рисунок 4 - Запись лекций по определенной программе

Таким образом, преподаватели, самостоятельно осваивая информационно-коммуникационные технологии путем изучения, разработки и внедрения их в учебный процесс, обучают данным технологиям своих студентов. Результатами данной работы явилась совместная поэтапная деятельность в данном направлении:

- модернизация курса по дисциплине «ИКТ» (на английском языке);
- внедрение новых методов обучения ИКТ («мозговой штурм», задания на критическое мышление, квесты, блоги и соц.сети);
- создание учебных групп в соц.сети vk.com;
- организация активных форм учебной деятельности (диспут, беседа, дискуссия);
- повышение уровня ИКТ-грамотности студентов КГПУ (*ИКТ-грамотность* - это использование цифровых технологий, инструментов коммуникаций для доступа к информации и управление ею [7]);
- развитие новых навыков и умений в области компьютерных технологий;
- формирование целостной, гармоничной личности студента КГПУ.

Таким образом, мы можем сделать вывод, что сущность информационно-образовательной среды определяется не столько использованием новых компонентов (в основном средств ИКТ), сколько ее ориентацией на достижение новых образовательных результатов, которые на сегодняшний день и демонстрируют наши студенты.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Байденко В.И., Джерри ван Зантворт. Модернизация профессионального образования: современный этап. Европейский фонд образования. – М., 2003.
- 2 Беляев Г.Ю. Педагогическая характеристика образовательной среды в различных типах образовательных учреждений. - М.: ИЦКПС, 2000.
- 3 Ильченко О.А. Организационно-педагогические условия сетевого обучения. - М., 2002.
- 4 Кулюткин Ю., Тарасов С. Образовательная среда и развитие личности // Новые знания. - 2001. - № 1. - С. 6-7.
- 5 ACADEMICA // Accessibility and Harmonization of Higher Education in Central Asia through Curriculum Modernization and Development // The Organization of the Academic Year in Higher Education 2015/16
- 6 ACADEMICA // Электронный курс для преподавателей ВУЗов.
- 7 Хеннер Е.К. Формирование ИКТ-компетентности учащихся и преподавателей в системе непрерывного образования. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2008.

ТҮЙІН

Мақалада ақпараттық технологияларды университеттің білім беру ортасының негізгі компоненті ретінде пайдалану қарастырылады.

RESUME

The article is devoted to the use of information technology as a fundamental component of the educational environment in university.

ӘОЖ 15.31.31.

А.Р. Мандыкаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
психол. ғыл. канд., доцент м.а.

С.С. Байсарина

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

Студенттік шақ – көшбасшылық қабілетті қалыптастырудың қолайлы ортасы

Аннотация

Мақалада жоғары білім беру жүйесінде студенттер арасында көшбасшылық қабілеттерді қалыптастыру және дамыту мәселелері талданды; студенттік өзін-өзі басқару - студенттердің өмірлік іс-әрекетін ұйымдастырудың белсенді нысаны екені қарастырылды; студенттік өзін-өзі басқару органдарының функциялары айқындалды. Көшбасшылық қасиеттер студенттерді кәсіпқойландыру кезеңінде барынша бастамашылық пен белсенділік таныту кезеңінен бастап қалыптасады. Студенттік кезден ұйымдастырушылық қабілеттер, басқару қасиеттері, топты қалыптастыру, оны біріктіру, мақсаттарды анықтау, топ алдына қажетті міндеттер қою, бағдарламаны топтастыру - көшбасшыға қойылатын заманауи талаптар сияқты көшбасшылық қасиеттер қалыптасады. Көшбасшының рөлі оның қатысушыларының бірігуінен және олардың қызметін бағыттаудан тұрады.

Түйін сөздер: студент, көшбасшылық қабілет, студенттік өзін-өзі басқару, тұлға аралық өзара әрекеттесу, шешімдер қабылдау, шығармашылық әлеует.

Елдегі жастар саясатының белсенді дамуына Елбасы Н.Ә. Назарбаев тарапынан тұрақты назар аударылып, оның жан-жақты қызметіне жағдай жасайды және қоғамдық өмірдегі рөлін жоғары бағалайды. Елбасының бастамасы жастардың қазақстандық қоғамның алдыңғы қатардағы күшіне, авангардтық рөлін атқаруына бағытталады. Бұл тұңғыш Президент Жолдауларында және оның басқа да Үндеулерінде көрініс тапты. «Қазақстан-2050 стратегиясы»: орныққан мемлекеттің жаңа саяси курсы жолында» жастар мемлекеттің саяси курсының қорғаушы күші ретінде анықталған [1]. 2014 жылдың қаңтарында барлық қазақстандықтарды 2050 – Стратегиясының басты мақсатына бірге жетуге үлес қосуға шақырған Президент, жастарға ерекше ден қойды: «Бұл бағдарлама – сендер үшін. Сіздер оның жүзеге асуын қадағалайсындар және жемісін де сендер көресіндер. Жұмысқа араласындар, әркім өз

жұмыс орнында болсын. Бей-жай қарамаңдар. Елдің болашағын халықпен бірге құрыңдар!» [2].

2014 жылғы Елбасымыз Н.Н. Назарбаевтың «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты жолдауында: «Біздің болашаққа барар жолымыз қазақстандықтардың әлеуетін ашатын жаңа мүмкіндіктер жасауға байланысты. ХХІ ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар. Бұл үшін біз не істеуіміз керек? Біріншіден, ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда бізді ауқымды жұмыс күтіп тұр. Сондықтан оларға заманауи бағдарламалар мен оқыту әдістемелерін, білікті мамандар ұсыну маңызды»- деп әр жыл сайын сауаттылығы жоғары бәсекеге қабілетті, белсенді, яғни көшбасшылар қалыптастыру міндетін қойып отырғандығын байқаймыз [3]. Сол себепті, қарастырып отырған мәселе қазіргі таңдағы мемлекеттің, қоғамның сұранысына сай жан - жақты дамыған, өмірге өзіндік көзқарасы қалыптасқан, бойындағы әлеуетін толық пайдалана алатын, кез келген жағдаяттан оңтайлы шешім тауып шыға алатын, әлеуметтік табысқа жете алатын көшбасшы тұлғаны дамыту көкейкесті болып тұр.

Жастардың ең маңызды топтарының бірі – студенттер, ол қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық және саяси процестердің сипаты мен бағытына тікелей және елеулі түрде әсер ете алады. ЖОО-лар студенттердің кәсіби дайындығы үшін ғана емес, оларды елдің саналы азаматтары ретінде қалыптастыру үшін жоғары жауапкершілікті де түсінуі керек. Бүгінгі жағдайда бұл бағыт бойынша университет жастармен ұйымдастырушылық жұмыстың жаңа және тиімді түрлерін іздеу қажет.

Тұлға ретінде адам студенттік қарым-қатынастың күрделі жүйесінде дамиды, оның дамуының бағыты мен сипаты әртүрлі қатынастардағы жас адамның ұстанымына, оның ішкі позициясына тікелей байланысты. Әрқашан адамдардың назарында болатын, адами қарым-қатынастар жүйесінде көшбасшы рөлін атқаратын адамдарда жеке тұлғаның бір қабілеттері дамыса, пассивті, көзге түспейтін адамдарда жеке тұлғаның басқа қабілеттері дамиды.

Көшбасшының қабілеттерін қалыптастыратын факторлар, ол топтағы адамдар арасындағы қарым-қатынас, микроағзалар болып келеді.

Көшбасшылық ұғымы адамдарға олардың бейімділігі мен тілектеріне, сондай-ақ үстемдік пен бағыныштылығына, ықпалдасуына және топтағы адамдар арасындағы қарым-қатынастар жүйесіндегі қарым-қатынасына байланысты басқару мүмкіндігін білдіреді.

Бірақ барлық жағдайларда көшбасшы қоғамда немесе оның артынан ерген адамдардың ұжымдарында әлеуметтік және психологиялық, эмоционалдық қолдау көрсете бермейді.

Көшбасшылық, көшбасшы мәселесі, көшбасшылық қабілеттері шетелдік авторлардың шығармаларында жеткілікті түрде зерттеледі. Ғалымдар көшбасшы талап ететін белгілерді іздеді және көптеген көшбасшыларға тән кейбір әмбебап қабілеттер табуға тырысты. Көшбасшының 79 ерекшелігі ұсынылды. Ең жиі кездесетіндер: достық, бастамашылық, қарым-қатынас, сенімділік, әзіл- сықақ, ынта. Кейін ерекшеліктер қатарына қырағылық, танымалдық, шешендікті қосты.

Көшбасшылық қабілеттері студенттермен, тұлғаны кәсібилендіру кезеңінде максималды бастамашылық пен қызметтің көрінісі кезеңінен қалыптасады. Студенттік кезден ұйымдық дағдылар, басқарушылық қабілеттер, топ құру, мақсатқа жету, мақсаттарды айқындау, топ үшін қажетті тапсырмаларды орнату, көшбасшылық қабілеттері қалыптасады, көшбасшыға қойылатын қазіргі талаптар осындай. Көшбасшының рөлі - қатысушыларды және олардың қызмет бағыттарын біріктіруде. Одан жақын жердегі жеке қарым-қатынасты қажет етеді. Сонымен қатар, оның жеке қабілеттері, жағдайды меңгеру қабілеті, шешім қабылдап, жауапкершілікті өз мойнына алу, уақытында дұрыс таңдау жасау және ұйымдастырушылық рөл атқарады. Сонымен

бірге көшбасшы заңның және азаматтық нормалардың шегінен тысқары емес, олардың мүдделеріне тәуелді болмай, топтың мүдделерін қанағаттандыра алады. Оның мінез-құлқының жеке стилі (авторитарлық, қатаң немесе демократиялық) топпен және көшбасшының беделіне айтарлықтай әсер етеді.

Жоғары білім беру жүйесінде студенттер арасында көшбасшылық қабілеттерді қалыптастыру және дамыту кезінде Студенттік өзін-өзі басқару органы (СӨӨБО) ерекше орынға ие. «Студенттік өзін-өзі басқару» - студенттердің өмірлік іс-әрекетін ұйымдастырудың белсенді нысаны, ол әлеуметтік және жеке маңызды мақсаттарға жету үшін алынған нәтижелерге қатысты шешім қабылдауда және жауапкершілікте өз тәуелсіздігін дамытуға үлес қосады. Көшбасшылық қабілеттерді дамыту - студенттердің көшбасшылық мәртебесіне қатысты жеке қабілеттерін дамытуға, көшбасшылық тәжірибеге ие болуға мүмкіндік беретін мұғалімдермен, әлеуметтік серіктестермен және студенттердің бір-бірімен шығармашылық өзара әрекеттесудің мақсатты процесі. Е.Н. Кривеншева теорияны зерттей келе, студенттік өзін-өзі басқаруды зерттеушілер келесідей қарастыратынын айтқан: белгілі бір қызмет түрі ретінде (Л.И. Новикова), ұжымды қалыптастыру әдісі ретінде (В.М. Коротов), қоғамдық ұйымдардың қызметі қағидаты және халықты тәрбиелеу құралы ретінде (Н.М. Изосимов), студенттік ұжымдардың өмірлік белсенділігін ұйымдастыру тәсілі ретінде (М.И. Рожков) [4]. Студенттік өзін-өзі басқару студенттің жан-жақты дамыған азамат және табысты маман ретінде дамуына қажетті көшбасшылық потенциалын барынша толық іске асыруға және оның әлеуметтік маңызды қабілеттерін дамытуға жағдай жасайды.

Студенттік өзін-өзі басқару, студенттердің көшбасшылық қабілеттерін қалыптастыру тетігі ретінде университеттің түлектерін кәсіптік даярлаудың қазіргі заманғы үрдістеріне сәйкес студенттік өзін-өзі басқаруды ұйымдастыруды анықтайды, оның ішінде тұлғалық-бағытталған және қызметке негізделген тәсілдер мен қағидалар.

Студенттік өзін-өзі басқару органдарының функцияларына мыналар жатады: әлеуметтік және кәсіби тұрғыдан ақпараттарды таратуға бағытталған ақпараттық; университеттің өмірінің барлық салаларына белсенді қатысатын қызметтік; коммуникативтік. Олар студенттердің білім беру үдерісінің барлық пәндерімен, корпоративтік мәдениетімен оң ықпалдасуын қалыптастыруға ықпал етеді.

Педагогикалық тұрғыдан ұйымдастырылған процесс ретінде, СӨӨБО жағдайында ЖОО студенттерінің көшбасшылық қабілеттерін қалыптастыру келесі компоненттерді қамтиды: мақсат, міндеттер, принциптер, педагогикалық шарттар, СӨӨБО органдарының қызмет субъектілері, СӨӨБО-ның негізгі нысандары, әдістер мен технологиялар, әлеуметтік маңызды қызмет субъектілері, критерийлер мен көрсеткіштер. Модельдің жүйе құрайтын элементтері - мақсат (тігінен) және студенттер арасында көшбасшылық қабілеттерінің деңгейі (көлденен). Модель қатаң, бірдей болмауы керек, ол зерттеу объектісінің шартты үлгісі ретінде жеткілікті икемді болуы керек, сонымен қатар СӨӨБО жағдайында университет студенттерінің көшбасшылық қабілеттерін қалыптастыру тәжірибесін үйрену және жетілдіру құралы ретінде қызмет етеді.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің мысалында студенттердің көшбасшылық қабілеттерін дамытудың үлгісін студенттік өзін-өзі басқару органы қызметінде қарастыру басымдыққа айналған.

Университетте студенттік өзін-өзі басқару қызметі жұмысында студенттердің көшбасшылық қабілеттерінің кезеңдерін анықтайды.

- кезең: студенттердің көшбасшылық қабілеттерін ынталандыру.

Мақсаты: студенттік өзін-өзі басқару органдарының қызметіне қатысу, жеке жетістіктерге қол жеткізудің оң мотивациясын қалыптастыру.

- кезең: көшбасшылық қабілеттердің негізгі компоненттерін - білімді, дағдыларды, көшбасшылық қабілеттерді түсіну және игеру. Мақсаты: мотивациялық, когнитивтік, белсенді және эмоционалдық деңгейде көшбасшылық қабілеттерді қалыптастыру.

- кезең: көшбасшылыққа шығармашылық дайындық. Мақсаты: университеттің студенттік өзін-өзі басқаруындағы белгілі бір іс-әрекетте көшбасшылық қабілеттерді шығармашылық өзін-өзі жүзеге асыру.

Әлеуметтік-педагогикалық жағдайлар студенттердің белсенді әлеуметтік-маңызды қызметі арқылы көшбасшылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Белсенді әлеуметтік маңызды іс-әрекет саналы шешімдер қабылдауға және олардың іс-қимылдарының салдарына жауапкершілікті түсінуге негізделген нақты өзекті жағдайға бағытталған саналы, мақсатты іс-әрекетті қамтиды.

Әлеуметтік-ағартушылық әдебиеттерді талдау негізінде іс-әрекеттің маңызды құзыретіне жатады:

1) Өзіндік тану - бұл әрекеттің себептерін, белгілі бір жағдайларға жауап беру тәсілдерін дұрыс тану және түсіну. Бұл көңіл-күй мен эмоцияларды, сондай-ақ олардың басқаларға әсерін түсіне білу.

2) Жүйелік ойлау - жағдайды біртұтас көру қабілеті. Көшбасшы әрдайым өз сана-сезімінің «шекарасынан тыс» жүріп, ескі тұрақты байланыстарды бұзып, жаңаларын құруымен ерекшеленеді. Қамту мен түсінуге қолжетімді жүйелер күрделі, үлкенірек болады.

3) Ғаламдық көзқарас қабілеті. Болашақты көру, өзгерістерді қабылдау, әлеуетті мүмкіндікті алдын-ала болжау, болашақтың жалпы көрінісін қалыптастыру мүмкіндігі.

4) Команданы құру қабілеті (Team building). Адамдардың қабілеттерін дамыту, билікті беру қабілеті. Топтық жұмыс стилін дамыту мүмкіндігі.

5) Ұжымдық көшбасшылық.

6) Харизма. Харизмалық адам мінсіз көшбасшы болып табылады, ол өз міндеттерін сезінбейді, бірақ оған сенеді және оған сенім артады.

7) Таптаурындарды жеңу қабілеті. Арасындағы айырмашылықтарды бағалай білу.

8) Әлемді тану және дамытудың жаңа жолдарын, әдістерін және механизмдерін жасау мүмкіндігі. Соның ішінде - тиімді шаралар. Гуничева Е.Л. Роджер Гарольдтың зерттеуіне сәйкес, белгілі бір дағдылардың көпшілігін студенттік ұйымдар мен қоғамдық іс-шараларға қатысу арқылы дамытуға болады деп жазады [5].

Сонымен қатар, Гарольд көшбасшылық қабілеттердің ішінен келесілерді таңдайды: тұлға аралық өзара әрекеттесу, бағдарламаларды жоспарлау, шешімдер қабылдау, проблемалар мен жанжалдарды шешу, сыни ойлау, мақсатты белгілеу, беделді өкілдік ету, қаржылық менеджмент, ынтымақтастыққа тарту, әлеуметтік қызметке қабілеттілік.

Шетелдік көшбасшылық тұжырымдамаларда табысқа жету сапасы маңызды орынға ие. Gallup Institute (АҚШ) ғалымдарының зерттеулеріне сәйкес, «табысты формула» келесі параметрлерден тұрады: дұрыс мағына: күнделікті істер туралы оңтайлы және нақты пікірлерді жасау мүмкіндігі; өз қателіктерін, басқа адамдардың қателіктерін үйрену. Өз ісін білу: кәсіби білім; өзін-өзі оқыту; өзін-өзі жетілдіру; өзін-өзі жүзеге асыру. Өз күшіне сенімділік: батыл әрекетке бел байлау; ерік күші; анық мақсаттарды қою мүмкіндігі; өз жұмыстарына деген мақтаныш; батылдық, мақсаттарға жету кезінде табандылық. Дамудың жоғары жалпы деңгейі: жаңа жаттығуларды, тұжырымдарды түсіну, оларды нақты талдау; бай сөздік қор; оқуға, жазуға жақсы қабілеттер. Істі аяғына дейін жеткізу мүмкіндігі: ұйымдастырушылық талант; жақсы жұмыс дағдылары; еңбекқорлық. Қарқынды, ауыр жұмыс ырғағын қалыптастыру мүмкіндігі.

Жетекшілік ету қабілеті: басқа адамдардың (балалар, әріптестер) қызметін ұйымдастырады; жетекшілік ету (балалар, әріптестер). Шығармашылық әлеует - оқушыларды тәрбиелеу мен оңалтуда ең жақсы нәтижеге қол жеткізуге көмектесетін дәстүрлі емес, қызықты қабілеттердің болуы. Әріптестермен өзара қарым-қатынас: түсіну; қолдау; өзін-өзі бақылау; өзіне деген сенімділік; өзін-өзі бағалау; жауапкершілік; топтың, ұжымның құрметі.

Көшбасшылық қабілеттерді анықтауға арналған әртүрлі тәсілдер әлемдік білім беру үрдісіндегі негізгі үрдістерді анықтауға мүмкіндік береді, ол қазіргі заманғы көшбасшы модельдерін әзірлеу үшін пайдаланылуы мүмкін. Л.Д. Кузнецова, В.В. Манихин, А.С. Огнёв лидердің негізгі құзыреттерін ажыратады [6]:

- қол жеткізуге ынталандыру (мақсаттарға қол жеткізуге, нәтижеге бағдарлық басымдық);
- өзін-өзі дамытуға деген ішкі ұмтылыс;
- шығармашылық;
- жұмыс қабілеттілігі;
- шабыттандыру, идеяларды жүктыру қабілеті; эмоционалдық құзыреттілік;
- басқару құзыреті (мақсаттарды қою қабілеті, болжау қабілеті, жоспарлау, шешімдер қабылдау, басқаларды әрекет етуге ынталандыру, бақылау);
- белгісіз жағдайда әрекет ету мүмкіндігі;
- екінші дәрежедегі емес, негізгі нәрсені шоғырландырып, хаосты ақылмен қалыптастыра білу қабілеті;
- шешілетін міндеттерді ескере отырып, жағдайды қалыптастыру мүмкіндігі;
- патриотизм және әлеуметтік жауапкершілікті қабылдау;
- арнайы салалардағы білім мен дағдылар (қоғамдық ұйымды басқару, қаржы жинау, көшбасшылық және командалық құрылыс, іскерлік байланыстар, ұлттық әлеуметтік-саяси жүйе, оның тарихын түсіну, халықаралық контекст және даму тенденциялары).

Біздің зерттеу үшін үлкен қызығушылықты В.И. Андреевтің позициясы ұсынады, оған сәйкес көшбасшы болуға қабілетті болу, өз өкілеттігін тиімділікпен тапсыру, команда құру және команданы проблеманы ойдағыдай шешуге жұмылдыру, команданың жұмысын бақылау және түзету мүмкіндігі маманның бәсекеге қабілеттілігінің негізін құрайды [7].

ЖОО бітірушілеріне жұмыс берушілердің ең маңызды талаптары: командада жұмыс істеу мүмкіндігі, ұйымдастырушылық және коммуникативті қабілеттер мен дағдылар.

Жастардың көшбасшылық қабілеттері абсолютті емес, салыстырмалы сипатта болады, өйткені әртүрлі жағдайларда әртүрлі жеке қабілеттер көрінеді. Осылайша, теориялық талдау студенттердің көшбасшылық қабілеттерінің келесі топтарын анықтауға мүмкіндік берді:

- Моральдық қабілеттер: дүниетанымның тұтастығы; салауатты өмір салтын насихаттау; әлеуметтік қызмет; демократия; патриотизм; қоғамға қызмет ету ниеті; жауапкершілік; мәлімделген мәндерге сәйкес іс-қимыл жасау туралы шешім қабылдау; интеллектуалдық және іскерлік қабілеттер; сыни ойлау; шығармашылық; таптаурындарды жеңу қабілеті; анық мақсаттарды қою мүмкіндігі; басымдықтарды білу; қызметтің сапалы нәтижесіне ұмтылу; жаһандық санаттағы ойлау қабілеті; әлеуетті мүмкіндіктерді болжай білу қабілеті; стратегиялық жоспарды жасау және жүзеге асыру мүмкіндігі, кедергілерді жеңу мүмкіндігі; жүріс-тұрыс пен мінез-құлық ерекшеліктері: қуат; шешімділік; мақсаттылық; стресске төзімділік; ұтқырлық; тәуекелдерді қабылдау қабілеті; табысқа жету; харизма; оптимизм; өзін-өзі қамтамасыз ету; коммуникативтік қабілеттер: қарым-қатынас дағдылары, адамдар арасындағы айырмашылықтарды бағалауға, проблемаларды және қақтығыстарды шешуге, ынтымақтастыққа тартуға дайындық; дамыған эмпатия (әңгімелесушіні сезіну қабілеті); бейімділік; уақытша ымыраға келу мүмкіндігі; тұлға аралық қарым-қатынастың тиімді әдістерін иелену; эмоционалдық; шешендік өнер.

- Ұйымдастырушылық қабілеттер: әріптестік сезімі; ұжымдық басшылыққа дайындық; билік өкілеттілігі; команда құру мүмкіндігі; көшбасшы болу мүмкіндігі; қызметке тұрақты, саналы және оң көзқарас; өздерінің қызметінің нәтижелері үшін саналы дербес жауапкершілік;

- «Өзіндік» - қабілеттер мен «өзіндік» - процестер: шешім қабылдаудағы тәуелсіздік; үздіксіз өзін-өзі дамыту және өзін-өзі тәрбиелеу қабілеті; өзін-өзі анықтау қабілеті; өзін-өзі басқару қабілеті; объективті өзін-өзі бағалау қабілеті; өзін-өзі бақылау.

Осылайша, студенттік өзін-өзі басқару қызметінде студенттердің көшбасшылық қабілеттерін дамыту моделі ашық түрдегі қарқынды дамып келе жатқан блоктардың өзара байланысты жүйесін құрайды. Ол мемлекет пен еңбек нарығының сұрауларына икемді түрде енгізілген кәсіби және жеке өмірдің стандартты емес міндеттерін шешуде өздерінің көшбасшылық қабілеттерін көрсетуге дайын жоғары оқу орындарының бәсекеге қабілетті, кәсіби ұялы түлектерін дайындау. Көптеген нақты дағдыларды студенттік ұйымдар мен қоғамдық іс-шараларға қатысу арқылы дамытуға болады, әсіресе СӨӨБ қызметінде көшбасшылық қабілеттерді қалыптастыруға және дамытуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев Н.А. Послание народу Казахстана «Казахстан – 2030». Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев (Алматы, 10 октября, 1997 года) // Избранные речи. Том III. 1995-1998гг. – Астана: ИД «Сарыарка», 2009. – С.247, 403.
- 2 Васюков И.Л. Обзор некоторых существующих практик развития лидеров в молодежной среде / И.Л. Васюков // Инновационные образовательные технологии. - 2006. - №3. - С.108 -116.
- 3 Назарбаев Н.Н. «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауы – интернет ресурс, www.akorda.kz. 2014 жылғы 17 қаңтар.
- 4 Тимонов М.В. Неформальное лидерство - от проблемы к сотрудничеству / М.В. Тимонов // Кадровый менеджмент. - 2009. - № 6. – С.15.
- 5 Кривеньшева Е.Н. Аксиология молодежного лидерства в регионе /Е.Н. Кривеньшева // Регионология. - 2009. - №3. - С.221-229.
- 6 Гуничева Е.Л. Педагогические условия формирования лидерских качеств у членов студенческого актива вуза: автореферат дис.канд.пед.наук / Е.Л. Гуничева. - Чебоксары, 2011. - 27 с.
- 7 Краснояруженская Е.А. Лидерство как ценность современной молодежи / Е.А. Краснояруженская // Вестник Ставропольского государственного университета. - 2008. - №3. - С.198-202.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы проблемы формирования и развития лидерских качеств среди студентов в системе высшего образования; подчеркнута, что студенческое самоуправление - активная форма организации жизнедеятельности студентов; определены функции студенческого самоуправления.

Лидерские качества формируются в студенческие годы, в период проявления максимальной инициативности и активности, в период профессионализации личности. Со студенческой скамьи формируются такие лидерские качества, как: организаторские способности, управленческие качества, умение сформировать группу, сплотить ее, определить цели, поставить перед группой необходимые задачи, сформулировать сплачивающую группу программу - таковы современные требования к лидеру.

RESUME

The authors of the article analyze the problems of formation and development of leadership skills among students in higher education; student self-government - an active form of organization of life of students; the functions of student self-government.

Leadership qualities are formed from students, from the period of maximum initiative and activity in the period of professionalism. Such leadership qualities as organizational skills, managerial qualities, the ability to form a group, to unite it, to define goals, to set the necessary tasks for the group, to formulate a program that unites the group - these are the modern requirements for the leader. The role of the leader is to unite its participants and guide their activities. It requires close personal contact with the immediate environment.

ӘОЖ 77-057,787

А. Саипов

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
пед. ғыл. д-ры, профессор

Д.Қ. Пошаев

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
пед. ғыл. канд., профессор

А.Д. Тлемисова

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
PhD докторанты

Ғылыми және әдіснамалық іс-әрекет мазмұны

Аннотация

Мақалада зерттеушінің әдіснамалық іс-әрекеті оның интеллектуалдық мәдениеті тұрғысынан қарастырылады. Жалпы, зерттеулердің практикалық бағытының күшею тенденциясы оларды бағалау мәселесін алға тартып отыр. Дегенмен практикалық «бағыт» тек өз «плюстерін» тудырып қана қоймай, сапаның, зерттелетін проблеманың теориялық - әдіснамалық жақтарына бөлінетін ықыластың төмендеуіне әкеледі. Бұл ғылым мен ғылым әдіснамасының бір-бірінен алшақтауына соқтырары хақ. Ал, проблеманы шешуге керекті тәжірибе, нақты мәселені шешу алгоритмі болсын немесе проблеманы шешуге мүмкіндік беретін шындық туралы жалпы мағлұмат болсын, мәдениеттен алынады. Бұл тұрғыда, әдіснама ғылым мен мәдениеттің байланыс құралы болып табылады.

Түйін сөздер: әдіснама, әдіснамалық іс-әрекет, әдіснама деңгейлері, әдіснамалық мәдениет.

Еліміздегі білім беру саласын реформалау жұмыстарын ғылыми тұрғыдан толыққанды қамтамасыз ету үшін осы саладағы педагогикалық зерттеулердің сапасы мен нәтижелілігін айтарлықтай деңгейге көтеру, олардың мектеп практикасына тигізетін нақты әсерін күшейту қажет.

Соңғы жылдары байқалып отырғанындай, зерттеулердің практикалық бағытының күшею тенденциясы оларды бағалау мәселесіне ерекше мән беруді талап етіп отыр. Себебі, практикалық «бағыт» тек өз «плюстерін» тудырып қана қоймай, сапаның, зерттелетін проблеманың теориялық-әдіснамалық жақтарына бөлінетін ықыластың төмендеуіне әкеледі. Бұл ғылым мен ғылым әдіснамасының бір-бірінен алшақтауына соқтырары хақ.

Егер де проблеманың өзі болып, ал оны шешу жолы айқын болмаған жағдайда, ескі тәсілдердің күйі шектеулі екендігі анықталса, ғылыми зерттеулерді әдіснамалық тұрғыдан қамтамасыз ету қажеттігі туындайды.

Проблеманы шешу үшін объект байланыстарының жан-жақтылығын анықтаумен бірге мәдениетпен де байланысына мән беру керек болады. Өйткені проблеманы шешуге керекті тәжірибе болсын, нақты мәселені шешу алгоритмі болсын немесе проблеманы шешуге мүмкіндік беретін шындық туралы жалпы мағлұмат болсын, мәдениеттен алынады.

Бұл тұрғыда әдіснама ғылым мен мәдениеттің байланыс құралы болып табылады [1, 18].

Ғылым өзінің даму барысында, әсіресе дағдарысты сәттерде, өзінің прогресін қамтамасыз ететін нормативтерді мәдениеттен алады.

Қазіргі ғылыми-техникалық прогресс заманында әдіснама мен ғылымның өзара әсерлесу проблемасына ғалымдардың қызығушылығын күшейтіп отыр.

Ғылыми білімнің үнемі дифференциялануы оның интеграциялануына деген қажеттілікті тудырады. Ал шындықтың интегративті бейнесін тек ғылыми әдіснама негізінде ғана құруға болады. Сондықтан адамзат мәдениетінің құрылымында ғылыми іс-әрекет әдіснамасымен қоса, практикалық іс-әрекет әдіснамасы да алдыңғы қатарлы рөлге ие болып келеді. Өйткені, біз іс-әрекетіміздің әртүрлі салаларында не істеу керек екенін білгенімізбен, оны қалай істеу керек екенін біле бермейміз.

Ғылыми іс-әрекет адамның басқа да іс-әрекеті сияқты, қандай да бір белгілі үлгілерді қайта тудырумен байланысады. Ол, біріншіден, зерттеу мақсаты мен бағдарламасын, оның ұстанымдарын анықтау немесе алынатын өнімнің үлгісін алу және т.б. болуы мүмкін. Екіншіден, ғылыми зерттеу, оның формаларын жаңартпай, жаңа бағдарламалар жасалмай жүргізілуі мүмкін емес. Бірінші жағдай арнаулы ғылыми іс-әрекетке, ал екіншісі әдіснамалық іс-әрекетке қатысты, ол ғылыми зерттеулердің жалпы, принципті даму жолдарын анықтаумен байланысады.

Бұл үшін арнаулы міндеттерді шешу аумағынан шығу қажет.

Зерттеудің жаңа стратегиясын құру үшін әлеуметтік құбылыс ретіндегі ғылым табиғатын, оның қоғамдағы орнын, оның құрылымы мен жүру және даму заңдылықтарын білу керек.

Методолог зерттеу бағдарламасының жалпы схемасын қалай құруды білуі тиіс, яғни ғылымның жай-күйін бағалай білуі, оның қиыншылықтары мен даму перспективаларын анықтай білуі, алынған нәтижені білім жүйесіне ендіре білуі тиіс.

Қазіргі заманғы ғылымның негізгі проблемаларына жасалған үстірт шолудың өзі, ғылым саласында қабылданатын шешімдердің тиімділігі - оған сәйкес (адекватты) әдіснамалық нұсқауларға тәуелді екендігін көрсетеді.

Ғылыми іс-әрекет масштабы өте үлкен болғандықтан, зерттеудің адекватсыз әдіснамасын таңдау орасан зор материалдық шығындарға, ғылыми-техникалық прогрестің екпінін төмендетуге әкеліп тірейді. Сондықтан, бұл негативті құбылысты айтып қана қоймай, оны жоюға, әдіснаманың қажет екенін түсінуден ғылымның барлық салаларындағы ғылыми іс-әрекеттерді қазіргі заманғы әдіснамалық қамтамасыз ету шараларына көшу керек.

Кез келген зерттеу, эксперимент, ізденіс айқын не айқын емес формада болсын, соларға байланысты проблема және болжам, эксперимент барысы да, оның нәтижесі жайлы қозғалатын пікір де, қандай да бір алғашқы (жағдаят) бағытқа, басқарушы ұстанымдарға негізделетін болады. Бұл жағдаяттар, ұстанымдардың іргелі күйлері эксперименттік жұмыстардың әдіснамалық негіздерін, зерттеудің әдіснамасын түзеді. Әдіснамалық негіздерді түсінбестікпен мойындау және әдіснамалық негіздерді бұлыңғыр түрде бөліп алу, анықтау, шатасуға немесе бұрыннан белгілі нәрселерді қайталауға алып келеді және олар нақтылы нәтижеге жеткізе алмайды.

Зерттеудің жалпы әдіснамалық негізі философиялық ілім - оның танымдық әдістемесі болып табылады. Диалектика заңдары, философиялық категориялар,

гносеологиялық жағдайлар құбылыстарды зерттеудің және олардың арасындағы маңызды байланыстарды және барлық зерттеу облыстарындағы арақатынастарын анықтауда логикалық-әдіснамалық ұстаным ретінде қызмет етеді.

Педагогикалық әдіснама зерттеушіге, педагогикалық ғылымға жалпы сипаттағы бағыт береді. Педагог-зерттеушіге келесі педагогикалық әдіснама қалыптарына: ғылыми талдау ұстанымдары мен әрбір нақтылы эксперименттің тұжырымына; адам туралы қазіргі ғылым жетістіктеріне (философияға, психологияға, медицинаға т.с.с.) сүйену ұстанымына; кең тараған педагогикалық тәжірибеге сүйену ұстанымына; жергілікті, аймақтық, отандық озық педагогикалық тәжірибе, білімді жетілдірудің шет елдік тәжірибесіне; тарихи тәжірибегі сүйену ұстанымдарына баса назар аударғаны жөн. Бұл зерттеушінің әдіснамалық мәдениетін көтеруді талап етеді.

Қазіргі уақыттағы ғалымның әдіснамалық мәдениеті - оның интеллектуалдық мәдениетінің бір бөлігі болуы тиіс.

Әдіснамалық мәдениетті қалыптастырудың қайнар көздерінің бірі - іс-әрекет тәсілдерін, үлгілерін меңгеру және іс-әрекет құралдарын қалыптастыратын ғылымның жалпы әдіснамасын білу болып табылады.

Ал әдіснамалық іс-әрекет құралдарына - ғылым туралы жалпы түсінік, оны қалыптастыру және дамыту заңдылықтарын білуі, жаңа білімнің пайда болу механизмі туралы, жаңа ғылыми идеяларды ұсыну жайындағы түсініктер жатады.

Әдіснамамен тек жекелеген көрнекті ғылым қайраткерлері ғана айналысады деген кең тараған ұғым бүгінгі күні өзінің ескіргенін көрсетеді. Қазір жаңа міндеттерді шешіп жатқан әр ғалымға әдіснамалық қажыр-қайрат, әдіснамалық іс-әрекет керек.

Бұл іс-әрекет тәжірибесі іс жүзінде тіркелмеуде, ғалымдардың өздері оны актуалды міндет ретінде ескермеуде.

Біздің пікірімізше, ғалымды әдіснамалық іс-әрекетке үйретуге болмайтын сияқты. Бірақ әдіснамалық іс-әрекеттің алғы шарты ретінде оның әдіснамалық мәдениетінің қалыптасуына көмектесуге болады.

Бұл мақсатқа жетудің бір құралы - әр типтегі әдіснамалық іс-әрекеттің жалпы схемаларын білу деп есептейміз.

Оларды меңгеру нәтижесінде зерттеушіде айқын бағдар пайда болады.

Біздің тұжырымдауымызша әдіснама: 1) зерттеудің негізгі бағыттары мен бағдарламаларын анықтау; 2) проблеманың дұрыс қойылуын қамтамасыз ету; 3) ғылыми зерттеулердің әдістері мен құралдарын жасау; 4) нысананы, зерттеудің жалпы жолдарын анықтау; 5) ғалымдарды ғылыми іс-әрекеттің интеллектуалды техникасымен қамтамасыз ету; 6) ғылыми ізденістің жалпы стратегиясын белгілеу; 7) зерттеуші қозғалысын нысаналық мазмұн бойынша түзету; 8) зерттелетін объектідегі принципалды құрылым мен негізгі өзара байланыстарды шешу; 9) зерттеу нәтижелерін бағалау үшін - критерийлер жасау; 10) ғылыми зерттеудің нысаналығын негіздеу және құру міндеттерін қояды [1, 18].

Бұл міндеттер ғылым әдіснамасының ұғымдарын меңгеруді талап етеді. Сондықтан, төменде педагогикалық зерттеулердің ғылыми аппаратын жасау және сипаттау кезінде қолданылатын кейбір категориялар мен ұғымдарды ілгері ғылыми еңбектер мен ғылыми баспасөзден іріктеп алып, жүйелеп және қажетті түсініктермен беріп отырмыз.

Ғылымның алға қоятын мақсаты - өз объектісін жан-жақты танып білу, оның белгісіз сырларын, заңдылықтырын ашып айқындау. Ғылымды қызықтыратын нәрсе - әлі шешілмеген, белгілі болмаған, сыры ашылмаған жайттар, проблемалар. Сондықтан ғылыми зерттеу – белгісізді белгілі ету, ашылмағанда ашу, шешілмегенді шешу процесі болып табылады.

Ғылыми зерттеудің барлық түрлерінде де объектіні танып-білу үшін өзара байланысты үш түрлі әрекет іске асырылады. Олар: а) қажетті материалдар, фактілерді жинау; ә) жиналған материалды, фактілерді сұрыптап, талдау; б) фактілер негізінде

теориялық тұжырымдар, болжамдар жасау. Бұлар ғылым атаулылардың қай-қайсысына болса да, қайталанып отырылатын зерттеу процестері, зерттеу кезеңдері. Құбылысты, объектіні ғылыми танып-білу процесінде іске асырылатын бұл әрекеттер басқа да ғылымдардағы сияқты педагогика ғылымдары үшін де іс жүргізудің негізгі баспалдақты кезеңдері болып есептеледі.

Алға қойған мақсатты орындап шығу үшін зерттеуде әр түрлі амал-тәсілдер қолданылады. Ондай әдіс-амалдар қатарына *әдіснама*, *әдістеме*, *әдіс* деп аталатын тәсілдер жатады. Бұл үшеуі өзара тығыз байланыста, бірлікте болуларымен қатар, әрқайсысы әр түрлі ұғымды білдіреді және бұлар бүкіл ғылыми механизмді қозғалысқа келтіретін қозғаушы күштер деп есептеледі.

Бұл үшеуінің өзіндік сипаттары, арақатынастары қандай болады?- деген сұрақ туындайды.

Әдіснама. Методология - гректің *әдіс* және *логос* деген екі сөзінің бірігуінен жасалған. Мағынасы - әдіс туралы ілім. Әдіснама - теориялық ойлаудың философиялық негізі.

Әдіснама - дүниеге көзқарас, өмірдегі алуан түрлі құбылыстарды, болмысты танып-білудің жолы, философиялық принципі.

Әдіс - болмысты түсіндірудің тәсілі, жаратылыс пен қоғам өміріндегі құбылыстарды танып-білудің, зерттеудің тәсілі.

Бұл - әдіске жалпы ғылымдық, философиялық тұрғыдан, яғни әдіснама деген тұрғыдан берілген анақтама. Бірсыпыра ғалымдар әр түрлі қызметтегі ұғымды бір-бірімен шатастырмау үшін және әдіс деген терминді моносемиялы ету үшін оның айтылғандай жалпы ғылымдық, философиялық түрін әдіснама деп атаған жөн дейді. Бұл - орынды пікір.

Әдіснама - әр ғылымның зерттеу жұмысында басшылыққа алатын философиялық көзқарасы. Әдіснама – жалпы ғылымдық ортақ ұстаным. Осы тұрғыдан алғанда зерттеудің әдіснамалық ұстанымы дегенді оның басшылыққа алған философиялық қағидалары, дүние танымы деуге келеді.

Әдетте, басшылыққа алған әдістемелік ұстанымының, сүйенген философиялық негізінің қандай болуына қарамастан, ғылым жетістіктері, ғылым ашқан жаңалықтар таптық болмайды, жалпы халықтық, жалпы адамдық игілік болады. Бірақ бұдан ғылым табыстарын адамдар әр түрлі мақсатқа пайдаланбайды, ұстанған әдіснамалық, философиялық ұстанымның таптық мәні болмайды деген қорытынды шықпайды.

Әрбір ғылымның өзіне тән арнаулы зерттеу әдісі зерттеушінің басшылыққа алған әдіснамалық ұстанымына, сол белгілер берген негізгі мақсатқа сай келіп отырады. Зерттеу әдісі бір болғанымен, егер басшылыққа алған әдіснамалық ұстанымдары әртүрлі болса, әдіс алдына қойылатын талап та, одан шығарылатын қорытынды да әртүрлі болмақ. Мысалы, ХІХ ғасырда және ХХ ғасырдың бас кездерінде бір-біріне қарама-қарсы бағытта қалыптасқан ғылыми зерттеулердің басым көпшілігі салыстырмалы-тарихи әдісті зерттеудің бәріне де ортақ тәсілі ретінде қолданды.

Сол сияқты құрылымдық әдіс те түрлі зерттеулерге ортақ әдіс болғанымен олардың әрқайсысын әр түрлі мақсатқа, әр түрлі бағытта қолданады. Айтылғандарды жинақтай келе, әдіснаманы төмендегіше ұғынған жөн.

Ғылымда күрделі мәселені шешу үшін оның әдіснамасын айқындап алу керек. Осыған орай «методология», «әдіснама» деген термин сөздерге түсінік берейік [2, 31]. Философия оқулығында методология – дүниені философиялық тұрғыдан түсіндіретін ілім деп қаралса, қазақ энциклопедиясында таным және дүниені өзгертуге бағытталған практикалық қызметтерді ұйымдастырудың принциптерін, құралдары мен алғы шарттарын зерттейтін білімдер саласы - деп анықтама берілген. Бұған қарамастан, соңғы кезде «методология» терминінің орнына «әдіснама», «қағида», «принцип» деген терминдерді жиі айтатын болдық. Бұл «методология» деген сөзді орысша деп түсінуден

туындаған. Әрине, сөздерді мән-мағынасына қарай дұрыс пайдалану, зерттеудің ғылымдық мәнін айқындай түседі. Мысалы, «әдіснама» деген термин сөз «методология» сөзінің мағынасын берсе, «қағида» сөзі оны бере алмайды. Сондықтан «әдіснама» - зерттелетін объектіні ғылыми тұрғыда танып, оны өзгертуге немесе жаңартуға бағытталған істі ұйымдастырудың принциптерін, құралдарын, әдіс-тәсілдерін айқындау туралы философиялық ойлардың жиынтығы десек болады.

Көп жағдайда әдіснама ұғымы екі мағынада: қандай да бір ғылым саласында қолданылатын таным құралдары, әдістері, тәсілдері жиынтығы; танымдық әрекеттерді және өзгертуші іс-әрекеттерді ұйымдастыру ұстанымдары деп түсіндіріледі [3, 51]. Десек те, біз үшін екі жағдайды да ескеру керек болады. Себебі, екі жағдайда да әдіснама біздің іс-әрекетіміздің ғылыми тұрғыдағы білімдерімізді, құралдарымызды, осы әрекет әдістері мен нәтижелері жөніндегі білімімізді құрайды.

Әдіснама. Өте кең мағынада - бұл іс-әрекет құрылымы, оның логикалық ұйымдастырылуы, әдістері мен құралдары жайлы ілім.

Ғылым әдіснамасы - ғылыми танымды құру принциптері, формалары мен әдістері жайлы ілім, шындықты революциялық түрлендіру құралы.

Келтірілген әдіснаманың жалпылама анықтамаларын канонизациялаудың қажеті жоқ, өйткені, олар методология атқаратын функциялардағы айтарлықтай ерекшеліктерді көрсетпейді, методологияның қай түрге жататынын (нормативті немесе дескриптивті) ескермейді.

Нормативті әдіснамалық білім - белгілі бір іс-әрекет түрлерінің мазмұны мен кезегін белгілейтін ережелер және нормалар түрінде болады.

Ол, төмендегідей негізгі үш функцияны атқарады: біріншіден, проблеманың мазмұндық тұрғыдан да, формальдық тұрғыдан да дұрыс қойылуын қамтамасыз етеді; екіншіден, қойылған міндеттер мен проблемаларды шешу үшін белгілі бір құралдарды береді; үшіншіден, зерттеулерді ұйымдастыруды жақсартуға мүмкіндік береді.

Дескриптивті әдіснаманың негізгі міндеті - танымның даму тенденциялары мен формаларын, оның әдістері, категориялық және ұғымдық құрылысы тұрғысынан әрбір нақты кезеңге байланыстыра зерттеу болып табылады.

Қарастырылған функциялардың әртектілігі, олардың қандай да бір шекара шеңберіндегі бір нысана арқылы орындалмайтынын, әртүрлі нысаналар арқылы және әр түрлі формада орындалатынын көрсетеді.

Сондықтан әдіснама мен әдіснамалық білімнің әртүрлі типтері мен деңгейлері туралы айтуымыз қажет.

Ең жоғары деңгейді философиялық әдіснама құрайды. Оның мазмұны танымның жалпы принциптері мен ғылымның жалпы алғандағы категориялық құрылысынан тұрады. Әдіснаманың осы саласы ғана философиялық білімге жатады да, философияға тән әдістер арқылы түзіледі. Сонымен бірге оны философияның қандай да бір ерекше бөлімі түрінде түсінбеуіміз керек: бұл жерде әдіснамалық функцияны философиялық білімнің тұтас жүйесі орындайды.

Әдіснаманың философиялық деңгейі - нақты жағдайда нормалардың, «рецепттердің» немесе техникалық әдістердің қатып қалған жүйесі түрінде емес (оны бұлай түсіндіру ғылыми танымның догмаға айналуына алып келер еді), танымдық іс-әрекеттің алғы шарттары мен бағдарлар жүйесі түрінде болады. Бұған мазмұндық алғы шарттармен бірге (ғылыми ойдың дүниетану негіздері, дүниенің философиялық «бейнесі»), ғылыми ойлаудың жалпы формалары, оның тарихи анықталған категориялық құрылысына жататын формальды алғы шарттар да кіреді.

Әдіснаманың екінші деңгейі зерттеулердің жалпы ғылыми әдістерінің ұстанымдары мен формаларының деңгейі ретінде белгіленеді. Бірақ, бұл деңгейде туындайтын проблемалар сипаты барлық немесе кез-келген ғылым саласына тікелей қатысты деп түсінбеу керек. Олардың спецификасына нақты нысаналық мазмұнға араласпау, сонымен

бірге, ғылыми таным процесінің кейбір жалпы белгілерін, оның дамыған формаларында түсіндіру кіреді.

Келесі деңгей – нақты ғылыми әдіснама, яғни, ғылымның қандай-да бір арнаулы саласында қолданылатын әдістердің, зерттеулер мен процедуралық принциптердің жиыны. Мысалы, кәсіпке баулу әдіснамасына - өндірістің әрбір саласының проблемаларымен бірге психология-педагогикалық ғылымдар тудыратын мәселелерді қарастыру жататыны түсінікті.

Жоғарыдағы аталған деңгейлердегі әдіснамалық құралдарды іске қосуды оларды механикалық түрде көшіру деп түсінбеуіміз керек.

Әрбір нақты жағдайда бұл құралдар өздеріне сәйкес нысаналық бейнеленуі тиіс.

Әдіснаманың төртінші, соңғы деңгейіне - зерттеу әдісі мен техникасын жатқызады, яғни, біртекті және шындықтағы эмпирикалық материалды алып, оны алғашқы өңдеуден өткізгеннен соң олар білім массивіне қосылады. Бұл деңгейдегі зерттеушінің әдіснамалық білімі, өзіне тән, ғылыми іс-әрекет тәртібін тікелей реттейтін функциясына байланысты барлық уақытта анық нормативті сипатта болады.

Өртүрлі деңгейдегі әдіснамалық білімнің атқаратын функциясына қарай мамандануына байланысты әдіснаманы күрделі сатылы жүйе ретінде қарастырамыз.

Бұл жерде философиялық деңгей барлық әдіснамалық білімнің мазмұндық негізі ретінде орындалады. Бұл деңгейде танымдық белгілер қалыптасады, ғылыми теориялардың, әдістердің нақты шекаралары анықталады, ғылыми ізденіс нәтижелеріне дүниетанымдық түсінік беріледі.

Нақты ғылыми зерттеуде философиялық білім әдіснамалық білімнің басқа деңгейлерімен өзара байланыста жұмыс істейді.

Аталған әдіснамалық ұғымдар мен олардың функциялары, ғылым әдіснамасын, іс-әрекет танымы негіздерінің және әдістерінің жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Пошаев Д.Қ. Ғылыми-педагогикалық зерттеу негіздері. Оқу құралы. 2-ші толықтырылған басылым. - Шымкент: «Нұрлы бейне», 2011. – 184 б.
- 2 Асанов Ж. Студенттердің этнопедагогикалық білімдері мен икемділіктері жүйесін қалыптастырудың дидактикалық негіздері. Оқу-әдістемелік құрал. – Алматы: «Арыс», 2005. - 334 б.
- 3 Пошаев Д.Қ., Пошаев М.Д. Педагогикалық зерттеулер және ғылым методологиясы // XXI ғасыр басындағы мамандандырудың жалпы кәсіби дайындығының проблемалары. - Алматы: РИК, 2000. – Б.49-52.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается методологическая деятельность исследователя как составляющая его интеллектуальной культуры.

RESUME

This article deals with the methodological activity of the researcher as his intellectual culture.

УДК 35.08:331.101.3

М.Н. Абдыкаликова

Академия государственного
управления при Президенте
Республики Казахстан,
канд. психол. наук, профессор

**Мотивация
государственных
служащих****Аннотация**

Статья посвящена исследованию мотивации государственных служащих. В ней представлены примеры и принципы привлечения и удержания мотивированных рядовых государственных служащих. Приведены современные теории мотивации для того, чтобы более научно и наглядно обосновать и продемонстрировать принципы мотивации, применение стимулов и их влияние на конечные результаты деятельности в сфере государственной службы.

Ключевые слова: мотивация, стимулирование, организационное поведение, государственная служба, повышение мотивации, мотивационные инструменты.

Эффективность деятельности любого государственного органа непосредственно зависит от качества управления различными ресурсами (финансовые, человеческие, правовые и т.д.). В настоящее время одним из важнейших ресурсов является персонал. Успех и процветание организации во многом определяется интеллектуальным потенциалом организации, качественным составом сотрудников, что, как правило, связано не только с их квалификацией, но и с тем энтузиазмом, самоотдачей, творческим подходом, с которыми они выполняют свои обязанности. Без инициативы, предприимчивости, способности к инновациям невозможно успешное функционирование организации, в данном случае государственного органа.

В практике работы зарубежных организаций принято не реже одного раза в год проводить опрос сотрудников об удовлетворенности работой, служебным положением, руководством. Данные опроса группируются, анализируются и доводятся до сведения руководителей. Руководство на основе полученной информации выделяет те направления своей деятельности, которые необходимо совершенствовать в целях улучшения деятельности всей организации.

На сегодняшний день существуют проблемы, характерные для многих государственных органов, такие как: большая текучесть кадров, отсутствие стимулирующих и мотивационных инструментов, а также отсутствие корпоративного духа. Данные проблемы выявлены по итогам оценки эффективности государственных органов, и такая ситуация приводит к увеличению нагрузки на основную работу сотрудников, что в свою очередь влияет на снижение качества и мотивации работы госслужащих и в дальнейшем – на достижение целевых показателей.

Обзор современной литературы в области государственного управления свидетельствует о том, что успех любого дела зависит от кадров, особенно руководящих; от правильной, научно обоснованной организации работы по их подготовке, подбору и расстановке, это ясно ощущается в современный период, когда во всех сферах жизни происходят крупные перемены, набирают силу позитивные направления, вызванные современными тенденциями развития общества [1].

Согласно Плану Нации «100 конкретных шагов» формирование профессионального государственного аппарата является одним из приоритетных направлений пяти президентских реформ, что предусматривает модернизацию процедуры поступления на госслужбу [2]. В этой связи рассмотрение проблемы мотивации государственных служащих является актуальным вопросом сегодняшнего дня.

Современные теории мотивации позволяют понять мотивы, движущие человеком при его трудовой деятельности, дают возможность управлять ими на практике [3, 157]. Одной из теорий мотивации является двухфакторная модель Ф. Герцберга, в которой отмечается, что удовлетворенность сотрудников организации связана с содержанием работы, а неудовлетворенность – с внешними условиями. Также Ф. Герцберг в своих исследованиях выявил, что при недостаточном присутствии вознаграждения (заработной платы), гарантии рабочего места, условий труда, статуса, качества руководства, внутриорганизационных отношений между коллегами, руководством и подчиненными может возникнуть неудовлетворённость работой. При этом мотиваторами деятельности выступают: достижения, признание, ответственность, продвижение по службе, работа как таковая, возможность роста. Исходя из данной теории можно отметить, что в современных государственных органах результативность деятельности служащих будет зависеть от того, насколько на уровне управления персоналом выявляются те или иные тенденции, связанные с мотивацией сотрудников.

Следующий автор теории мотивации Д. Мак-Клалланд считает, что люди острее всего испытывают три потребности, такие как: потребность во власти, успехе и причастности. Особое значение в теории Мак-Клелланда придается мотивации достижения [3, 161]. Авторство другой теории – теории справедливости – приписывают С. Адамсу; она основана на положении о том, что большинство работников заинтересованы не только в удовлетворении своих потребностей, но и в справедливости системы вознаграждения (экономического, социального, психологического). Справедливость и несправедливость зависят от того, насколько вклад в работу того и другого государственного служащего и получаемая им отдача отличаются от вклада и получаемой отдачи другого служащего. При этом в понятие «вклад» входят возраст, пол, образование, социальный статус, положение в организации, квалификация и то, насколько усердно государственный служащий трудится. Необходимо отметить, что существует другая модель – модель Портера-Лоулера; несмотря на ее сложность для применения на практике, она очень удобная. Л. Портер и Э. Лоулер исходят из предпосылки, что результаты, достигнутые работником, зависят от трех переменных: затраченных усилий, способностей, черт характера человека, а также от восприятия им своей роли в процессе труда и др. Таким образом, успешная мотивация по Портеру-Лоулеру предполагает прямую зависимость достигнутых результатов и эффективности работы от затраченных усилий, способностей и характерных особенностей человека; прямую зависимость

затраченных усилий от ценности и справедливости вознаграждения; необходимость исходить из того, что результативность труда порождает удовлетворенность [3, 169]. В основе теории подкрепления лежат многочисленные исследования, среди которых важное место занимают работы Берреса Скиннера и Альберта Бандуры. Теория подкрепления базируется на принципе модификации организационного поведения, обозначающем систематическое поощрение желательного поведения и не подкрепление или наказание нежелательного организационного поведения. Б.Скиннер считал, что поведением можно управлять, изменяя его последствия оперантного обуславливания [4, 174]. В документе 2008 г. «Harvard Business Review» 39 определены четыре движущие силы мотивации; работодатели, желающие иметь мотивированный персонал, должны использовать все четыре движущие силы посредством конкретных рычагов организации. Такими движущими силами являются: 1. Приобретение (т.е. получение дефицитной продукции; для нее лучше всего подходит система конкурентоспособного вознаграждения). 2. Соединение (формирование связей с людьми; может быть достигнуто посредством благоприятной культуры, которая, например, способствует дружбе между коллегами, содействует командной работе и поощряет обмен знаниями). 3. Понимание (удовлетворение любопытства; организациям следует создавать рабочие места, которые являются значимыми, трудными, но при этом интересными). 4. Защита (содействие справедливости и защита от угроз путем обеспечения открытости и справедливости, построения доверительных отношений за счет прозрачности при предоставлении вознаграждений и распределении заданий). Было подчеркнуто, что хорошими способами повышения мотивации работников являются: выбор кандидатов, видящих ценность в государственной службе, создание значимых рабочих мест, создание благоприятного рабочего климата, поощрение ориентированного на ценности лидерства и стимулирование развития общества с активной гражданской позицией [5]. В ходе обсуждений во время семинара по мотивации в государственной службе было отмечено, что развитые страны, принимающие участие в «Новых реформах в области государственного управления», как правило, слишком сильно полагаются на внешние формы мотивации. Кроме того, несмотря на то, что участники согласились с тем, что оплата труда является важной в условиях государственного сектора, присутствовавшие практики и ученые сочли, что она даже может быть потенциальным демотиватором в определенных ситуациях, когда ответственность («уважение» в иерархии потребностей Маслоу) имеет особенно сильное влияние на мотивацию. Участники признали важность создания среды, которая характеризуется независимостью, мастерством и целью для [6, 7] того, чтобы мотивировать людей [8].

В действительности, в ходе исследования было обнаружено, что премии по результатам работы зачастую имеют неприятные последствия, когда речь идет о сложной, с когнитивной точки зрения, работе, игнорируя «сложность движущих сил человека, в частности, роль внутренней мотивации – желание выполнять работу за те вознаграждения, которые сама эта работа дает» [9]. Эти наблюдения далее подкрепляются недавним исследованием, посвященным тем, кто приступает к работе в государственном секторе. В этом исследовании было обнаружено, что среди сопоставимой группы люди, работающие в государственном секторе, имели более выраженную внутреннюю мотивацию к служению обществу («просоциальны») по сравнению с теми, кто работает в частном секторе. Работающие в государственном секторе также прилагали больше усилий при выполнении социально-ориентированных задач; исследование также показало, что более мотивированные люди пошли бы работать в государственный сектор даже при низком уровне оплаты труда [10].

Как показывают результаты проведенного исследования, руководители используют позитивное подкрепление, чтобы модифицировать поведение подчиненных. В некоторых случаях подкрепление соответствует ожиданиям, в других случаях оно не изменяет

поведение в желательном направлении из-за отсутствия сопутствующих обстоятельств. В этом случае необходимое поведение не осуществляется. Кроме того, подкрепление спустя продолжительное время после осуществления желательного поведения уменьшает вероятность его возобновления. Например, сокращение плановых сроков выполнения срочного задания не было отмечено руководством своевременно. В этом случае вполне вероятно, что в следующий раз подчиненные не будут стремиться ускорить процесс выполнения задания.

Для более детального исследования данного вопроса нами был проведен опрос среди государственных служащих, которые показали некоторые потребности: 1. Обеспечение социальными и материальными условиями сотрудников через призму:

- поощрения как в денежном эквиваленте (премии, надбавки к зарплате, льготные кредиты и т.д.), так и в не денежном виде (академический отпуск и т.д.);

- помощь с жильем через банки Республики Казахстан (опыт стран, таких как: Тайвань, Южная Корея);

- помощь с образованием детей государственных служащих.

2. Возможность для обучения и развития для государственных служащих.

3. Активизация работы кадровой службы по повышению мотивации:

- создание условий для социальной активности сотрудников государственного органа вне ее рамок (team-building, спортивные мероприятия и т.д.);

- стимулирование должно быть адресным, ориентированным на конкретного работника;

- признание результатов работы.

4. Сохранить существующую ситуацию, не внося серьезных изменений и улучшений.

По итогам анализа результатов исследования выявлено, что наиболее действенной является активизация работы кадровой службы по повышению мотивации личного состава, которая в свою очередь, предусматривает:

- создание условий для соц. активности сотрудников г/о вне ее рамок (team-building, спортивные мероприятия и т.д.);

- стимулирование должно быть адресным, ориентированным на конкретного работника;

- признание результатов работы.

Таким образом, подводя итоги, отмечаем, что в условиях рыночной экономики одним из решающих факторов эффективности и конкурентоспособности государственного аппарата является обеспечение высокого качества кадрового потенциала государственных органов. Кадровая политика определяется стратегией развития государственного органа. Стратегия развития в свою очередь обуславливается целями государственного органа на текущий и дальнейший периоды жизни. Государственные служащие, приходящие на работу в организацию за те внутренние вознаграждения, которые она предлагает, и приверженные своей организации, с большей вероятностью будут продолжать работать и оставаться продуктивными [11]. Продуктивность кадров является выигрышной ситуацией, как для работников, так и для организаций. Однако для того, чтобы кадры были продуктивными, работникам необходимо чувствовать поддержку со стороны своих руководителей и иметь четкие организационные цели с возможностями профессионального роста.

Действующие управления персоналом в государственных органах состоят в составе Департамента кадрового и административного обеспечения организации. Указанный Департамент создан, как правило, на базе традиционных служб: отдела кадров, отдела организации труда и заработной платы, отдела охраны труда и техники безопасности и др.

Задачи предлагаемой усовершенствованной службы Управления персоналом заключаются в модернизации кадровой политики и координации деятельности по управлению трудовыми ресурсами в организации.

В связи с этим предлагается расширить круг функций управления персоналом, от процесса документооборота перейти к разработке систем стимулирования трудовой деятельности, управлению профессиональным продвижением, предотвращению конфликтов и др. Состав функциональных обязанностей Департамента по развитию персоналом предлагается разделить на следующие подсистемы:

1. Подсистема условий труда: соблюдение требований психофизиологии труда, охраны труда и техники безопасности.

2. Подсистема трудовых отношений: анализ и регулирование групповых и личностных взаимоотношений, анализ и регулирование отношений руководства, управление производственными конфликтами и стрессами, социально-психологическая диагностика, соблюдение этических норм взаимоотношений, управление взаимодействием с профсоюзами.

3. Подсистема оформления и учета кадров: оформление и учет приема, увольнений, перемещений, информационное обеспечение системы кадрового управления, профориентация.

4. Подсистема планирования, прогнозирования и мониторинга персонала: разработка стратегии управления персоналом, анализ кадрового потенциала, анализ рынка труда, планирование и прогнозирование потребности в персонале, планирование кадров, оценка кандидатов на вакантную должность, текущая периодическая оценка кадров (аттестация).

5. Подсистема развития кадров: техническое и экономическое обучение, переподготовка и повышение квалификации, работа с кадровым резервом, планирование и контроль деловой карьеры, профессиональная и социально-психологическая адаптация новых работников, работа с университетами и другими учебными заведениями.

6. Подсистема анализа и развития средств стимулирования труда: нормирование и тарификация трудового процесса, разработка систем оплаты труда (возможно надбавки как лучшему эксперту года и т.д.), использование средств морального поощрения, управление трудовой мотивацией.

7. Подсистема развития социальной инфраструктуры: социальная политика, организация качественного общественного питания, управление жилищно-бытовым обслуживанием, развитие культуры и физического воспитания, обеспечение охраны здоровья и отдыха, обеспечение детскими учреждениями для сотрудников МСХ, управление социальными конфликтами и стрессами, информационная (коммуникационная) политика.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Бovyкина М.Ф. Особенности кадровой политики в государственном управлении современного периода // Научный журнал КубГАУ. – 2014. - №95(01). – С. 1-3 <http://ej.kubagro.ru/2014/01/pdf/65.pdf> (11.12.2017).
- 2 Программа Президента Республики Казахстан «План нации - 100 конкретных шагов», 20.05.2015 г.
- 3 Козлов В.В. Организационное поведение: учебное пособие. – М.: КНРОУС, 2013. – 232 с.
- 4 Зайцев Л.Г., Соколова М.И. Организационное поведение. – М.: Экономист, 2005. – 665 с.

- 5 Paarlberg L.E., Perry J.L. and Hondeghem A. (2008) “From Theory to Practice: Strategies for Applying Public Service Motivation,” in *Motivation in Public Management: The Call of Public Service*, J.L. Perry and A. Hondeghem, eds. (New York: Oxford University Press).
- 6 Nohria N., Groysberg B. and Lee L. (2008) “Employee Motivation: A Powerful New Model” *Harvard Business Review*, 86, nos. 7/8 (July-August 2008): 78–84.
- 7 Paarlberg L.E., Perry J.L. and Hondeghem A. (2008) “From Theory to Practice: Strategies for Applying Public Service Motivation,” in *Motivation in Public Management: The Call of Public Service*, J. L. Perry and A. Hondeghem, eds. (New York: Oxford University Press)
- 8 Ryan Orange (2013), presentation at UNDP Global Centre for Public Service Excellence workshop on Public Service Motivation, Diversity and Foresight, Singapore, 19 December
- 9 Woolhandler S., Ariely D. and Himmelstein D. (2012) “Will pay for performance backfire? Insights from behavioral economics,” *Health Affairs Blog*, 11 October
- 10 Banuri S. and Keefer P. (2013) “Intrinsic Motivation, Effort and the Call to Public Service,” *The World Bank, Development Research Group, Policy Research Working Paper, 6729*
- 11 Robison J. (2010) “Disengagement Can Be Really Depressing,” *Gallup Business Journal*, April; and C.L. Jurkiewicz, T.M. Massey and R.G. Brown, (1998) “Motivation in public and private organizations: A comparative study,” *Public Productivity & Management Review* 21, no. 3: 230-250.

ТҮЙІН

Мақалада мемлекеттік қызметшілердің мотивациясы қарастырылған, сондай-ақ мемлекеттік қызметшілерді қызметке тарту мен ұстап тұрудың мысалдары мен принциптері ұсынылған. Мотивацияның заманауи теориялары беріліп, мотивация қағидалары көрсетілген.

RESUME

The article is considering the motivation of civil servants, also presents examples and principles of attracting, retaining civil servants. Modern theories and the principles of motivation are given.

УДК 37.032

О.А. Процюк

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, ст. преподаватель

Д.С. Ташкеев

Евразийский гуманитарный институт, канд. пед. наук, доцент

Л.А. Трубицкая

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, ст. преподаватель

В.Н. Белькович

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, ст. преподаватель

Развитие коммуникативных способностей через организацию деятельности студентов на занятиях физической культуры

Аннотация

В статье рассматривается влияние дисциплины «физическая культура» на развитие конструктивного сотрудничества. Также рассматриваются перспективные концепции развития коммуникативных способностей у будущих специалистов. Разработана опытно-экспериментальная программа, которая может оказать помощь преподавателям в организации занятий по физической культуре в вузе, а также позволит значительно повысить эффективность учебного процесса и уровень межличностных отношений.

Ключевые слова: регуляция взаимоотношений, игровые действия, специфика спортивных игр, психофизическая готовность, невербальное общение, соревновательная деятельность.

В разностороннем развитии личности немаловажную роль играет физическое воспитание. Физическая культура в высшем учебном заведении является неотъемлемой частью формирования общей и профессиональной культуры личности современного специалиста. Физическое воспитание студентов, как будущих специалистов, должно быть тесно связано с развитием коммуникативных способностей. В настоящее время требования к современному специалисту существенно возросли. Он должен быть профессионально грамотным, способным к саморазвитию, самосовершенствованию, уметь взаимодействовать и организовывать совместную деятельность, обмениваться информацией, планировать общую стратегию. Конструктивное сотрудничество невозможно осуществлять без коммуникативных способностей.

Развитие коммуникативных способностей у будущих специалистов нашло свое отражение в педагогической и психологической науках. В этом направлении проводятся исследования, в которых подтверждается, что высокий уровень выпускников вуза напрямую зависит от их коммуникативных способностей. Формирование коммуникативных способностей у студентов -

процесс непростой и длительный. Каждая личность имеет свои индивидуальные черты и степень коммуникабельности [1, 20].

Исходя из вышеизложенного, мы решили выявить и теоретически обосновать педагогические условия формирования межличностных отношений в студенческих коллективах.

В спортивной деятельности предъявляются не только требования к специальной подготовке (освоение технических элементов, развитие физических качеств и т.д.), но и к умению строить отношения с людьми. Трудно представить спортивный коллектив, добившийся высоких результатов, который состоит из малознакомых людей, никаким образом не взаимодействующих друг с другом. В спортивной деятельности, особенно в игровых видах спорта, также возникают взаимодействия, устанавливаются личные, деловые контакты, связи. Команда – это формальная организация, которую объединяют общие усилия и задачи. Когда члены команды кооперируют свои усилия, устанавливаются формальные (деловые) отношения, и когда контакты и связи окрашиваются эмоциями, взаимными симпатиями и интересом друг к другу, возникают неформальные (личные) отношения.

Целью данной работы является целенаправленное формирование межличностных отношений через организацию деятельности студентов на занятиях физической культуры.

На развитие коммуникативных способностей оказывает влияние непосредственное общение студентов между собой и с педагогами. Физическая культура является одной из немногих дисциплин, где это общение происходит в полной мере. Именно на занятиях по физической культуре происходит формирование коммуникативных способностей, знаний, умений и навыков.

Спортивные игры являются одним из разделов и средств физической культуры в вузе. По мнению многих современных педагогов, формирование коммуникативных способностей лучше всего будет происходить в спортивных играх.

Рассмотрим спортивные игры в контексте средства физической культуры. Спортивные игры - это индивидуальные или командные виды игр, в которых действия соперников направлены на овладения и действия (определяемые правилами игры) с общим для всех участников предметом игры с целью достижения победы над соперником.

Во время занятий по спортивным играм каждый участник игры вынужден переключаться с одного игрового действия на другое (с игры в защите на игру в нападении и т.п.), быстро и точно принимать решения в сложных ситуациях, концентрировать внимание в процессе занятия.

Игровые действия очень разнообразны и направлены на усвоение обобщенного способа действий, при этом поставленные перед участниками игры задачи решаются выбором того или иного игрового действия. Багаж усвоенных игровых действий необходимо применять в постоянно меняющихся игровых ситуациях. Каждый участник игры может импровизировать во время игры, принимать решение действовать самому, брать на себя ответственность. Поэтому мы считаем игры наиболее результативной формой образования [2, 4].

Рассмотрев специфику спортивных игр, можно сделать вывод, что они развивают такие психофизические качества, как: коммуникабельность, конкурентоспособность, мобильность. Все эти качества наиболее востребованы в современных социально-экономических условиях.

Во время занятий по физическому воспитанию при общении и информационном обмене между студентами и преподавателем используются как вербальные, так и невербальные коммуникации. Чтобы понять преимущество той или иной системы коммуникации и необходимость использования их на занятиях, рассмотрим вопрос: какие компоненты вербальной и невербальной систем в большей степени будут влиять на

развитие коммуникативных способностей? Невербальные коммуникации являются более древними. Это зрительные, тактильные, слуховые, обонятельные и другие ощущения и образы, получаемые от другого лица. Но вместе с тем не надо забывать о том, что все это является дополнительным источником информации к вербальной коммуникации. Невербальные средства возникают на уровне нашего подсознания, и поэтому подделать их невозможно. По нашему мнению, невербальные коммуникации несут значительную информационную нагрузку, что позволяет нам доверять именно этим средствам общения больше, чем вербальным. Ярко и выразительно использовать невербальные средства общения можно именно на занятиях по физическому воспитанию.

На занятиях по физической культуре и, особенно в спортивных играх, студент включается в коммуникативные связи с партнерами. Это даже можно считать вынужденным взаимодействием [3, 10].

Спортивная игра имеет коллективный характер действий. Каждый участник игры имеет возможность проявлять свое творческое начало, импровизировать, адекватно оценивать свои силы и возможности, стремясь к достижению победы над соперником.

Волейбол, являющийся командным видом спорта, повышает чувство ответственности, учит работать совместно с другими партнерами по команде, развивает корпоративный дух, учит доверять окружающим. Игра в волейбол требует от играющих не только проявления коммуникативных способностей, но и индивидуальных возможностей, таких как: свой неповторимый стиль игры, творческий подход к решению стандартных задач, проявление своих физических возможностей и волевых качеств, использование приобретенных навыков.

При игре в волейбол люди избавляются от негативных эмоций, стресса и депрессий. Регулярные занятия волейболом позволят обеспечить хорошее самочувствие, бодрость духа, заряд энергии и оптимизма, поднимут настроение. Каждый игрок выполняет свои задачи в игре, поэтому развивается чувство ответственности, коллективный дух и скорость принятия решений.

Каждый, кто находится на площадке, во время игры, бесспорно, испытывает дух соперничества. Чувство победы после игры – это ни с чем несравнимое чувство, вызывающее бурю эмоций. Любая спортивная игра подчинена правилам игры. Существуют различные пути выигрыша, допускаемые правилами игры. Вот здесь и предоставляется играющим творческий простор для решения игровых задач. Во время игры происходит внезапное изменение ситуаций, при которых приходится принимать решения в кратчайшие сроки с полной мобилизацией двигательных способностей. В каждой игре происходит воссоздание межчеловеческих отношений: взаимовыручка, взаимопомощь, сотрудничество, а вместе с тем и соперничество, противоборство.

Учащийся во время игры должен четко учитывать свое местоположение на площадке и местоположение всех участников игры, понимать своих партнеров с полуслова, выбирать и выполнять действия при помощи указаний. Игроки заранее планируют, какие действия будут осуществлять в сложных игровых ситуациях. При этом очень важно, чтобы об этих планах не догадался противник. Вот здесь и вступают в действие невербальные средства общения (мимика, жесты, знаки и т.п.). В спортивных играх очень важно знать невербальные средства общения. Знание личностных особенностей своих товарищей по команде, их коммуникативного поведения позволит объективно оценивать партнеров по общению, находить более выгодные позиции взаимодействия.

Нередко в вуз поступают ребята, имеющие опыт в игровых видах спорта. Они заметно отличаются от студентов, которые не имеют такого опыта. У них более развито предвидение и прогнозирование действий всех участников игры, как соперников, так и товарищей по команде. В этом случае процесс общения носит воспринимающий,

познавательный характер, у студентов, формируется целостный образ предмета или явлений окружающей среды.

В Евразийском национальном университете имени Л.Н. Гумилева (ЕНУ) формирование групп на занятиях по физической культуре осуществляется следующим образом: не менее 30 человек в группе, юноши и девушки занимаются отдельно, а также формируются специальные медицинские группы из числа студентов с ослабленным здоровьем. Сложность формирования групп заключается в том, что группа на физкультуре может состоять из девушек нескольких специальностей, различных академических групп, в рамках одного факультета и потока. Наблюдая за студентами первого курса, мы пришли к выводу, что имеются трудности формирования межличностных контактов. Но при правильном построении учебной деятельности, внедряя методы сплочения, можно добиться очень хороших результатов. У студентов расширится круг общения. Уровень взаимоотношений у студентов повышается не только со студентами своей группы, но и со студентами других групп.

В разработанной экспериментальной учебной программе мы предложили использовать волейбол как средство физического воспитания в течение всего учебного года, а не как раздел учебной программы в рамках нескольких часов. На каждом практическом занятии физической культуры отводить на волейбол 30-40 минут из расчета, что практическое занятие по физической культуре в ЕНУ по кредитной технологии длится 100 минут (2x50). Продолжительность использования волейбола можно варьировать, исходя из поставленных задач занятия. Предлагается использовать волейбол не только в чистом виде, но и в виде двусторонней игры. Мы разработали в своей программе разнообразные формы волейбола: разучивание отдельных технических элементов; освоение индивидуальных, групповых, командных тактических действий; эстафеты и подвижные игры с элементами волейбола, общая и специальная физические подготовки.

Умения пользоваться жестами, мимикой и другими невербальными способами общения как наиболее эффективными и информативными необходимы именно в игровых видах спорта, где они позволяют быстро менять уровень активности, влиять на поведение и деятельность партнеров по команде. Целенаправленное использование невербальных способов общения на занятиях по физической культуре будет способствовать развитию коммуникативных способностей студентов и сплочению коллектива. Процесс обучения невербальным способам общения - это процесс приобретения знаний в этой области, который позволит студентам освоить умения в общении для дальнейшей трудовой деятельности.

Опытно-экспериментальная работа не претендует на исчерпывающее рассмотрение проблемы формирования межличностных отношений в студенческом коллективе. Данная проблема очень сложна и многогранна. Предложена некая помощь для преподавателей в организации занятий физической культуры, которые будут способствовать подготовке будущего специалиста, что невозможно без развития коммуникативных способностей и формирования благоприятных межличностных отношений в коллективе.

Любому государству требуются специалисты, отвечающие запросам современного мира, умеющие хорошо ориентироваться в сложных жизненных ситуациях, быть гибкими, профессионально грамотными, проявлять интерес к своим результатам труда. Формирование яркой личности, ее морального облика и творческого потенциала, личности, обладающей профессиональными знаниями и умениями - в этом и заключается основная задача высшего образования. Новые образовательные стандарты и программы должны постоянно совершенствоваться и меняться в зависимости от современных требований к будущим специалистам. Образовательные стандарты должны ориентироваться на мировые тенденции. Современные специалисты должны быть конкурентоспособными.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Анцыферова Л.И. Психология формирования и развития личности. - М., 1981. - С. 120.
- 2 Сапегина Т.А. Возможности невербального общения в формировании коммуникативной компетенции // Nauka-Restudent.ru-2014. - № 12-2 (12). - С. 9. - URL: <https://sibac.info/journal/student> (дата обращения 05.02.2018).
- 3 Берещук Г.В., Слупский Л.Н. Предпочтение отдала волейболу // Физическая культура в школе. - 1989. - № 8. - С. 9-14.

ТҮЙІН

Мақалада «дене шынықтыру» пәні сындарлы ынтымақтастықты дамытуға әсер ететіні, болашақ мамандардың коммуникативтілік қабілеттерін дамыту тұжырымдамалары қарастырылады. Практикалық маңыздылығы – жасалған бағдарламаны пайдалану оқу процесін, дене шынықтыру сабақтарының жоғары оқу орнында деңгейін және тұлға аралық қарым-қатынастарды айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді. Қамтылған әдіснамалық тәсілдердің оқу процесіне енгізу нәтижесінде тиімділігі жоғары болады.

RESUME

The authors of the article examine the influence of the discipline "physical culture" on the development of constructive cooperation. Also perspectives of development of communicative abilities for future specialists are considered. The practical significance of the article is that the use of the developed program will significantly increase the effectiveness of the educational process in physical education classes at the university and the level of interpersonal relations. The methodological approaches contained in the program will have a rather high efficiency as a result of their introduction into the educational process.

УДК 378.1

А.Т. Аязбаева

Евразийский гуманитарный институт,
магистр соц. наук, и.о. доцента

А.А. Бейсембаева

Казахский университет международных отношений и мировых языков
им. Абылай хана,
канд. пед. наук, доцент

Тенденции развития модульного обучения в мировой науке и практике

Аннотация

Статья посвящена исследованию вопросов развития модульного обучения в мировой науке и практике. На основании анализа материалов исследователей данной проблемы авторы приводят практические и теоретические разработки по модульному обучению, которые используются во многих высших учебных заведениях, школах в системе профессиональной подготовки США, Западной и Восточной Европы, Литве, России. Также авторами даны характеристики направлений развития модульного обучения, которые в состоянии решить некоторые проблемы, стоящие перед высшей школой. Каждое направление характеризуется определенным информационным обеспечением.

Ключевые слова: модуль, модульное обучение, развитие, тенденции, профессиональная подготовка.

Система образования Республики Казахстан должна быть ориентирована, прежде всего, на обеспечение высокого качества обучения и воспитания молодежи, подготовку ее к труду в новых рыночных условиях. Решение этих задач, определяющих качественно новый этап в реформировании образования, должно опираться на богатый опыт отечественного образования, современные характеристики образовательных и информационных технологий.

Многие педагоги-практики не всегда владеют достаточно высокой теоретической подготовкой для перенесения результатов дидактических исследований в действие. Они теряются в обилии теории и подходов, используют их фрагментарно. До тех пор, пока преподавателям не будут предложены конкретные педагогические технологии, до тех пор внедрение теорий обучения в практику не будет осуществляться на должном уровне. Поэтому вопросы, связанные с разработкой технологий обучения, обоснованно ставятся в

настоящее время на страницах педагогической литературы. Многие исследователи (В.П. Беспалько, О.В. Долженко, В.Л. Шатуновский и другие) рассматривают технологию обучения как системное и последовательное воплощение на практике заранее спроектированного учебно-воспитательного процесса. Одной из таких технологий является технология модульного обучения. Практические и теоретические разработки по модульному обучению используются во многих высших учебных заведениях, школах в системе профессиональной подготовки США, Западной и Восточной Европы, Литве, России. Модульное обучение появилось в конце 60-х годов и получило быстрое распространение в англоязычных странах. У его истоков стояли зарубежные ученые Дж. Рассел, Б. Гольдшмидт и М. Гольдшмидт, А.А. Гучински, Т. Оуэне. Дальнейшее развитие идея модульного обучения получила в работах И. Прокопенко, П. Юцявичене, М. Тересявичене, В.Б. Закорюкина и других. Затрагивая различные аспекты модульного обучения, исследователи данной проблемы обогатили теорию и практику модульного обучения настолько объемно, что возникла потребность в систематизации взглядов. Эту задачу выполнили следующие ученые: И.Б. Марцинковский, Л.А. Толкачева, Ю.К. Балашов, В.А. Рыжов, Т.В. Васильева, Н.Д. Никандров и др. Анализ всех этих работ показывает, что модульное обучение понимается в педагогике неоднозначно.

Развитие модульного обучения идет по трем основным направлениям:

- первое характеризуется использованием в качестве информационного обеспечения набора различных дидактических материалов. Его обычно называют обучением с помощью "учебных пакетов" [1]. Чаще всего это суммативный набор различных материалов, необходимых для усвоения той или иной темы, вопроса, метод указания преподавателям и учащимся. Такие модули применяются в школах Швеции, Англии, США для изучения различных учебных предметов, а также в вузах многих стран мира для усвоения знаний, а не способов деятельности;

- второе направление характеризуется применением в качестве информационного обеспечения АОС, САПР, пакета прикладных программ, не имеющих строго определенной структуры, характерной только для модульного обучения. Данное направление отличается от первого применением наряду с дидактическими материалами автоматизированных обучающих систем как для изучения специальных, так и для изучения фундаментальных дисциплин;

- третье направление характеризуется использованием специальным образом подготовленных программ, разработанных по определенным правилам. Именно в третьем направлении особое внимание уделяется содержанию, форме, структуре учебных пособий. Существуют определенные технологии составления таких пособий для изучения самых различных предметов: обучение с помощью модульных программ биологии; методика обучения теории коллектива (Дж. Рассел, И. Прокопенко, П. Юцявичене); методика блочно-модульного обучения (М.А. Чошанов и др.)

В Казахстане Н.Г. Нуртаевой, С.А. Абдиманатовым проведены фундаментальные исследования блочно-модульной технологии, но в их исследованиях акцент в большей степени делается на технологию рейтингового контроля знаний. В последние годы значительно расширился круг научных статей по данной проблеме (С.С. Кунанбаева, К.О. Осмоналиев, К.Т. Вершинина, Д.У. Байсалов, Р.Р. Масырова и другие).

Повышение качества подготовки специалистов в процессе нарастающего информационного потока обусловлено степенью их ориентации на новые технологии обучения, которые должны осваиваться в процессе изучения педагогических дисциплин. Одной из современных технологий обучения есть модульное, которое является достаточно продуктивным видом обучения, обеспечивающим высокий уровень учебно-познавательной деятельности студентов на системном и функциональном уровнях.

Заметное влияние на педагогику оказывает философия технократизма. Под ее влиянием сформировалась «технократическая педагогика», возводившая в абсолют введение технических средств обучения. Но на современном этапе внимание сторонников «технократической педагогики» концентрируется на исследовании вопросов, связанных с планированием и организацией учебного процесса, разработкой новых форм и методов обучения, активизацией и интенсификацией процесса обучения. В данном педагогическом течении конкретизируются цели на каждом этапе обучения для активизации познавательной деятельности обучающихся. Цели обучения формируются на основе предварительного анализа желаемых знаний, умений и навыков учащихся. Учебный процесс организуется таким образом, чтобы обеспечивалось достижение поставленных целей каждым учащимся.

Модульное обучение создает благоприятные условия для выбора содержания обучения, основанного на принципах «неформального обучения», каждый ученик выбирает себе свою учебную программу [2].

Постепенное отрицание теории «неформального обучения» привело к появлению в США так называемых «социологизаторских тенденций». Социологизаторское направление, базирующееся на философской концепции структурного функционализма, пропагандирует силу организованного, структурного начала. На смену основной схеме педагогического взаимодействия «личность – личность», где педагог осуществляет функции управления, приходит диада «личность – группа». При этом, управление познавательной деятельностью группы учащихся «извне» заменяется воздействием педагога «изнутри», когда преподаватель становится равноправным участником процесса обучения, как и все учащиеся. При построении модулей обучения, по мнению Юцявичене П.А., «целесообразно опираться на то положительное в социологизаторском течении, что содействует реализации субъектно-субъектных отношений в процессе обучения» [3].

Последние два десятилетия активно заявила о себе педагогическая антропология (Дж.Неллер, О.Больнов, А.Кребер), видящая выход из технократического кризиса общества в целом и педагогики, в частности, в «антропологическом повороте», в создании полной и всеобщей теории человека, которая дает возможность более эффективно воздействовать на его формирование. Процесс обучения, приобретения знаний, изучения различных предметов важен для антропологов, по мнению Дж. Неллера, потому что служит инструментом для реализации субъективности.

Идею о субъекте, деятельность которого стимулируется, прежде всего, в целенаправленном действии внесли в философию представители прагматизма. Для прагматической педагогики, с одной стороны, характерны обращенность к обучаемому, с другой стороны, недооценка значения овладения научными знаниями, ведущая к снижению уровня образования, систематичности обучения. Следует отметить, что при модульном обучении в фокусе внимания находится деятельность обучаемого. Можно с известной долей уверенности утверждать, что учебный материал модулей достаточно прагматичен. «Прагматичность учебного материала проявляется в том, что он ориентирует студента на размышление, на обучение, развивает способность делать выбор вариантов, анализировать их» [4].

Познавательные «блоки», учебные пакеты, модули являются идеальным полем взаимодействия идей прагматизма и бихевиоризма в педагогике. Они обогатили модульный подход целеустремленностью, деятельным подходом.

Бихевиоризм (основателем которого является Е. Торндайк) считает важным внешний мир, объективные условия, знания и навыки, которые нужно приобрести. Бихевиористической школе в психологии и педагогике свойственен технократический подход, основанный на позитивистских и неопозитивистских концепциях, рассматривающих человека как элемент технократических утопий, который нуждается в определенной социоинженерной доводке. Он характеризуется необходимостью уяснения

целей и задач обучения, важностью активного участия студентов, приведением в действие механизма контроля и самоконтроля, созданием эффекта положительного подкрепления, дающего возможность осознать успешность продвижения в обучении. Однако обучение, организованное по точно предписанному стандарту, практически оставляет вне поля зрения сложные познавательные и эмоциональные процессы, формирование творческих умений, не поддающихся разложению на отдельные наблюдаемые действия. Бихевиористическая модель обучения при всей ее односторонности потенциально продуктивна для такой психоструктуры обучения, которая недостаточно предрасположена к познавательной поисковой деятельности и нуждается в постоянном стимулировании.

Интересные идеи Б. Блума, Р. Ганье, Р. Тайлера и других психологов и педагогов бихевиористского направления позволили смягчить экстремы поведенческого подхода в обучении.

Известны широкие исследования, характерные особенно для США, в которых обучение рассматривалось как стохастический процесс, и в которых основное место занимала вероятность появления данного правильного или ошибочного ответа. Образовалось научное направление, обычно называемое «Математическая теория обучения» (точнее - теория научения).

Учебный процесс - социальный процесс, в котором активно действуют педагоги и учащиеся. При управлении педагогическим процессом особую активность приобретает определение объекта управления. Н.Ф. Талызина, разрабатывая пути управления педагогическим процессом на основе различных типов ООД, писала, что «педагогика должна искать пути контроля познавательной деятельности в целом, а не только ее результатов» [5].

При построении теории модульного обучения обоснован подход, отвечающий гуманистическим идеалам развития личности. Ю.К. Бабанский пишет, что процесс обучения происходит наиболее эффективно тогда, когда находится оптимальная мера соотношения между связями управления и самоуправления. При этом необходимо исходить из такой особенности управления сложными динамическими системами (какой является педагогическая система) как иерархичность. Принцип иерархичности построения управления требует, чтобы наиболее важные, существенные, управляющие действиями системы функции выполнялись высшими звеньями системы, а частные управляющие действия - ее нижестоящими звеньями.

Сущность модульного обучения, по мнению П.А. Юцявичене, заключается в том, что субъект учения в большей или меньшей степени самостоятельно работает с предложенным ему учебным материалом, изложенным в модуле обучения. Отдельный модуль обучения включает в себя целевую программу действий, банк информации и методическое руководство по достижению поставленных перед учащимися целей обучения.

Принципиальное отличие модульного обучения от других видов обучения заключается в следующем:

- содержание обучения представляется в законченных самостоятельных комплексах-модулях;
- взаимодействие педагога и учащихся осуществляется с помощью модулей;
- суть модульного обучения требует соблюдения субъектно-субъектных взаимоотношений.

Практические и экспериментальные разработки по модульному обучению успешно применяются во многих университетах и колледжах США, Англии, Швеции, Болгарии, в республиках Прибалтики и других странах.

Применение модульного обучения в системе высшего образования положительно оценивает Н.Д. Никандров. В университетах Англии - И.Б. Марциповский. И.Б.

Марцинковский в монографии «Английские публик скулз» пишет об организации самостоятельной работы учащихся привилегированных школ.

Модульное обучение позволяет решить следующие проблемы: оперативное изменение учебного материала в зависимости от изменения в производстве, науке, технике; развитие у обучающихся способности к самообразованию; повышение качества профессиональной подготовки; интеграция основных компонентов процесса обучения; создание системы информационного обеспечения.

На основе вышесказанного можно сделать вывод о том, что *модульное обучение* в состоянии решить некоторые проблемы, стоящие перед высшей школой. От характера решаемых задач зависит выбор того или иного направления модульного обучения. Каждое направление характеризуется определенным информационным обеспечением. Во втором и третьем направлениях преобладает ориентация на формирование профессиональных качеств специалиста. Однако все они тесно взаимосвязаны между собой и их выделение весьма условно. И все это необходимо для систематизации огромного объема информации о различных трактовках модульного обучения, а также для осознания возможностей каждого направления и целесообразности его применения в каждом конкретном случае, чтобы использовать модульное обучение максимально эффективно.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Махмутов М.И. Проблемное обучение: Основные вопросы теории. - М.: Педагогика, 2000. - 368 с.
- 2 Данилов М.А. Процесс обучения в советской школе. - М.: Учпедгиз, 2000. – 299 с.
- 3 Юцявичене П.А Теория и практика модульного обучения. - Каунас: Швиеса, 2009. - 272 с.
- 4 Унт И.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения. - М.: Педагогика, 2003. – 192 с.
- 5 Талызина Н.Ф. Методика составления обучающих программ. Учебное пособие. – М.: Издательство МГУ, 2009. – 46 с.

ТҮЙІН

Мақала әлемдік ғылым мен тәжірибеде модульдік оқытуды дамытуға арналған. Осы саладағы зерттеушілердің материалдарын талдау негізінде авторлар көптеген жоғары оқу орындарында, кәсіби даярлау жүйесінде қолданылатын модульдік оқытудағы практикалық және теориялық әзірлемелерді ұсынады.

RESUME

The article is devoted to the study of the development of modular training in world science and practice. Based on the analysis of the materials of researchers in this field, the authors present practical and theoretical developments in modular learning that are used in many higher education institutions, schools in the system of professional training.

УДК 159.09.07

Н.А. Ладзина

Восточно-Казахстанский
государственный университет
им. С. Аманжолова,
д-р психол. наук, профессор

Ш.Н. Бисенова

Атырауский государственный
университет
им. Х. Досмухамедова,
магистр пед. наук

А.Е. Нургалиева

Казахский национальный
университет им. аль-Фараби,
магистрант

Трудовая мотивация персонала как ресурс инновационного развития современного предприятия

Аннотация

В статье представлены результаты исследования мотивации персонала в организации в период сокращения. Проведен сравнительный анализ мотивов переобучения персонала рабочих специальностей и уровня их успешности. Выявлена дифференциация мотивов у женщин и мужчин. Авторы показали, что в кризисные периоды развития организации могут актуализироваться мотивы национальной принадлежности в объяснении причин сокращения персонала.

Результаты представляют интерес для руководителей организаций, практических психологов, HR-консультантов, организационных психологов.

Ключевые слова: мотивация персонала, интеллектуальная лабильность, уровень субъективного контроля, профессиональное обучение.

В Послании Главы государства «Четвертая модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» говорилось об историческом вызове, который ставит перед Казахстаном Четвертая промышленная революция. Используя тезисы Послания как прямое руководство к действию, Правительство страны в рамках государственной программы «Цифровой Казахстан» предложило ряд инициатив по технологическому перевооружению базовых отраслей промышленности, касающихся обогащения человеческого капитала, развития цифровой инфраструктуры, собственных технологий и компетенций по технологиям Индустрии 4.0.

Другой стороной модернизации выступает проблема высвобождения и сокращения персонала организаций. В этой ситуации проблемы квалификации персонала, его переобучения приобретают первостепенное значение [1].

Рассматривая мотивационную структуру персонала современной организации, очень мало внимания уделяется психологическим аспектам повышения квалификации. Тем не менее, сегодня ситуация на производстве, связанная с сокращением персонала, введением новых

технологических линий, открытием новых производств, требует постоянного переобучения, в ходе которого можно выявлять детерминирующие факторы эффективности данного процесса.

В целях исследования рассматриваемого явления был поставлен ряд задач:

- выявить структуру мотивов различных групп персонала на современном предприятии;

- найти взаимосвязь трудовой мотивации, отношения к труду и отношения к переобучению как одного из необходимых факторов деятельности предприятия в период нововведений;

- на основе сравнительного анализа выяснить различия в трудовой мотивации различных групп персонала;

- выявить своеобразие отношения к инновациям у различных групп персонала.

Для эффективного решения поставленных задач была выбрана реальная группа, которой необходимо было получить вторую рабочую специальность. Помимо исследовательских целей результаты анализа позволили оценивать и прогнозировать результативность планов и программ переобучения персонала, использовать апробированные методики при отборе кандидатов на переобучение.

Было выдвинуто предположение о том, что в мотивационной сфере две группы мотивов, мотив профессиональной деятельности и мотив переобучения, должны быть взаимосвязаны, причем первый будет выступать фактором, детерминирующим мотив переобучения каждого конкретного человека. Кроме того, в гипотезе присутствовало утверждение, что у людей с более высокой успешностью обучения будет преобладать потребность в самореализации, самоуважении на фоне экономических мотивов [2, 3].

Третье предположение сводится к тому, что на мотивы обучения опосредованно влияет ситуация сокращения персонала на комбинате.

Логика исследования соответствовала задаче проверки гипотез:

1) с помощью методики УСК (Уровень субъективного контроля) выяснить уровень локуса контроля у обучаемых;

2) на основе экспертной оценки преподавателей выявить группу «успешных» и «менее успешных» обучающихся;

3) изучить мотивы трудовой деятельности и мотивы профессионального обучения;

4) сравнить преобладающие мотивы трудовой деятельности и обучения в группах «успешных» и «менее успешных»;

5) с помощью методики «Интеллектуальная лабильность» выявить уровень лабильности в группах [4];

6) с помощью анкеты определить социально-психологические факторы, сопровождающие процесс сокращения персонала.

Исследование проводилось на базе учебно-курсового комбината. Исследуемой группой были обучающиеся второй рабочей профессии. Количество респондентов – 43 человека.

Обучение было организовано на основании заявок цехов, в целях овладения рабочими второй профессией, для организации ремонтных работ на предприятии в летний период.

Используемая нами «Анкета для изучения социально-психологических особенностей жизнедеятельности трудового коллектива в условиях его частичного сокращения» включала в себя четыре тематических блока вопросов:

1) вопросы, касающиеся мотивации работников предприятия;

2) вопросы на выявление межличностных отношений, сложившихся в исследуемом трудовом коллективе и их изменении в процессе проведения сокращения;

3) вопросы, направленные на оценку степени удовлетворенности трудом;

4) вопросы, относящиеся к оценке прошедшего частичного сокращения кадров на комбинате [5].

В качестве показателя успешного обучения была использована оценка успеваемости, поставленная преподавателем производственного обучения по результатам опроса, контрольных и самостоятельных работ по пятибалльной шкале. На основании полученных результатов, в частности, среднего балла успеваемости, все рабочие были разделены на «успешных» и «менее успешных» (23 - «успешно» обучающихся; 20 - «менее успешно» обучающихся). Группу «успешных» разделили по полу: 18 - мужчин; 15 - женщин. Аналогично в группе «менее успешных»: 13 - мужчин; 7 - женщин.

При сравнении полученных результатов использовали процентное соотношение. Работая с методикой УСК, был выведен средний показатель по каждой шкале для данной группы испытуемых.

Далее осуществлялось сравнение средних показателей по каждой шкале в группах «успешных» и «менее успешных». Результаты представлены в таблице 1.

Таблица 1 - Сравнительные результаты в процентном отношении «успешных» и «менее успешных» мужчин и женщин по тесту УСК

Шкалы	Успешные	Менее успешные	Успешные		Менее успешные	
			муж.	жен.	муж.	жен.
Ио	95	5	89	80	15	-
Ид	52	20	44	60	31	-
Ин	48	25	61	7	15	14
Ип	74	35	78	60	38	28
Им	83	35	78	80	39	-
Оа	13	65	1	40	46	86

Анализ таблицы позволяет сделать следующие общие выводы:

- показатели интернальности у «успешных» обучающихся по всем шкалам выше, чем у «неуспешных»;

- у мужчин по шкалам «интернальность общая» (Ио), «интернальность в сфере достижений» (Ид), «интернальность в сфере неудач» (Ин), «интернальность в профессиональной деятельности» (Ип) показатели выше, чем у женщин;

- по шкалам «интернальность в межличностном общении» (Им) и «отрицание активности» (Оа) у женщин выше, чем у мужчин.

Таким образом, сравнительный анализ по тесту УСК в группах «успешных» и «менее успешных» показал, что персонал, имеющий более высокий уровень интернальности, более успешен в профессиональном обучении, чем персонал, имеющий внешний локус контроля.

Также полученные данные показали, что мужчины более успешны в производственном обучении, чем женщины.

Дальнейший анализ проводился по тесту «Интеллектуальная лабильность».

Данный диагностический инструментарий был выбран нами с целью прогнозирования успешности переобучения взрослых людей.

Так как выборка испытуемых была полиэтнична, то данная методика использовалась в казахской группе респондентов в варианте на государственном языке.

Сравнительный анализ результатов по тесту «Интеллектуальная лабильность» показал, что в группе «успешных» слушателей показатель интеллектуальной лабильности у женщин выше, чем у мужчин, а в группе «менее успешных» - выше у мужчин, чем у женщин.

Как видно, группа «успешных» обучающихся обладает более высокой интеллектуальной лабильностью, чем «менее успешные».

Используя методику «мотивы выбора профессии» и первый блок анкеты для изучения социально-психологического климата в коллективе в условиях частичного сокращения, был осуществлен сравнительный анализ преобладающих мотивов в группах «успешных» и «менее успешных».

Блок вопросов, касающихся мотивации персонала, показал, что респондентами группы «успешных» наибольшее количество баллов отдано мотиву «Возможность повышения уровня мастерства и компетентности», на втором месте – «Заработная плата» и на третьей позиции – мотив «Трудовой коллектив» (таблица 2).

Таблица 2 - Распределение мотивов трудовой деятельности в группе «успешных» слушателей (%)

Мотивы	1 ранг	2 ранг	3 ранг	Не отметили
Возможность общения с интересными людьми	32	25	12	31
Заработная плата	29	31	22	18
Возможность повышать уровень мастерства и компетентности	31	34	19	16
Трудовой коллектив	38	24	15	23
Режим работы	19	15	21	45

Данные таблицы в процентном отношении показывают предпочитаемые мотивы группой «успешных». Затем мы проанализировали результаты по этому же блоку вопросов группы «менее успешных». Распределение мотивов по рангам показывает таблица 3.

Таблица 3 - Распределение мотивов трудовой деятельности в группе «менее успешных» слушателей (%)

Мотивы	1 ранг	2 ранг	3 ранг	Не отметили
Возможность общения с интересными людьми	10	23	26	32
Заработная плата	39	29	24	8
Возможность повышать уровень мастерства и компетентности	6	21	24	49
Трудовой коллектив	37	35	15	13
Режим работы	21	19	22	38

Анализ процентного распределения выявил, что для большого коллектива респондентов группы «менее успешных» на первой позиции – мотив «Заработная плата», на второй – «Трудовой коллектив» и на третьей позиции – мотив «Возможность общения с интересными людьми». Поскольку в группе испытуемых респонденты разного пола, то нами был проведен сравнительный анализ в группах «успешных» и «менее успешных» между мужчинами и женщинами.

Из таблицы 4 видно, что в группе «успешных» мужчин на первой позиции – мотив «Возможность повышения уровня мастерства и компетентности», затем – мотив «Заработная плата» и на третьей позиции – мотив «Трудовой коллектив». А в группе «успешных» женщин на первом ранге – мотив «Заработная плата», на втором – мотив «Режим работы», затем – мотив «Возможность общения с интересными людьми».

Таблица 4 - Распределение мотивов в группе «успешных» мужчин и женщин (%)

Мотивы	1 ранг		2 ранг		3 ранг		Не отметили	
	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.
Возможность общения с интересными людьми	18	33	24	28	29	9	29	30
Зарботная плата	23	34	28	39	29	6	20	11
Возможность повышать уровень мастерства и компетентности	27	30	24	6	34	14	15	40
Трудовой коллектив	21	19	19	16	38	26	22	39
Режим работы	15	31	21	21	29	14	35	14

Далее мы проанализировали результаты в группе «менее успешных» мужчин и женщин. Результаты представлены в таблице 5.

Из полученных данных видно, что у мужчин на первой позиции – мотив «Зарботная плата», на второй позиции – мотив «Трудовой коллектив», а на третьей позиции – мотив «Возможность общения с интересными людьми».

Таблица 5 - Распределение мотивов в группе «менее успешных» мужчин и женщин

Мотивы (%)	1 ранг		2 ранг		3 ранг		Не отметили	
	муж	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.
Возможность общения с интересными людьми	22	19	34	27	25	23	19	31
Зарботная плата	29	40	45	34	14	17	12	9
Возможность повышать уровень мастерства и компетентности	13	4	8	2	26	17	43	48
Трудовой коллектив	42	23	3	29	12	29	15	19
Режим работы	14	38	19	26	28	23	39	12

А у женщин в группе «менее успешных» на первом месте – также мотив «Зарботная плата», затем – мотив «Режим работы» и на третьей позиции – мотив «Трудовой коллектив».

Таким образом, у женщин в мотивационной сфере трудовой деятельности на первой позиции – мотивы безопасности, затем – социальные мотивы, а у мужчин группы «успешных» сначала – мотивы самоактуализации, затем – мотивы безопасности и социальные мотивы. В группе «менее успешных» у мужчин на первом месте находятся мотивы безопасности, затем – социальные мотивы.

Делая вывод по данному блоку анкеты, мы можем сказать, что в группе «успешных» в структуре мотивов наиболее важными выделяются мотивы самореализации, а затем – социальные мотивы. В группе «менее успешных» на первой позиции мотив безопасности, экономические мотивы, затем – социальные; мотив самоактуализации занимает низшую позицию. Экономические мотивы преобладают в каждой выборке, и в сознании людей они связываются, прежде всего, с потребностью в безопасности. Дальнейшее собеседование по результатам работы с группой респондентов показало, что не все рабочие специальности дают возможность в реализации мотивов самоактуализации.

На переобучение персонала в период сокращений предприятия тратят достаточно много средств, поэтому руководство зачастую волнуют проблемы эффективной организации такого переобучения. Мы предположили, что успешность переобучения напрямую связана с мотивацией трудовой деятельности.

Для выявления взаимосвязи мотивов трудовой деятельности и мотивов профессионального обучения мы проанализировали результаты модифицированного опросника мотивации обучения другой рабочей специальности.

В таблице обозначены буквами следующие мотивы:

«И» - мотивы самоактуализации;

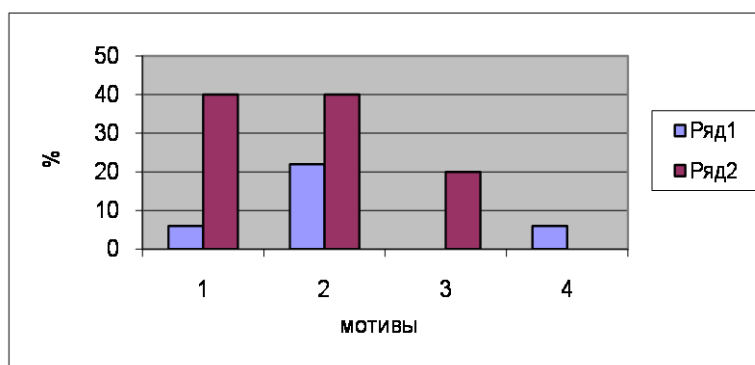
«С» - мотивы социальные;

«+» - мотивы безопасности;

«-» - этот мотив, внешне отрицательный, использовался в методике изучения мотивации обучения и означал мотивы обучения, вызванные угрозой увольнения, воздействия на личность путем давления, наказания.

Полученные результаты показали, что в группе «успешных» преобладают мотивы самоактуализации, затем – мотивы социальные и на третьей позиции – мотивы безопасности.

Наглядно результаты соотношения мотивов в группах «успешных» и «менее успешных» показаны на рис. 1.

Ряд 1 – «успешные»; ряд 2 – «менее успешные»

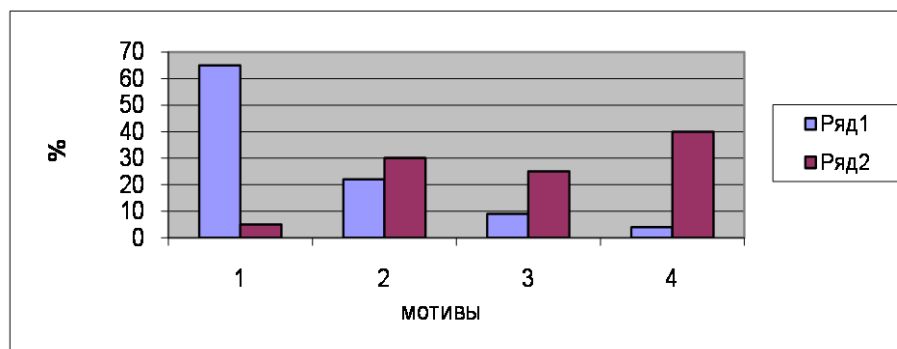
Рисунок 1 - Сравнительная характеристика мотивов в группе менее успешных

Гистограмма свидетельствует, что в группе «успешных» 65% занимают мотивы самореализации, 22% - мотивы социальные, 9% - мотивы безопасности, 4% - внешне отрицательные мотивы.

В группе «менее успешных»: 40% - мотивы внешне отрицательные, 25% - мотивы безопасности, 30% - мотивы социальные, 5% - мотивы самоактуализации.

Затем осуществлялось сравнение групп «успешных» мужчин и женщин. Рисунок 2 показывает результаты сравнительного анализа в процентном соотношении. По этим данным дифференцируются показатели в следующем виде: у мужчин в группе «успешных» преобладают мотивы самореализации – 61%, затем мотивы социальные – 22%, далее мотивы безопасности – 11% и внешне отрицательные мотивы – 6%.

У женщин данной группы преобладают мотивы самореализации и социальные – 40%, затем мотивы безопасности – 20%, а внешне отрицательные мотивы не отметили вообще.

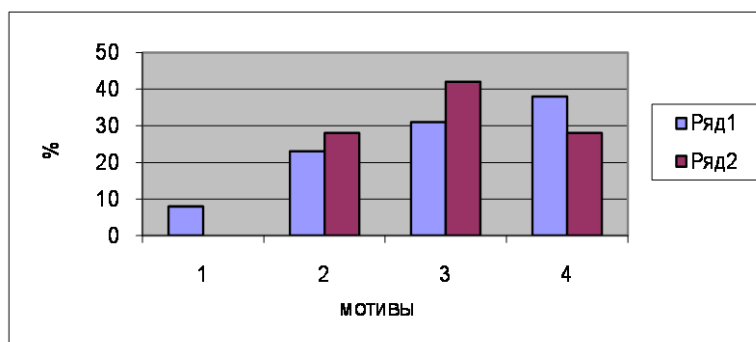

Ряд 1 – мужчины; ряд 2 – женщины в группах «успешных» обучающихся

Рисунок 2 - Сравнительная характеристика мотивов в группах «успешных» мужчин и женщин

Далее в данной группе преобладают мотивы безопасности – 43%, далее социальные и внешне отрицательные мотивы – по 28%, а мотивы самореализации отсутствуют вообще. Объяснением этому может быть факт наличия в выборке одиноких женщин с детьми, для которых основной мотив в безопасности реализуется через гарантию занятости.

Также нами был проведен аналогичный сравнительный анализ в группе «менее успешных» мужчин и женщин. Результаты показаны на рисунке 3. Так, в группе «менее успешных» мужчин на первом месте внешне отрицательные мотивы – 38%, затем мотивы безопасности – 31%, далее социальные мотивы – 23% и мотивы самореализации – 8%.

Ряд 1 – мужчины; ряд 2 – женщины

Рисунок 3 – Сравнительная характеристика мотивов в группах «менее успешных» мужчин и женщин

Анализ «Анкеты для изучения социально-психологических особенностей трудового коллектива в условиях сокращения» дал нам возможность выяснить фоновые параметры трудовой мотивации персонала.

Рамки статьи не позволяют представить полноценный анализ результатов анкеты. Тем не менее, один вопрос является достаточно важным. Оценка межличностных отношений в коллективе и их изменений в процессе проведения сокращения показала, что большинство респондентов оценивают отношения внутри коллектива как хорошие (83% опрошенных оценили их в 5,7 баллов по 7 бальной шкале). Это подтверждается тем, что 45% отмечают низкую степень эмоционально-психологической выраженности в коллективе. Распределение баллов удовлетворенности сотрудников работой склонилось в сторону «полностью удовлетворены» - 56% респондентов. Самым высокочастотным ответом на вопрос «Какие, по Вашему мнению, причины привели к сокращению

сотрудников на Комбинате?» было указание на экономическую причину (её выбрали 52% опрошенных). Далее следует «политическая причина» (21% респондентов) и «организационная причина» (11% респондентов). Однако на вопрос «Какие, на Ваш взгляд, критерии лежат в основаниях для увольнения сотрудников?» 27% отметили национальную принадлежность. Причем 80% ответивших принадлежали к русскоязычной выборке.

Проведенное исследование показало необходимость мониторинга мотивации персонала и удовлетворенности работой в период сокращений и кризиса. Это позволит оптимизировать недовольство, снизить конфликтность в коллективе, поддерживать необходимую производительность труда. Результаты мониторинга и их анализ подтвердили явную гендерную дифференциацию мотивов. Исследование выявило корреляцию между уровнем интернальности, уровнем успешности в переобучении и мотивацией к труду.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Назарбаев Н.А. Послание Президента Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции».
- 2 Соломанидина Т.О., Соломанидин В.Г. Управление мотивацией персонала // Управление персоналом. - М., 2005. - 128 с.
- 3 Балушкина Е.Б., Ладзина Н.А. Влияние конкурентной среды на психологическую безопасность персонала в организации // Акмеология. - 2006. - №2(18). - С. 27-29.
- 4 Собчик Л.Н. Управление персоналом и психодиагностика. - Боргес, 2010. - 186 с.
- 5 Красовский Ю.Д. Организационное поведение: Учеб. пособие для вузов. - 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 511 с.

ТҮЙІН

Мақалада қысқарту кезеңінде ұйымдағы персоналдың уәждемесін зерттеу нәтижелері берілген. Жұмыс мамандықтарының қызметкерлерін қайта оқыту себептеріне және олардың табыстылық деңгейіне салыстырмалы талдау жүргізілді.

RESUME

The article presents the results of the study of staff motivation in the organization during the period of reduction. A comparative analysis of the motives for retraining the personnel of working specialties and their level of success has been carried out.

ӘОЖ 37.013.77

Аннотация

Бұл мақалада қазақ мәдениетіндегі отбасылық тәрбиенің қазіргі кезеңде барынша маңызды болып отырғаны қарастырылып, зерттеледі.

Түйін сөздер: қазақ мәдениеті, қоғам, отбасы, рухани тәрбие, бала тәрбиесі.

Г.М. Раздықова

Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
тар. ғыл. канд.,
қауым. профессор

Қазақ қоғамында балаларға рухани тәрбие беру жүйесі

Отбасы этникалық сананың және біртектіліктің жоғары деңгейін адам бойында тәрбиелеуді, сондай-ақ дәстүрлі этникалық мәдениеттерді сақтап, дамытуды қамтамасыз ететін ең басты әлеуметтік институттардың бірі болып табылады. Заманауи тәрбие өткеннің педагогикалық тәжірибесі мен мұрасынан, халық ділінің ұлттық ерекшеліктерінен, оның салт-дәстүрлерінен алшақ кете алмайды. Өмір сүрудің қазіргі жағдайларында барлық тәрбие үдерісін қайта ойластырып, тәрбие берудің дәстүрлі ұлттық мәдениетін жаңғырту қажет.

Балаларды тәрбиелеу мектепте және отбасында жүзеге асырылады. Оқушының мектеп қабырғасында алған тәрбиесінен оның болашағы айқындалады. Тәрбиенің маңызы жөнінде А. Байтұрсынов тамаша айтқан еді: «Баланы ерше тәрбиелесең, ер болмақшы, құлша тәрбиелесең, құл болмақшы».

Қазақ халқы адамға жақсы да, жаман да ана сүтімен беріледі деп санаған. Тәрбие ана сүтімен бойға дариды, оның салдары ғұмырлық болады. Қазақ «Баланы жастан үйрет» деп мақалдаған. Бұл мақалдың мәні айқын: ол баланы сәби кезден тәрбиелеуге кеңес береді. Қазақтардың ойынша, ата-анасы кішкене күнінде назар аудармаған бала ер жеткенде өмірдің тәртібі мен қағидалары туралы ілімді қабылдауға қабілетсіз болады немесе оны игергісі келмейді.

Туған-туыстарын құрметтеу қазақ отбасындағы тәрбиенің маңызды бағыттарының бірі болды. Қазақтар құрандағы «Ата-ананды аяла, туыстарыңа, жетімдер мен кедейлерге мейірімді бол» [1, аят 77] деген қасиетті сөздерді қатаң ұстанды. Дінге сенуші қазақтар ата-аналары мен балаларына деген қайырымдылықпен ғана шектелмей, жақын туыстарына да мейірбанды болған. Олармен араласпай кету үлкен күнә саналған.

Қазақ қоғамында отбасы, отбасылық және рулық қатынастар бұлжымас және қасиетті деп саналды. Сондықтан да әділетсіздік, көре алмаушылық, отбасы мүшелерінің басқаларына тәкаппар қарауы отбасылық, рулық қатынастардың үзілуіне себеп болатындығы балаларға жас кездерінен түсіндірілді. Осылайша, әлеуметтік әділдік негіздері әуел бастан отбасында қалыптасып, кейіннен бүкіл қоғамға тарады. Адамгершілік тәрбиеде кешірімді және әділ болуды қалыптастыру үлкен орын алды.

Қыз бала тәрбиесіне болашақ ана, отбасының ұйтқысы ретінде үлкен мән берілді. Қазақ қыздарына бірқатар еркіндік берілуі оларды тәрбиелеудің ерекшелігі болып табылады. Ата-анасы қыздарының тілектерін орындай отырып, оларды қатаң ұстауға, ибалы болуға бала кездерінен үйретуге міндетті болды. Этнограф А.Т. Төлеубаев нанымдар мен салттар кешені «балалық циклі» деп аталатын кезеңде негізінен тұрғындардың әйелдер қауымын қамтитынын атайды. Ал әйелдер отбасылық салт-дәстүрлерді сақтаушы және орындаушы болып табылады [2, 40]. Әйелдердің отбасындағы жағдайы – отбасы және неке тарихындағы ең маңызды мәселенің бірі. Көптеген ғалымдар қазақ әйелдерінің отбасындағы теңсіздігін айта отырып, олардың Орта Азияның басқа халықтарының әйелдерінен гөрі кең еркіндікте болғанын атап өтеді [3, 78]. Шын мәнінде, қазақ әйелдері ішкі отбасылық қарым-қатынастарға белсенді қатысты, ерлеріне шаруашылықта қолқабыс көрсетті. Ал ерлері болмаған жағдайларда, олар күнделікті тұрмыстық мәселелерді дербес шешуге міндетті. Күйеулерінің орнына қонақтарды қабылдау, шығарып салу да олардың мойнында болды. Мұндай әйелдерді жұрт қатты сыйлайтын, олардың ел алдындағы беделі жоғары еді.

Қазақтың қыз баланы тәрбиелеуі орта азиялық тәрбиеден ерекше болды. Біздің ұлтымыз қыз баланы жат жұрттық деп, бала күнінен еркелетіп, еркін өсірді. Профессор Әбубәкір Диваев былай деп жазған еді: «Қонақ қыздар босағаға емес, әдетте ақсүйектерге, сұлтандар мен ақсақалдарға арналған құрметті орын – төрге отырғызылады. Олай болмаса, үй иесі бақытсыздыққа ұшырайды» [4, 3].

Жасөспірімдерді, әсіресе, қыз баланы тәрбиелеуде жаман қылықтар жасаудан сақтандыратын ибалылық сезімін дарытуға үлкен мән берілді. Осы мақсатпен «Қызға қырық үйден тыю» деп айтылады.

Ер балаларға қарағанда, қыздарға ақыл-кеңес айта отырып, жұмсақ тәрбиелеу әдісі қолданылған. Мысалы, «Қызым саған айтам, келінім сен тыңда». Әкесі қызына тікелей ескерту жасамаған, оны анасы немесе басқа үлкен адам арқылы жеткізген. Қыздарға адамгершілік тәрбие беру көзін жеткізу, үлкендердің ұлағаты, үйрету, жаттығулар, мақтау, ынталандыру, құптау, жазалау әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылған [5, 14-15].

Отбасылық тәрбиелеуде ата-аналарының балалары үшін жауапкершілігі сезімін қалыптастыруға үлкен рөл берілген. Әке-шешесі балаларын мейіріммен, сүйіспеншілікпен тәрбиелеуге міндетті. Исламда баласын тастап кету, оларды мұқтаж жағдайға душар ету, өлім халіне жеткізу үлкен қылмыс саналады. Ата-ананың махаббаты туралы көптеген мақалдар бар, мысалы соның бірі: «Қарға баласын ағым дейді, кірпі баласын мамығым дейді».

Тәжірибеде балаларды тәрбиелеудің үйрету, ақыл-кеңес беру, ишарамен жеткізу, үлкендер мен ата-анасының үлгісі, мадақтау және жазалау сияқты көптеген әдістері болды. Баланы отбасында тәрбиелеудің әдістемесінде қоршаған ортаның баланың қалыптасуына ықпалы факторына зор маңыз берілген. Сондықтан да қазақ баласының айналасын, оның қызығушылықтары мен қажеттіліктерін зерттеген. Егер ата-анасы қоршаған ортасы балаға теріс ықпал жасайтынын көрсе, балаларын олардан қорғауға тырысқан. «Ұлың өссе – үлгілімен, Қызың өссе – қылықтымен жолдас бол» деп мақалдаған. Яғни ата-аналар балаларын тәрбиелеу үшін үлгі боларлық жақсы адамдармен таныс болуды бірінші орынға қойған.

Еңбек тәрбиесінің баланы қалыптастырудағы маңызы орасан зор болды. Ата-аналар балаларын еңбекқорлыққа тәрбиелеуді жоғары мақсат тұтты, жалқаулық жаман тәрбиенің салдары деп білді («Еңбек қарын тойдырады»). Ата-аналар балаларын бірлескен еңбекке баулиды. Балалар жерді құрметтеуге, адам өмірінің негізі болатын нанды қастерлеуге тәрбиеленді.

Ата-аналар дене дамуына ғана мән беріп қоймай, балаларының рухани жетілуін ойластырды. Құраннан басқа балаларға тәрбиелік мәні бар ертегі-аңыздар, дастандар оқып, нақыл сөздермен, мақалдармен таныстырды, бесік жырын және басқа да әндерді айтты.

Қазақтар қонақжай халық ретінде балаларын меймандарды дұрыс күтуге, өздерін қоғамда тәрбиелі ұстауға үйретті. Ғасырлар бойы дастархан басында тыйым салынған отыру түрлері үлкен қызығушылық туғызады. Бірдемеге сүйеніп отыруға болмайды – бұл ауру адамның отырысы.

а) жерді таянып отыруға болмайды – бұл о дүниелік болған адамды қайғыру кезіндегі отырыс;

б) белді таянып болмайды – бұл күші кеткен, яғни «ер адамның белсіздігі» немесе жоқтау айтып отырған әйелдің отырысы;

в) бетін немесе маңдайын таянуға болмайды (бұл қайғырудың немесе уайымға салынудың белгісі)».

Қазақ отбасыларында жеке гигиена нормаларын орындауға көп көңіл бөлінген. Мысалы, ас ішер алдында қол жуу, ас ішіп болғаннан соң ауызды шаю міндетті болды. Қолыңды жумай, дастарханға отыруға болмайды. Қонақтарға ас берер алдында және тамақ ішілгеннен кейін үй иелері немесе туыстары әр адамның алдына келіп, құмғанмен (шәйнекпен) жылы су құйып, қолдарын шайғызған. Ислам нормаларына сәйкес қазақ отбасында денені таза ұстау, киімді, тұратын үйді ұқыпты ұстау қажет болды. Қазақстан арасындағы кейбір ырымдар тазалықты насихаттайды. Мысалы, суды шелектен ішу тазалыққа жатпайды, жаман ырым деп саналды. Қазақтардың тазалыққа ұмтылуы моңғолдардан артық екендігін ұлы тарихшы И. Андреев байқаған. Қазақтар байырғы заманнан әдебиетте және халықтың жадында сақталып қалған сабын қайнату дәстүрін білген. Мысалы, И. Андреев былай деп жазады: «Варят мыло из сала и золы в тех же котлах чугунных, в коих варят и пищу. Мыло сие весьма черно и крепко как камень, но для мытья весьма хорошо и мылко, ибо оным из белья выводятся всякие пятна» [3, 96-97].

Белгілі этнограф Г.Н. Потанин «Қазақ және моңғол халықтарын салыстыру» атты мақаласында басқа тайпалармен салыстырғанда қазақтардың ерекшеліктерін атайды: «Моңғолдар киім жуудың не екенін білмейді. Киімдерін моңғолдар тозығы жеткенше киеді. Олар сабын жасамайды және оны пайдаланбайды. Уақыт өте келе беті-қолдарында жинақталған кір жуылмайды, өздігінше эпидерма қабатымен ысырылып түседі. Қырғыздар бұл орайды моңғолдардан ерекшеленеді; олар киімдерін жуады, өздері сабын дайындауды біледі. Қырғыз әйелдерінің ұлттық киімінің өзі тазалыққа, ұқыптылыққа баулиды» [6, 68]. Сондай-ақ Павлодар облысы Баянауыл ауданының тұрғыны Мұқанова Хадиша сабын дайындау рецептімен бөлісті: «Қара сабын қайнатуды қазақтар – «сақар» қайнату деп те атаған. «Ала бота» деген шөпті, сиырдың тоң майын және күл қосады екен».

Қазақтардың көшпенді тұрмысы көнтерлілікті, рухтың мықтылығын талап етті. Сондықтан да отбасылық тәрбиеде мұсылман өсиеттеріне назар аударылды: ешқашан сары уайымға салынбай, ұнжырғаны түсірмей өз өмірін жақсартуға ұмтылу қажет. Өзіңді сыйла және есінде сақта: «кім бай болса, тәубеге келсін, кім кедей болса, абыроймен ас ішсін».

Көшпенділер өздерінің табын-табын малдарымен жыл сайын үлкен қашықтықтарға көшіп отырған. Мал өсіру – ұзақ үдеріс. Бұл жай көшпенділердің психологиясында диқаншылық мәдениеттерден ерекшеленетін «үлкен» уақыт деген айрықша сезімді

қалыптастырды. Сондықтан да климаттың өзгеруін алдын ала болжауға мүмкіндік беретін жыл санау жүйесі қажет болды. Және ол төрт түлік малдың – жылқының, қойдың, сиыр мен түйенің түлігінің өсіп, төл беретін уақытына есептелген ұзақ мерзімде жұмыс істеуі керек. «Үлкен» уақыттың бұл тұжырымдамасы шыдамдылыққа, сынақтарға, байсалдылыққа және өмірдің өтпелі ұсақ-түйектеріне төтеп беруге бағытталды.

Дүниені түсіну, қасиетті өмірлік цикл 12 жылды – мүшелді құрайды. Қазақтар басқа орталық азиялық номадтар сияқты әр жылдың не әкелетінін жақсы білді – ылғал мен жел, шөп және ашық күндер, жылы күндер мен аяздар қанша болатынын болжады. Олар сиыр, барыс, жылан, жылқы жылдары олардың басты еңбегі үшін сәтті болатынын білді, ал тышқан, үлү, мешін, тауық, доңыз сәтсіз жылдар болды. Әр адамның өмірі уақыт шеңберіне – он екі жылдықтар тізбегіне тәуелді. Адам 12 жыл өткен соң мүшел жасқа толады. Бұл кезең жеке бас жағдайларының күрделі болуымен, денсаулықтың нашарлауымен, психологиялық және әлеуметтік қиыншылықтармен сүйемелденеді. Бұл жылдар аса сақтықты қажет етеді. Мүшел жас заманауи медицинадағы белгілі адамның гормоналды жүйесінің қайта құрылуымен, организмді және психиканы тепе-теңдік жағдайынан ауытқыту кезеңімен сәйкес келеді. Бір мүшелден екінші мүшелге өту адамның ауруларға және басқа да қиындықтарға қарсы күшінің әлсірейтін өмірдің қауіпті кезеңі деп саналды. Мұндай ауысулар мифологиялық тұрғыда өлімнің аяқталуының және туудың басталуын білдіреді. Аралық кезең өткен соң қазақтар өзінің сүйікті затын кіші туысына немесе досына оның алдындағы сынақтан сәтті өтуді тілеп, сыйға тартады.

Қазақ халқының адамгершілік тәрбие беру ерекшелігін С.Қ. Қалиевтің «Қазақтардың халықтың педагогикасындағы тәрбиелеудің және білім берудің ғылыми-педагогикалық негіздері» деген диссертациялық зерттеуінен аңдауға болады [7]. Мысалы, ғалым қазақ халқының педагогикасындағы бала тәрбиелеу ерекшеліктерін бөліп көрсетеді. Айырмашылықтардың бірінші тобына автор балаларға көшпелі мал шаруашылығы негіздерін үйретуді, еңбексүйгіштікке, төзімділікке баулуды, ру намысын, отанды қорғау, әскери ерлік, жеті атасын білу, ата-бабаны құрметтеу, халықтың салт-дәстүрлерін сақтау, үлкендерді сыйлау, қонақжайлылық, көршілермен ерекше сыйластық, туыстық сезімдерді тәрбиелеу сияқты қасиеттерді жатқызады. Соның нәтижесінде қазақтардың ар-намысты қорғау үшін жанын пида ету, кең пейілділік, өмір сүйгіштік, адалдық, қайырымдылық сияқты ерекше ойлау стилі мен мінез-құлқы қалыптасты.

Айырмашылықтардың екінші тобын автор этнологиялық тұрғыдан қоршаған ортаны қабылдау ерекшеліктерімен байланыстырады. («Атамекен» - туған жер, балалар мекені, «Туған халық» – «Ел жұрт») және т.б. Тәрбиелеу ерекшеліктерінің үшінші тобы халықтың туған тілге қатысты көзқарасын көрсетеді. Сондай-ақ қазақтар сөз өнерін, шешендікті, ұиқыр сананы, тапқырлықты, өткір ойды, суырып салма дарындылықты жоғары бағалады. Бұл қазақтардың мақал-мәтелдерінен жақсы көрінеді. Төртінші топ қазақ халқының көшпелі мал шаруашылығымен байланысты ұлттық психологиясын танытады [8, 35].

Көптеген ғасырлар бойында қазақ халқының өзіне тән адамгершілік мәдениеті қалыптасты, адамгершілік тәрбие берудің жолдары, нысандары мен құралдары жетіліп отырды, тұтас алғанда, жалпыадамзаттық құндылықтарды қамтитын бала тәрбиелеу жүйесі қалыптасты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кұран / И.Ю. Крачковскийдің редакциялауымен. – 2- басылуы. – М., 1986. – 727 с. – «Сиыр» сүресі.
- 2 Төлеубаев А.Т. Қазақтардың отбасылық салттарындағы
- 3 Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – Т. 26. – 210 б.

- 4 Диваев Ә. Ырымдар (Этнографиялық материалдар) // СМССО. – Ташкент, 1896. – V шығарылуы.
- 5 Дайырбаева А.Е. Қазақтың халық педагогикасындағы қыз баланы адамгершілікке тәрбиелеу: Автореф. дис. педагогика ғылымдарының кандидаты. – Алматы, 1993. – 22 б. 14–15 б.
- 6 Потанин Г.Н. 3 томдық шығ. жинағы. – 3-том. - Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2005. – 68–78 б.
- 7 Қалиев С.Қ. Этнопедагогиканың қоғамдық ғылымдармен байланысы // ҒПО Хабаршысы. - Алматы. - 6 б.
- 8 Қалыбекова А.Т. Қазақтар педагогикасының теориялық және қолданбалы негіздері. – Алматы: БАУР, 2005. – 200 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности нравственного воспитания казахского народа, исследуется вопрос, насколько казахский народ заботится о воспитании мальчиков и девочек в целом, а также затрагиваются проблемы духовного воспитания детей в казахском обществе.

RESUME

The author of article considers the peculiarities of moral education of the Kazakh people, how much the Kazakh people care about the education of boys and girls in general, as well as the system of spiritual education of children in the Kazakh society.

УДК 39

Н.К. Байгабатова

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, канд. ист. наук, и.о. ассоц. профессора

**К вопросу о
сущности
этнокультурной
идентичности¹****Аннотация**

В статье рассматриваются теоретические концепции и методологические подходы в изучении сущности и структуры этнокультурной идентичности, имеющей сложное социально-психологическое содержание и глубокие культурно-исторические корни. Выявление идентификационных критериев и матриц этнокультурной идентичности приобретает особую значимость и актуальность в условиях модернизации общественного сознания. Анализируя понятия «социальная идентичность», «этническая идентичность» и «культурная идентичность», смысловая близость и соподчиненность которых очевидны, автор приходит к выводу, что этнокультурная идентичность – это составная часть культурной и социальной идентичности личности, которая выражается в осознании своей принадлежности к определенной этнической общности.

Ключевые слова: этнокультурная идентичность, социальная идентичность, этническая идентичность, этничность, этнические группы

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в своей программной статье «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» отметил: «Первое условие модернизации нового типа – это сохранение своей культуры, собственного национального кода» [1]. В данном контексте выявление путей и способов воспроизводства, функционирования и сохранения идентификационных критериев и матриц этнокультурной идентичности приобретает особую значимость и актуальность.

Проблема формирования, функционирования, сохранения и воспроизводства этнокультурной идентичности становится одной из актуальнейших задач сегодняшнего дня, что связано также и с глобализацией культурного пространства [2]. Очевидно, что за термином

¹Статья подготовлена в рамках грантового финансирования научных исследований на 2018-2020 годы Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант №AP05132285/ГФ5).

«этнокультурная идентичность» стоит не столько логически строгое понятие, сколько феномен, имеющий сложное социально-психологическое содержание и глубокие культурно-исторические корни. Каждый этап социокультурной динамики сопровождается формированием специфических форм идентичности, и, как справедливо заметили в свое время П. Бергер и Т. Лукман, те или иные исторические социальные структуры порождали соответствующие типы идентичности [3].

Но, как бы ни менялись исторический контекст и теоретические предпосылки осмысления феномена идентичности, в своей основе, как мы полагаем, он отражает присущее только человеку стремление увидеть в картине мира свое собственное отражение, а исторические формы и типы идентичности фиксируют способы адаптации и самоопределения исторического человека в окружающем его мире.

Во многом обусловленная изменениями в геополитической ситуации постколониального мира и политической активизацией этнических меньшинств в экономически развитых странах концепция этнокультурной идентичности стала обретать все большую значимость в антропологической теории и со временем получала все большее распространение. При этом в зависимости от принадлежности той или иной научной традиции, весьма разнообразно интерпретировалась ее исследователями.

Рассмотрение вопросов изучения этнокультурной идентичности обнаруживает различные подходы к осмыслению этнической проблематики. «Постколониальная» социально-политическая ситуация предопределила и своеобразие западных подходов к этничности и те смысловые границы, в которых это понятие существует в рамках западных теорий. Это проявляется, в частности, и в специфике использования двух основных подходов к определению «природы» этничности: примордиалистского (К. Гирц П., Э. Смит, П. ван ден Берге, и др. [4], в российской науке – Ю.В. Бромлей, Л.Н. Гумилев [5]) и конструктивистского (Ф. Барт, Б. Андерсон, Э. Геллнер, Р. Брубейкер, и др.) [6], в российской науке – В.А. Тишков [7]). Все же чаще всего звучит мнение о ее ситуативности, невозможности ее четкой фиксации и эссенциализации, ее перманентном состоянии и т.д. По мнению Р. Брубейкера «дискуссии об этнической идентичности наполнены стандартным набором индикаторов, указывающих на то, что такие идентичности являются множественными, нестабильными, случайными, оспариваемыми, фрагментированными, сконструированными, договорными и др.» [8].

Приступая к анализу этнокультурной идентичности, мы предварительно определяем ее как сложный социально-психологический феномен, подразумевающий как осознание индивидом общности с локальной группой на основе разделяемой культуры, так и осознание группой своего единства на тех же основаниях, психологическое переживание этой общности, а также индивидуальные и коллективные формы ее манифестации.

В приведенном определении заметно «пересечение» понятий «социальная идентичность», «этническая идентичность» и «культурная идентичность», смысловая близость и соподчиненность которых очевидны, что объясняет довольно частое и не всегда правомерное их отождествление в научной и публицистической литературе. Поэтому во избежание терминологической подмены важно разграничить эти понятия.

Говоря о соотношении социальной и этнической идентичности, мы, с одной стороны, отмечаем их взаимосвязь и взаимообусловленность. Не нуждается в доказательстве тот факт, что этническая идентичность – один из аспектов социальной идентичности. Идентификация по этническим признакам – один из многих других способов формирования социальной идентичности, в частности, по профессиональному, сословному, имущественному и другим основаниям.

С другой стороны, в системе этнической идентичности не последнее место занимает самоопределение индивида и его идентификация окружающими в смысле социального статуса – того положения, которое он занимает в этносоциальной иерархии. Таким образом, отношения этнической и социальной идентичности могут рассматриваться как

отношения соподчинения, имеющие амбивалентный характер. Что же касается соотношения понятий этническая и культурная идентичность, то здесь также возможны разные взгляды.

С одной стороны, бытует мнение, что культура всегда существует исключительно в этнических формах [9], которое в ряде случаев приводит к отождествлению понятий «культурное» и «этническое» [10]. Однако, на наш взгляд, подобное отождествление если и правомерно, то лишь в определенном контексте, поскольку в условиях информационного общества и глобализации социокультурного пространства становится всё труднее утверждать, что все культурные формы с неизбежностью имеют то или иное этническое происхождение и воплощение. Действительно, **культура** – «цемент общественных отношений» не только потому, что она передается от одного человека к другому в процессе социализации и контактов с представителями иных культур, но также и потому, что **формирует у людей чувство принадлежности к определенной общности, т.е. чувство идентичности**. Нельзя себе представить человека вне определенной культуры, и нет культуры, которая была бы «ничьей» (общечеловеческой), не была бы порождением тех или иных народов.

Вместе с тем, существует и прямо противоположная точка зрения, согласно которой понятия «культурная идентичность» и «этническая идентичность» жестко противопоставляются. Это происходит обычно тогда, когда в качестве определяющего фактора этногенеза рассматривают фактор биологический, о чем писали в свое время С.М. Широкогоров и Л.Н. Гумилев. Судя по всему, близкой к этому точки зрения придерживается С. Хантингтон. Настаивая на приписанности этнической идентичности, он отмечает: «Человек не в состоянии изменить своих предков, и в этом смысле этническое наследие трактуется как данность.... Однако человек в силах сменить культуру. Люди переходят из одной веры в другую, учат иностранные языки, принимают новые ценности и убеждения, отождествляют себя с новыми символами, подстраиваются под новый образ жизни. Культура младшего поколения зачастую сильно отличается от культуры предыдущих поколений. Временами происходят и глобальные перемены в культурах обществ. Культурная идентичность трансформируема, этническая идентичность же трансформации не подлежит. Поэтому необходимо проводить между ними четкое различие» [11].

Однако нам такая позиция представляется излишне категоричной. Прежде всего, мы не разделяем точку зрения на этнос как на результат только биосоциальной эволюции, ниже мы попытаемся показать, сколь причудливо, опосредованно и органично соединяются в идентичности представления о генетическом родстве и культурные основания. Пока же заметим, что, настаивая на отождествлении «этнической» и «культурной» идентичности, мы еще меньше склонны противопоставлять эти феномены.

С точки зрения психологии, этнокультурная идентичность – сложный социально-психологический феномен, содержание которого включает: 1) осознание индивидом единства с этнонациональным образованием (этносом, нацией) на основе разделяемой культуры (самосознание); 2) глубинное эмоциональное, почти сакральное переживание этого единства (в том числе речь идет и об эмоциональной памяти народа, которую чаще называют ментальностью); 3) культурные практики демонстрации–манifestации этого единства, как индивидуальные, так и коллективные. Таким образом, сложная структура идентичности представляет собой три взаимосвязанных компонента: рефлексивный, эмоциональный и поведенческий, образующих устойчивую синхроническую горизонталь. Отделить же их друг от друга можно только гипотетически. В реальности же рефлексивные процессы всегда эмоционально окрашены, а чувства и подсознательные инстинкты имеют тенденцию к рационализации и только в своей совокупности определяют поведенческие установки и стратегии членов этнокультурной общности.

Вместе с тем, в структуре этнокультурной идентичности на том или ином этапе социокультурной динамики можно обнаружить несколько разновременных «слоев», образующих ее диахроническую «вертикаль»: это родовая, этническая и национальная идентичность. Есть основания утверждать, что феномен идентичности сформировался исторически как следствие подсознательного стремления человека к упорядочению представлений о мире и своем месте в картине мира. Данные стремления человека достигаются в замещенной форме путем интеграции в ценностно-символическое пространство социума, которым на разных этапах истории оказывались род, этнос или нация.

«В современном мире... культурные идентичности (этнические, национальные, религиозные, цивилизационные) занимают центральное место, а союзы, антагонизмы и государственная политика складываются с учетом культурной близости и культурных различий», – отмечает **С. Хантингтон** [11].

Таким образом, феномен этнокультурной идентичности во многом удовлетворяет важнейшую потребность человека: охранить естественные связи и «защититься от того, чтобы быть оторванными от природы, матери, крови и почвы» [12]. В определенном смысле этнокультурная идентичность – это социально-психологический механизм сохранения «всеобщего слияния» или точнее, создания нового, искусственного, «культурного» единства.

Этнокультурная идентичность – это составная часть культурной и социальной идентичности личности, которая выражается в осознании своей принадлежности к определенной этнической общности. В ее структуре обычно выделяют три основных компонента: 1) когнитивный (знания, представления об особенностях собственной группы и осознание себя как ее члена на основе определенных характеристик); 2) аффективный (оценка качеств собственной группы, отношение к членству в ней); 3) поведенческий компонент культурной и социальной идентичности, который проявляется в построении системы отношений и действий в различных этноконтактных ситуациях.

Наиболее очевидный ответ на этот вопрос состоит в том, что этническая идентичность имеет своим основанием общность культуры. В более конкретных формулировках различные исследователи предлагали различное понимание этой культурной базы. Взгляды ученых приведены в монографии С.Лурье. Так, например, «по определению Г. де Воса «этническая группа – это самоосознаваемая группа людей, которые имеют общие парадигмы традиции, не разделяемые другими, с которыми они контактируют. Эти парадигмы обычно включают в себя религиозные верования и практику, язык, общее понимание течения истории, общих предков, общую историческую родину». С точки зрения С. Энлоу, эта культурная основа состоит в «базовых верованиях и ценностях, позволяющих отличать истинное от ложного, определяющих правила взаимоотношений, расставляющих приоритеты, оценки, цели». По определению У. Фримана «члены группы объединены некоторым общим способом, которым они что-либо делают и тем, что они делают». А Ж. Деверё вообще определяет этничность как «нечто, относящееся к поведению» [13], однако, в качестве отдельного пункта он выделяет «языковое поведение» или то, что он называет «самоэтнографией», то есть самоприписывание.

Акцент на самоприписывание как на самую существенную или как на одну из самых существенных характеристик в определении этнической идентичности делает целый ряд исследователей. Особое значение проблеме самоприписывания придает норвежский ученый Ф. Барт, который трактует этничность как осознанное поле коммуникации и взаимодействия, основанное на идентификации себя в качестве отличающегося от других [14]. В любом случае, большинство современных определений этничности включают в себя и объективные (культурная база) и субъективные (самоприписывание) характеристики.

Такая постановка вопроса неизбежно подводит нас к проблеме границ этнических групп: предопределены ли они независимым от человека образом: фактом рождения, процессом социализации, внешними культурными влияниями или в той или иной мере зависят от субъективных факторов, то есть от того, кто и по какой причине приписывает себя к данной этнической группе? В какой мере членство в группе связано с принятием тех или иных культурных черт и форм организации?

В данном контексте главным критерием этнической группы является вопрос о границах. По мысли Ф. Барта, который не исключал культурной обусловленности этнической идентичности, единственным реальным для нас способом определения этнической группы является способ, основанный на исследовании тех границ, которыми она сама себя очерчивает, отвлекаясь от культурного содержания, находящегося в пределах этих границ. Только те культурные характеристики имеют первичную значимость, которые используются для маркировки различий и групповых границ, а не представления специалистов о том, что более характерно или «традиционно» для той или иной культурной общности. Конструируемые в этом контексте культурные стандарты используются для оценки и суждений на предмет этнической принадлежности.

Таким образом, этнокультурная идентичность – это такая форма социальной идентичности, которая формируется на основе этнической принадлежности. *Существующие на основе культурных отличий этнические общности представляют собой не только социальные конструкторы, актуализирующиеся в результате целенаправленных усилий со стороны культурных и политических элит и создаваемых ими институтов, прежде всего государства, но и продукт исторического развития.* «Цемент», скрепляющий эти общности, – миф об общем происхождении, идентичность или представление о принадлежности к группе, разделяемые всеми ее членами, а также возникающая на этой базе солидарность. *Границы общностей определяются избранными культурными характеристиками, поэтому содержание личностной и групповой идентичности относительно изменчиво* не только в историко-временном, но и – при определенных обстоятельствах – в ситуативном плане. Существование этнической формы групповой идентичности не имеет особого политического значения до той поры, пока не соединяется с идеей нации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания// http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
- 2 Бек У. Что такое глобализация? / Пер. с нем. А.Григорьева и В.Седельника; Общая ред. и предисл. А.Филиппова. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
- 3 Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М., 1995. – С.279-281.
- 4 Geertz C. The Interpretation of Cultures: Selected Essays. – New York: Basic Books, 1973. – 478 pp.; Smith A.D. The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Blackwell, 1986. – 312 p.; Van den Berghe, Pierre L. The Ethnic Phenomenon. – New York: Elsevier. – 1981. – 318 pp.
- 5 Бромлей Ю. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – 412 с.; Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли. – М.: АСТ, 2008. – 560 с.
- 6 Barth Fr. Introduction // Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference. Ed. by F. Barth. – Oslo: Universitetsforlaget, 1969. – 198 p.; Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. – М.: Канон-Пресс, 2001. – 288 с.; Геллнер Э. Нации и

- национализм / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 106 с.; Brubaker R., Feischmidt M., Fox J., Grancea L. *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2006. – 504 pp.
- 7 Тишков В.А. Исторический феномен диаспоры // Этнографическое обозрение. – 2000. – №2. – С.43–63; Он же. Увлечение диаспорой (о политических смыслах диаспорального дискурса) // Диаспоры. – 2003. – №2. – С. 160-183.
 - 8 Brubaker R., Feischmidt M., Fox J., Grancea L. *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2006. – 504 pp.
 - 9 Арутюнов С.А. Диаспора – это процесс // Этнографическое обозрение. –2000. – № 2. – С. 76.
 - 10 Лурье С.В. *Метаморфозы традиционного сознания*. – СПб.: Тип. им. Котлякова, 1994. – 288 с.
 - 11 Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон; Пер. с англ. А. Башкирова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 635 с. (65).
 - 12 Фромм Э. Душа человека, ее способность к добру и злу / Пер. В. А. Закса. – М.: АСТ, 2010. – 256 с.
 - 13 Лурье С.В. *Историческая этнология: Учебное пособие для вузов*. – М.: Академический проект: Гаудеамус, 2004. – 624 с.
 - 14 Барт Фр. Этнические группы и социальные границы: Социальная организация культурных различий / Под ред. Фред. Барта; пер. с англ. И.Пильщикова. – М.: Новое издательство, 2006. – 198 с.

ТҮЙІН

Мақалада этномәдени бірегейліктің маңызы мен құрылымын зерттеудің теориялық тұжырымдамалары мен әдіснамалық көзқарастары қарастырылған және күрделі әлеуметтік-психологиялық мазмұны мен терең мәдени-тарихи тамыры бар құбылыс екені көрсетілген.

RESUME

The author of the article discusses theoretical concepts and methodological approaches to the study of the essence and structure of ethno-cultural identity, which has a complex socio-psychological content and deep cultural and historical roots.

ЭОЖ 81'243

Р.И. Дүйсенбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ
ұлттық университеті,
аға оқытушы

А.Е. Саденова

Әл-Фараби атындағы Қазақ
ұлттық университеті,
филол. ғыл. д-ры, доцент

Ф. Оразақынқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ
ұлттық университеті,
PhD, доцент

Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда сөйлеуге үйретудің тиімді тәжірибелері (екінші жыл оқытындар үшін)

Аннотация

Бұл мақала екінші жыл қазақ тілін меңгерген шетелдік студенттерді оқытуға және қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың аспектілерінің бірі ретінде сөйлеу қарым-қатынас үдерісін зерттеуге арналған. Көптеген дидактикалық ұғымдардың негізіне айналған және оқудың барлық сатыларында жүзеге асырылатын коммуникация мен лингвистика арасындағы байланыстарды, оқу үрдісінің коммуникативтік қызығушылықты арттырды.

Түйін сөздер: шет тілін меңгерту, сөйлеу тілі, жазба тілі, диалогтық сөйлеу, мәтінді оқыту, оқылым.

Заман талабына сәйкес шет тілін меңгерту қоғамдық тұрғыдан үлкен маңызға ие. Шет тілін үйретуді жүзеге асырудың және бір маңызды сипаты қазіргі уақыттағы тіл үйрету үрдісін технологияландырудың қажеттілігінен туып отыр. Жоғары оқу орындарында тіл үйрету сапасын жақсартуда әр түрлі жаңа технологияларды қолдану тәжірибеге еніп, өз деңгейінде нәтижелер беруде.

Шет тілін меңгертуде сөйлеу қабілетін және жалпы дамуын ғана жетілдіріп қана қоймай, оны өзін қоршаған айналасындағы адамдармен қарым-қатынас мәдениетіне де үйретеді. Тіл үйренушінің сөйлеу қабілетін жетілдіру жоғары оқу орнында тіл үйретудің негізгі мақсаты болып табылады. Шет тілін үйреткенде өзге тілді тіл үйренушілер үшін тіл иесі халқының мәдениетіне жол ашылады, сол елдің тілінде қарым-қатынас жасауға мүмкіндік туады. Шет тілінің қызметі – өзге тілді тіл үйренушілерді шет тілінде сөйлейтін халықпен түсіністік, ортақ көзқарас орнатуға дайындап, тәрбие, білім беріп әрі жеке басын, өмірге көзқарасын жан-жақты дамыту.

Шет тілін меңгерту мазмұнына тақырыптар, қарым-қатынас жағдаяттар, мәтіндер, тілдік материалдар, лексикалық, грамматикалық, фонетикалық, практикалық бірліктер, сөз дәптері, оқу әрекетінің тиімділігін іске асыратын оқу білік-дағдылары жатады.

Шет тілін меңгеруді қазіргі заманғы талаптарға сәйкес ұйымдастыру тіл үйренушінің дағдыларын қалыптастыруда ұтымды жол болып табылады. Сонымен қатар шет тілін қазіргі заманғы талаптарға сай өткізу тіл үйренушілерді жаңа ойларды тудыра білуге, жан-жақты, бір ғана салада емес, әр саладан білім, ақпарат ала білуге, мәселелердің түйінін бір ғана жолмен шешіп қана қоймай, бірнеше жолмен таба білуге, сол қабылданған шешімнің салдарын алдын-ала болжай білуге көп ықпалын тигізеді.

Тіл қоғамдағы маңызды қарым-қатынас құралы болғандықтан ең алдымен ойлаумен, санамен қоғамдық өмірде нақтылы коммуникативті қызмет атқару арқылы тиянақты мәнге ие болады. Сондықтан тіл ойды жарыққа шығарып, қажеттілікке жұмсау арқылы оймен тікелей байланысты болады. Тіл - табиғи шындықты үйренудің, бейнелеудің және абстракті түрде ойлаудың негізгі тетігі. Ойды білудің ең кіші тілдік бірлігі-сөйлем, одан кішісі сөз тіркестері, одан кейінгі сөз тиянақты ойды бере алмайды.

Тіл әлемдегі халықтардың бір-бірімен қарым-қатынас жасайтын, бір- біріне әсер ететін құралы. Сонымен қатар тіршіліктің сәулесі, қоғамдық құбылыстардың айнасы. Қоғамда болып жатқан өзгерістер бірінші тілден орын алады, сосын халық мұрасына айналады. Тіл ұлт ерекшеліктерінің бірі, ұлт мәдениетінің формасы. Сондықтан тілде әрбір халықтың, ұлттың ұлттық сана-сезімінің, ойлау тәсілінің, мінез-құлқының көріністері жатады.

Адамдар арасындағы тілдік қатынас өмірлік, қоғамдық қажеттілікке сәйкес қолданылу ортасына қарай ерекшеленеді, қалыптасады, өмірдегі әртүрлі тіршілік жағдайына байланысты түрленеді, сараланады. Белгілі бір жағдайлардағы адамдар арасындағы қарым-қатынаста кеңістік пен уақыт кесіндісінде сөйлеу әрекетінің орны ерекше. Сөйлеу әрекеті сөйлеу жағдаятын қалыптастырады.

Тілді терең меңгеруге байланысты жүргізілетін барлық практикалық жұмыстар – тіл үйренушіні адамгершілікке, ізеттілікке тәрбиелеуге, сөздік қорын байытуға, мәнерлеп оқу, сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға, шығармашылық ой-қабілетін дамытуға, өз ойын дұрыс, жүйелі түрде, дәлелдеп айта алатын деңгейге жеткізуге арналған.

Сөйлеу тілі мен жазба тілі өте тығыз байланысты. Сөйлеу тілі адамның естуі арқылы арқылы қабылданады, екі-үш адам арасындағы қарым-қатынасты қамтамасыз етеді. Ал сабақтарда монолог айту, диалог құру, келіссөз жүргізу түрінде жүзеге асады. Еліміздің тарихында болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, білім беру саласындағы жаңа бағыттар қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуды жетілдіруді, оқытудың ғылыми-әдістемелік деңгейін көтеру міндеттерін жүзеге асыруды талап етеді. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың басты мақсаты – шетелдік азаматтардың тіл үйренуде күнделікті өзін қоршаған ортада алған білім-білік дағдыларына қоса еліміздің тыныс-тіршілігінен хабардар болып мағлұматтар алуына көмектесу. Өз халқы мен осы ел арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды ажыратуға дағдыланады. Ел мәдениетін, салт-дәстүрін, тарихын, өнерін үйренеді, интермәдени коммуникациясын бойларына сіңіреді.

Қазақ тілін шет тілінде оқытуға байланысты көптеген мәселелер бар екені мәлім.

Біз екінші жыл тіл үйреніп жатқан жалғастырушы В1 деңгейіндегі тіл үйренушілерге тіл үйретудің тиімді жолдары туралы ой бөліскенді жөн көріп отырмыз. В1 деңгейіндегі тіл үйренушілер қазақ тілінің фонетикасынан бастап лексикасын, грамматикасын А1-А2 деңгейінде меңгеріп, сөз саптауы өсіп, бір бірімен еркін сөйлесімге шыға алатын дәрежеге жеткен тіл үйренушілер.

Қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту үдерісінде сөйлеуді үйрету үшін қолданылатын оқыту әдісінің мазмұны-тіл үйренушінің тілдік қарым-қатынаста жинаған білімінің, қалыптасқан дағдысының, игерген шеберлігінің жиынтығына байланысты. Әрине сөйлеуге үйрету монолог, диалог түрінде жүзеге асырылады. Монолог және диалог іскерлігі, біліктілігі қарым-қатынас әрекетінің, ақпараттық, регулятивтік, әдептік және сезімдік-бақылау сияқты атқаратын қызметіне байланысты анықталады.

Әрбір тақырыпқа байланысты сабақтарда ойын, сұрақ-жауап, өлең сөздерін толықтыру, суретке қаоап мәтін құру, карточкаларды қолдану арқылы ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастыруға болатыны белгілі. Сонымен қатар өзіргі заман талабына сай мультимедиялық, гипермәтіндік, желілік және коммуникациялық –ақпараттық технологиялардың пайда болуы қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда тілді тиімді үйрету үшін үлкен мүмкіндіктерге, практикалық сабақтардың қызықты өтуіне жол ашып және тілді меңгерудің тиімділігі артуда. Мультимедиялық технологиялар мәтіндік құжаттарға, графикалық суреттер, дыбыс және бейне көріністерін пайдалануға мүмкіндік беріп отыр.

Қазақ тілі сабағында тіл үйренушілердің тілін дамыту, білім-біліктілік дағдыларын қалыптастыру, сөйлеуге, сөйлесуге деген қызығушылығын, белсенділігін арттыру мақсатында қолданылатын төмендегідей ғылыми әдістерді жатқызуға болады:

1. Ауызша әдіс-грамматика теорияларына негізделген білімді қалыптастыруда үй тапсырмасын, жаңа сабақты пысықтауда, ережелерді қайталауда пайдаланылады.

2. Көрнекі әдіс- бақылау қабілетін дамытуға, оқылатын мәселеге ықылас, зейін қоюға және оқу материалының мазмұнын көрнекілік арқылы түсіндіруге қолданылады.

3. Тәжірибелік әдіс – іскерлік пен әдетті дамыту үшін және тақырып мазмұнына сәйкес практикалық жұмыстарды жүргізу үшін түсіндірілген материалды тіл үйренушілердің қаншалықты меңгергенін бақылау үшін пайдаланылады.

4. Ойын әдісі-тіл үйренушінің сабаққа деген қызығушылығын оятып, белсенділіктерін арттыра түседі, сонымен қатар тіл үйренушілердің сөйлеу-білік дағдыларын қалыптастырады. Аталған әдістерді пайдалана отырып, түрлі тапсырмалар мен жаттығуларды, теориялық мәселелер мен қағидаларды тіл үйренушіге меңгерту тиімді болып табылады.

Ауызша сөйлеуге үйретуде:

- біріншіден, белгілі бір көлемде диалогты және монологты түрде сөйлеудің арасында айтарлықтай формасы жағынан да, мазмұны жағынан да қандай да бір байланыстың болуы;

- екіншіден, тіл үйренушінің өзіне тиісті пәнді жетік меңгеруі;

- үшіншіден, қандай да бір мәтін материалдары мен ауызша сөйлеудің бір бірімен байланысты болуы маңызды. Түрлі тапсырмалар мен жаттығулар арқылы оқыту дағдысын да шыңдауға болады. Мысалы: белгілі бір мәтін бойынша жұмыс істеу үшін мына жаттығуларды беруге болады:

- мәтінді қатесіз, дауыс ырғағын сақтай отырып оқу;

- мазмұнын оқу: - тірек-сызба сөздері арқылы баяндау;

- мазмұны бойынша суреттеу.

Мәтінді түсініп-тыңдау сөйлеуге үйретуге көп септігін тигізеді. Диалогты сөйлеуде тіл үйренушілер сұрақ-жауап, өтініш айту, нұсқау беру және тағы басқа жұмыстар ретінде қарапайым іс-әрекеттерді жасай алуы тиіс.

Тіл үйренушілер түрлі тақырыптағы суреттерден жана, тұтас жағдаят құрай алуы керек. Сонымен қатар жағдаят мазмұнына сәйкес сұрақтарды қоя алуы, әртүрлі сұрақтарға жауап бере алуы, өтінішті, сұрауды, бір нәрсемен келісетінін немесе келіспейтіндігін білдіре алуы керек. Бұдан тіл үйренушілердің сөйлеу қарқынын өсіру қажеттілігі және әр тіл үйренуші сөйлегенде екі репликадан айтып, түсіндіруі туындайды.

Тілдік жаттығудың мақсаты – тіл үйренушінің сабаққа деген бетбұрысын туғызу. Тілдік жаттығу барысындағы оқытушының дауыс ырғағы, сұрақтардың, алдын ала ойластырылған тапсырмалардың дұрыс жоспарлануы оқытушы мен тіл үйренушінің арасында жақсы қарым-қатынас туғызып, алдағы сабақтың нәтижесін жоғарылата түседі. Әдетте оқып болғаннан соң түсінік айтылады, жаттығулар орындалады.

Сөйлеу дағды-әдістерімен қорытынды жасалады. Бір-бірімен, оқытушымен әңгімелесу тіл үйренушінің қазақ тілінде логикалық ойлауына, тілінің дұрыс қалыптасуына, қорытынды жасай алуына көмектеседі. Тіл үйренушілердің қазақша сөйлеу

дағдысын қалыптастыру үшін сөйлеудің дұрыс үлгісін көрсету керек. Сөз бен сөз тіркестерін дұрыс айтуға үйрету, мәтінді, өлең сөздерді айтқанда дауыстың анық болуын қадағалау, сұрақтарға жауап беру, дұрыс сөйлеуге үйрету, сұрақ қоя білу мен әңгімені бастау, жалғастыру, аяқтай білу қабілетін қалыптастыру сияқты жұмыстар. Бұл үлгі тіл үйренушілердің сөйлеу дағдысын қалыптастырады. Сондай-ақ берілген мәтіннің мазмұнын айту мен сөйлеу үлгілерінен сауатты мәтін жазу, жағдаят арқылы сұқбат құрастыру сияқты жұмыстар кеңінен жүргізуге тырысамыз. Осындай әдіс-тәсілдер кең түрде жүргізілгенде, тіл үйренушілердің сөйлесім дағдысы күннен күнге жетіліп, жан-жақты дамып отыратынын өз тәжірибемізден байқап отырмыз.

Тіл үйренушілер өздері меңгерген лексикалық материалдар бойынша талқылауға қатысып, мәтін бойынша түсінгенін еркін жеткізе білуге дағдыланады. Қойылған сұрақтарға тез және нақты жауап беруге тырысып, сурет бойынша әңгіме құрастырады, әртүрлі жағдаяттарға байланысты сұрақ қоя біледі, схема бойынша сөйлемдер құрастырып айту жұмыстарына белсенді түрде қатысады. Аудиторияда тіл үйренушілердің біліктілігін арттыру мақсатында тапсырмаларды, мәтінді, іскерлік, рөлдік ойындарды күрделендіріп, көптеген жұмыстар жүргізіледі.

Мәтінді ауызша мазмұндау үшін тіл үйренушілерді жазбаша сұрақтарға жауап беруге дағдыландырып, жоспар құруға, сондай-ақ белгілі бір суретке тақырып қоя білуге, сол суретке қарап сөйлем құрауға, өздерінің ойларын, қызықты іс-әрекеттерін еркін әңгімелеуге мүмкіндік беріп, кетіп жатқан грамматикалық, стильдік, фонетикалық қателер болса да, тіл үйренуші қатесін жөндеп кідіртпестен, сөйлеу дағдыларын дамытуға күш саламыз. Көлемді мәтінді оқып қана қоймай, түсініп мәтіннің мазмұны бойынша түсінгенін айта білуге айта білуге жетелейміз. Сондай-ақ өз бетімен әңгіме құрап, мәтінге байланысты қанатты сөздерді, мақал-мәтелдерді пайдалану арқылы сөйлеуге дағдыландыру.

Бұқаралық ақпараттарды оқып түсіну (газет, журнал материалдары, теледидар хабары) мен талқылауда белсенділік танытып, біліктілікті жоғарылату жұмыстары да басшылыққа алынады. Сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін, оқыған үзінділері бойынша негізгі кейіпкерлерге сипаттама беру, әңгіме, эсселердің тақырыбын, идеясын талқылау, пікірсайыс, дебат барысында өз ойын еркін жеткізе білуге дағдыландыру басты мақсат болып табылады.

Жоғары деңгейдегі тіл үйренушілердің мақсаты - жергілікті тұрғындармен қазақша еркін сұқбаттасып, қазақстандағы оқу орындарында білімін жетілдіріп немесе осы елде жұмыс істеп, мансабын көтеру. Сондықтан бұл мақсат тіл үйренушіге де, тіл үйретушіге де үлкен жауапкершілікті жүктейді, үнемі шығармашылықпен, ізденіспен жұмыс істеуді, жанашылдықты талап етеді. Бұл деңгейде тіл үйренушілердің оқыту үдерісіндегі сөйлесімде тілдік құрал арқылы отбасы және ұлттық тәрбие, ана тілі, спорт, қала тазалығы, ұлттық киім үлгісі, қоршаған орта, ұлы тұлғалар тақырыптарында өз ойын жеткізіп бере алуы және шынайы өмірде белгілі мақсаттарға жетуі тілдік тұлғаның қалыптасуының көрінісі болып табылады. Сондықтан да сөйлесім арқылы қоғам өкілдерімен қарым-қатынас жасай алу және оны дұрыс бағалай алу дағдылары арқылы қоғам мәдениетін игеріп, табиғи-әлеуметтік ортаға бейімделеді.

Әрбір тіл үйренушіге грамматикадан гөрі қатысым табиғаты жақындау болатыны анық яғни үйреніп жатқан грамматикалық тапсырмалар- коммуникация арқылы дамиды деген сөз. Сондықтан сөйлеу арқылы тіл үйренушілер өз ойын құрастырып, оны ауызша тұжырымдап айтуға қалыптасады. Дегенмен бұл өте күрделі және көп қырлы үдеріс екенін мойындауымыз керек.

Алдымен, тіл үйренушілердің психикалық жағдайына көбірек көңіл бөле отырып, олардың сөйлеу әрекетіне көзқарасын, дайындығын, қарым-қатынас жасау актілерін, ниетін зерттеп алуымыз керек. Еркін сөйлеуге үйретуде сөйлесуге қатысушы тіл

үйренушілерге сөйлеудің түрлі техникалық дағдысын қалыптастырамыз. Осының нәтижесінде:

- лексикалық-грамматикалық жаттығуларды түрлендіріп, балама сөздерді, синонимдерді ауыстырып қолданады.

- түрлі жағдаяттық тапсырмаларды түрлі рөлдік, іскерлік ойындармен жеткізе алады. Бұл тапсырмалар қажеттілікті тудырады, қазақша ойлау қызметін күшейтеді, табиғи түрде әңгімелесуге түрткі болады. Бір бірімен әңгімелесуде өмірде кездесетін кез-келген жағдаятта бір нәрсені сұрай алу, түсіну, түсіндіру, сену, сендіру, таңдану, таңдандыру, ренжу, ренжіту, кешірім сұрау, кешіру т.б. осы сияқты мәндегі сұқбаттарды құрастыра алатындықтан қарым-қатынасқа түсетін әрбір тіл үйренуші өзін еркін сезіне алады.

Сонымен қатар тапсырмалардың дені, лексикалық минимумдар елтану, мәдениеттануға қатысты болып, диалогтық сөйлесу арқылы диалогтық тілдесімге шығарамыз. Оқыту үдерісін шынайы табиғи жағдаяттармен байланыстырып, коммуникативтік шынайы сөйлеу қатынасын бірте бірте оңайдан қиынға дамыта аламыз. Алғашқы сабақтарда жағдаяттарды түрлі көрнекі құралдармен берілген тақырыптардағы тірек сөздерге, тілдік материалдарға сүйеніп орындатамыз.

Жұмыс барысында топтық жұмыс тобын құру тіл үйренушілердің шығармашылық белсенділігін тудырып, топ мүшелерінің өзара ынтымақтастықта жұмыс істеуіне мүмкіндік береді, мәселелік тақырыптардың мазмұнын аша алуға, пікірталасқа түсуге тырысып, өзіндік ойларын дәлелдей алуға ықпалын тигізетінін, тіл үйренушілердің сабақ нәтижелерінен байқап жүрміз. Сондықтан мұндай оқу ынтымақтастығын тудыратын топтық жұмыстардың мүмкіндіктері мен тиімділігі мол. Атап айтқанда, тіл үйренушілер:

- бір мезгілде бірлікте жұмыс істеуге мүмкіндік алады;
- бір мезгілде бірлікте және жеке дара жұмыс істеуге бағытталады;
- пікірталас тудыратын қарым-қатынасқа түсу мүмкіндіктеріне ие болады;
- топта жұмыс істеп дағдыланған тіл үйренушілердің өзін - өзі тексеруге мүмкіншілігі болады.

Өз бетімен атқаратын жұмыс түрлері арқылы тіл үйренушілер бір бірінің жетістіктері мен кемшіліктерін байқап, салыстырып, қорытындылау дағдыларына, бірте-бірте ойын жүйелі айта білуге, өз қатесін тексеріп байқауға, оқу құралдары мен сөздіктерді қолдана білуге дағдыланады.

Бұл міндеттер оқытушыға сабақтың ұқыпты, айқын, дұрыс ұйымдастырылуына, тіл үйренушілер алдындағы тақырыптың дұрыс таңдап алынуына, білімдік және тәрбиелік мақсаттармен қатар сабақтың нақты тапсырмаларын ұтымды жүргізіп пайдалануына әсер етеді. Бұл талаптар сабақ жоспары мен тақырыптық жоспардың жүйелі жасалынуына да байланысты. Әрине оқу-тәрбие жұмысындағы нәтижеліктің басты белгілері оқытушының жеке басының білімділігі, шеберлігі, өмір танымы, өз пәніне тіл үйренушілерді иландырып қызықтыра білуінде.

Ал тіл үйренушілердің тұлғалық мәдениетінің бір арнасын олардың тілді білу деңгейі құрайтындықтан, тілді шет тілі ретінде оқытуда инновациялық технологияларды тиімді қолданудың жолдарын айқындау мәселесін шешу айрықша мәнге ие. Сонымен қатар жаңа тіл үйренушілердің бойында ұлтаралық, мәдениетаралық бірлестіктің қалыптасуына ықпал етеді, білімін берік нығайтып, білім сапасын арттырып, қазақ тілінде қарым-қатынасқа түсіп, мәдениетаралық коммуникацияға мүмкіндік береді.

Сабақта тіл үйренушілер меңгерген тақырыптарындағы материалдарды, сөз тудырушы формаларды өз еріктерімен қолдана алады. Рөлдік, іскерлік ойын барысында, пікірсайыста, жобалар жасауда, пікірталаста кенеттен пайда болған айтылымдар еркін жағдаяттың тууына әсер етеді. Бұл өте қуанарлық жайт. Сонымен қатар тіл үйренушілер кез келген тақырыпта жұптық, топтық, ұжымдық тапсырмаларды орындап, сөйлеудің тілдік формасының аясын, мазмұнын кеңіте түседі. Осы сияқты бірлескен әрекеттертіл

үйренуші мен тіл үйренуші, оқытушы мен тіл үйренуші бір-бірімізбен танысып пікірлесуімізге, бір-бірімізден жаңа, керекті мәліметті алуымызға, белгілі бір мәселені бірге талқылауымызға сара жол ашады.

Диалогтық сөйлесуде кенеттен пайда болған айтылымдар әңгімелесушілердің репликасын дамытады, бейвербалды элементтерді кең көлемде қолдануға себеп болады, тіл үйренушінің сұқбатына эмоциялық, экспрессивтілік мағынадағы сөздер беріледі.

Тілдесу үдерісіне сөйлеуді қалыптастыруға арналған жаттығулар көмегімен көптеген компоненттері бар сөйлеу механизмдерін тікелей тіл үйренушілердің өздері енгізетініне куә боламыз.

Оқытудың интерактивті түрлерін күнделікті сабақта пайдалану тиімді нәтижелерге жеткізетіні анық. Осыларға тоқтала кетейік. Бұлар:

- қызықты тақырыптардағы мәтіндер;
- вербалды сөйлеуге арналған түйін сөздер;
- жоспар құру;
- тезистер;
- мақала, реферат, эссе, жоба жазу, т.б.;
- сұрақтарға жауаптар;
- тыңдалған немесе оқылған монолог мәтінін диалогқа айналдыру;
- берілген жағдаятқа, оқылған тақырыпқа диалог құру;
- диалогты толықтыру;
- кинофильмдерден үзінділер көру;
- мультфильмдер мазмұны бойынша тапсырмалар орындау;
- суреттерге қарап әңгіме құрастыру;
- желілік мәлімет көздерінен әңгімелеу;
- өмірлік өз тәжірибелеріне яғни бір кезде көрген киносы жайында әңгімелеу;
- оқыған кітабын айта алу;
- өзінің түйгені, жеке қиялына сүйеніп әңгіме айту;
- рөлдік ойындар ойнай алу;
- викториналар шешу;
- пікірсайысқа қатысу;
- пікірталас өткізу;
- дөңгелек үстел сияқты коммуникативтік ойындарға қатысу.

Осы сияқты интерактивті әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, тіл үйренушінің қазақ тілін оқып үйренуге деген қызығушылығы мен танымдық белсенділігін арттырып, алған білімдерін шығармашылықпен қолдана білуге үйретіп, қабілеттерін дамытуға жол ашамыз.

Күнделікті өмірде өздері кездесетін түрлі жағдаяттарды баяндау арқылы тілдік қарым-қатынасқа түсу барысында тіл үйренушілер өздерінің ой-өрісін, сезімдерін, зейінін, қиялын, ерік-жігерін, есте сақтау қабілетін, сөйлеу қабілеттерін дамытады, сонымен қатар тіл үйренушілер қазақ тілін өз ана тілі құбылыстарымен салыстыра зерттей отырып, терең түсінуге мүмкіндік алады. Мысалы: ертегілер, қанатты сөздер, мақал-мәтелдер, салт-дәстүрлер, ырымдар, білім саласы, отбасы дәстүрлері т.б. Сондықтан оқытушының негізгі міндеті - тілді оқытуда мотивацияның рөлін аттыру, тіл үйренушінің тілге деген қызығушылығын дамыту.

Жағдаяттық жаттығулар тіл үйренушілердің белгілі бір жағдаятты диалог арқылы игеруін қажет етеді және оны автоматты түрде орындауын қамтамасыз етеді. «Сөйлеу жағдаяты – бұл қандай бір сөйлеушінің сөйлеу әрекеті актісінің жағдайлары мен шарттарының жиынтығы. Оның бір жағында сөйлеу әрекетінің міндеттері, екінші жағында сөйлеу әрекетінің қажеттіліктері мен мақсаттары тұрады және ол әңгімелесушінің көмегімен міндеттерді шешу мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Тұтастай

алғанда, жағдайдың барлық жиынтығы мен қалыптасқан сөйлеу әрекеті осы мақсатта қызмет етеді» [5].

Шет тілін үйретудің түпкі нәтижесі тіл үйренушілердің ойлау, сөйлеу, пікірлесу қабілеттерін дамытып одан ары арттыра түседі. Шет тілін үйретуде тіл үйренушілердің логикалық қабілеттерін, өз бетімен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға да пайдасын тигізеді. Тапсырмалар сабақтың тақырыбы, мақсаты, тіл үйренушілердің дайындығы, қабілеті ескеріліп беріледі. Мұндай жұмысты жекелей, жұппен, топпен ұйымдастыруға болады. Тапсырмаларды орындау барысында тіл үйренушілердің сөйлеу дағдылары, өзара пікірлесу, ойларын дәлелдеу қабілеттері де дамиды. Бастапқыда жеңіл, кейін біртіндеп берілген жағдаяттық күрделі тапсырмаларды орындау тарысында тіл үйренушілерді түрлі жағдайда салыстыру, қорытынды жасау үдерістерінен өтеді. Үнемі жүйелі түрде жұмыс жүргізудің нәтижесінде ғана тіл үйренушілердің білім сапасын көтеру бағытында жақсы жетістіктерге жетуге болады.

Қызығушылық тіл үйренушінің белгілі бір әрекетке, затқа эмоционалды қатынасы болғандықтан, зейінін машықтандырады, тереңірек ойлауға, тілдік материалдың ойда ұзақ сақталуына негіз болады. Сонымен тіл үйренушінің қызығушылығын арттыру үшін оқытушы тілді қарым-қатынас әрекетіне қолдану қажеттілігін тудыратын қолайлы атмосфера жасап, тіл үйренушіні толығымен оқу үдерісіне тартып, тілдік, когнитивті, шығармашылық қасиеттерін оятып, тіл үйренушінің оқу үдерісіндегі басты тұлғасы ретінде белсенділігін арттырып, жеке, топ, ұжым жұмыстарын ұйымдастырып, ұнтаспа, компьютер, бейнефильмдер, мультфильмдер, суреттер, альбомдар, кестелер, кроссвордтарды кеңінен қолдануы үлкен нәтижеге жеткізеді.

Қорыта айтқанда, бұл мақалада екінші жыл оқып жатқан жалғастырушы топтардағы тіл үйренушілерге тіл үйрету мәселелері қаралды. Қазақ тілін оқитын шетелдік студенттердің сөйлеуін қалыптастыру мәселелері қарастырылды.

Еркін сөйлеуге жеткізу жолындағы түрлі мәселелер сөз болды. Сөйлеу үшін қажетті жайттардың арасындағы жағдаят мәселесіне және оның компоненттеріне назар аударылды. Оқу үдерісі барлық шынайы жағдаяттарды көрсете алмайды, сондықтан да шынайы тілдік қатынасқа жақын коммуникативтік оқу жағдаяттарының үлгілері ұсынылды.

Оқудың түрлі кезеңдеріне тиесілі түрлі әдістемелік ұсыныстар берілді. Сөйлеуге үйрету үшін көрнекі нысандар, диалогтар мен полилогтарды қолдану ұсынылды. Жаттығулардың жүйесі ауызша сөйлеуді дамытуға көмектеседі.

Мұнда, ең алдымен, айтылымның туындауы, оның коммуникативтік мәні мен тілдің нормасына сай келуі дамытылады. Диалогқа үйретуде, бір жағынан, репликалардың кезектесе алмасуына үйрету көзделсе, екінші жағынан, жағдаяттың өзгеруі көрінетін қарым-қатынасқа түсуге, диалогтық сөйлеуге үйрету көзделеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Демьяненко М.Я. Основы общей методики обучения иностранным языком / М.Я.Демьяненко, К.Я. Лазаренко и др. – Киев: Высшая школа, 1976.
- 2 Пассов Е.И. Основа коммуникативный методики. – М.: Просвещение, 1989.
- 3 Мұсаева Г.А. Қазақ тіліндегі жай сөйлемдерді меңгеру динамикасы. –Алматы: «Қазақ университеті», 2013.
- 4 Ляховицкий М.В. Методика преподавания иностранных языков. – М.: Высшая школа, 1981.
- 5 Бухбиндер В.А. Методика и психология обучения иностранным языкам. – М.: Просвещение, 1991.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена исследованию вопросов обучения говорению иностранных студентов, изучающих казахский язык второй год и изучению процесса речевого общения как одного из аспектов преподавания казахского языка как иностранного. Принцип коммуникативности, ставший базовым для большинства дидактических концепций и успешно реализуемый почти на всех этапах обучения, в значительной степени укрепил связи методики и языкознания, усилил интерес к коммуникативным параметрам процесса преподавания.

RESUME

This article is devoted to the study of the process of speech communication as one of the aspects of teaching Kazakh as a foreign language. Communicative principle, which became the base for most of didactic concepts and is successfully implemented in almost all stages of education, largely strengthened ties methodology and linguistics, increased interest in teaching communicative process parameters.

ӘОЖ 811.512.122.39

А.М. Рахимова

I. Жансүгіров атындағы Жетісу
мемлекеттік университеті,
PhD докторы

А.А. Ақажанова

I. Жансүгіров атындағы Жетісу
мемлекеттік университеті,
PhD докторанты

Ойын – дүниетаным қалыптастыру құралы

Аннотация

Халықтың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, әдеп дағдыларын жас ұрпақтың бойына ойын арқылы дарытып, көңіліне қондыра білу өмір қажетінен туып отыр. Ойын дегеніміз – адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе. Бұл мақалада бесік жырларының, саусақ санау, санамақ, қуырмаш ойындарының бала өміріндегі алатын орны ерекше. Ойын баланы нәресте шағынан бастап адалдыққа, батылдыққа, елін, жерін, тілін сүюге, адамгершілікке, мейірімділікке тәрбиелеудің құралы.

Түйін сөздер: бесік жыры, санамақ, саусақ санау ойыны.

Философия тарихында дүниетаным, таным мәселелері жан-жақты терең зерттелген күрделі мәселе екені белгілі. Қоғам өзгерген сайын адамның таным дүниесі ілгерілеп, жаңа сатыға көтеріледі. Оның қоғам дамуына сәйкес келуі заңды құбылыс. Дүниетаным бірден қалыптаса қалмайды, ол үшін ұзақ уақыт қажет.

Дүниеге көзқарас адам қоғамымен бірге пайда болған қоғамдық тарихи құбылыс. Оның шығуының қайнар көзі - өмірдің өзі, адамның тіршілік болмысы. Кез келген тарихи кезеңдерде дүние, табиғат оның түрлі құбылыстары туралы адамның өзіндік көзқарасы, түсінігі болды. Дүниеге көзқарас – адамзат санасының, дүниетанымының қажетті бөлігі. Философтар дүниетаным жеке адам және оның қоғамдағы орны, сана-сезімдік қалпы жайлы ұғымдарының жиынтығы, дүниенің біртұтастығын түсіну нәтижесі деп қарайды [1, 96].

Дүниетанымның басты категориясы ретінде «дүние» және «адам» алынады. Дүниені тану – күрделі рухани жүйе. Дүниетаным, адам, оның қоғамдағы орнын анықтау, табиғаттың құбылыстары мен заңдылықтарын тану философиялық дүниетанымның негізгі мәселелері болып саналады. Дүниетаным адам санасының, қоғам, табиғат құбылыстарының ғылыми түсінігін қамтиды [2, 115].

Дүниетанымның басты бағыты – адамзат баласының қоғамдағы орнын анықтау, оның көзқарасын, дүние танымын зерделеу. Сонымен қатар, адам мен табиғат арасындағы заңдылықтардың сырын ашу мәселесі де дүниетанымның зерттеу нысаны. Дүниеге философиялық көзқарасты алғаш қалыптастырған ғалымдар: көне грек философтары Аристотель, Платон, кейін Ф.Бэкон, Г.Гегель, Р.Декарт, Дж.Локк басқа да ғұламалар. Олар философияның негізін қалады және адамзат үшін таным кеңістігінің кілті - білім мен тәрбие деп білді.

Шетел философтары В.Афанасьев, П.Алексеев, Д.Леонтьев, А.Спиркин және еліміздің философтары Ж.Алтаев, Ж.Әбділдин, Қ.Бейсенов, Д.Кішібеков, А.Қасабеков, Ә.Нысанбаев, М.Орынбековтер дүниетаным ұғымына анықтама беріп, оның ерекшеліктеріне жан-жақты тоқталды.

Ұлы ғұламалар әл-Фараби, А.Иассауи, М.Дулати Ж.Баласағұн т.б. ұлттық мәдениеттің мән-мағынасына үңіліп, оның қыр-сырын ашып көрсетуге және оны дамытудың қағидаларын философиялық тұрғыдан түсіндіруге тырысты. Түрік халқының ортақ ойшылы – Қорқыт Атаның дүниетаным халықтық сипатта болды, ол табиғатқа тұтынушылық сана мен табиғатқа үстемдік етушілік көзқарас адамзаттың түсінігіне сай деп көрсетсе, Асан Қайғы Сәбитұлының дүние туралы танымының басты идеясы – ел бірлігі төңірегінде топтастырылды, оның ойынша, адамзаттың қоғамды, қоршаған табиғатты, жалпы дүниені тануы, олардың қасиеттерін білуі және оларды адам игілігі үшін игеруі адамдардың біліктілігімен ұштасады.

Дүниетаным әр халықтың ұлттық ерекшеліктеріне тән ерте кезден тұрмыс-тіршілігімен, салт-дәстүрлерімен, әдет-ғұрыпымен біте қайнасып келе жатқан, қоршаған ортадағы қатынастары жөніндегі ғасырлар бойғы тәжірибесінің жиынтығы екенін байқаймыз. Қазақ халқының дүниетанымның өте ерте кезден бастап қалыптасқаны ауыз әдебиетінде, салт-дәстүрлерінде, ұлттық өнерінде, ұлттық ойындарында анық байқалады [3, 25].

Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде» деп аталатын еңбегінде: «Әрбір адам бала кезінен: «Қазақстан – Менің Отаным, оның мен үшін жауапты екені сияқты, мен деолүшін жауаптымын» деген қарапайым ойды бойына сіңіріп өсетіндей істегені жөн», - деп көрсетті [4, 25].

Қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ұлы мұрат – міндеттердің ең бастысы – өзінің ісін, өмірін жалғастыратын салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу. Ал жастарды жан-жақты қабілетті азамат етіп өсіруде халықтық салт-дәстүрлердің тәлім-тәрбиелік, білім-танымдық рөлі орасан зор.

Бүгінгі жаңа қоғам мүддесіне лайықты жетілген, бойында ұлттық сана, ұлттық психология қалыптасқан қоғамның ертеңгі иегерлерін тәрбиелеп өсіру – отбасының, балабақша мен мектептің, барша халықтың міндеті. Мұны дұрыс шешу – болашақ ұрпақтың ұлттық санасын тәрбиелеп, рухани мәдениетін жетілдірумен бірге қаралады. Ал, рухани мәдени байлықтың байырғы саласының бірі – ұлттық ойындар.

Халықтың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, әдеп дағдыларын жас ұрпақтың бойына ойын арқылы дарытып, көңіліне қондыра білу өмір қажетінен туып отыр. Өйткені ойын - баланы нәресте шағынан бастап адалдыққа, батылдыққа, елін, жерін, тілін сүюге, адамгершілікке, мейірімділікке тәрбиелеудің құралы. Оның тәрбие, тәлім берудегі сиқырлы сырын терең меңгеру үшін, ежелден бері өркен жайып, үздіксіз дамыған халықтық ойындарды зерттеп, оларды тиімді пайдаланудың жолдарын қарастыру маңызды міндет болып табылады.

Ұлттық ойын түрлері біздің елімізде мәдениеттің, халық этнографиясының үлкен бір маңызды саласы ретінде дамып келеді. Қазіргі заманда әлеуметтік мәдени және рухани маңызы бар ұлттық спорт пен ойындарды дамытуға жаңаша қарауды талап етеді. Соңғы жылдары жастар ұлттық спорт түрлеріне көбірек назар аударуда. Ұлттық спорт түрлері салауатты өмір салтын сақтауға және сауықтыру қызметіне өзінің игі әсерін тигізеді.

Спорт түрін дамытуда халқымызды, мәдениетімізді бүкіл әлемге танымал ететін өнер деп қарауға тиістіміз.

Қазақтың халықтық спорт, ойындарының тарихы жайындағы пікірлер мен зерттеулерді шартты түрде үш топқа бөлуге болады. 1) Батысеуропалық Пано Карпини, Марко Поло, В. Рубрук, Э. Маккей, т.б. (XIII ғ.) А. Гумбольдт, А. Вамбери, П. Новокамский, А. Дюма т.б. (XIX ғ.) саяхатшы ғалымдардың және С. Гросс, А. Янушкевич, В. Залесский т.б. (XIX ғ.) Қазақстанға жер аударылған революционерлердің пікірлері. Олар қазақ жерін аралағанда өздері куәсі болған той-жиындардағы спорт, ойындардан алған әсерлерін жазған күнделіктері мен хаттарында қалдырған. Бұларда қазақтың спорт, ойын – сауығы жайында алғашқы деректер берілген, бірақ спорт, ойын түрлері жайында нақты талдаулар аз. 2) Орыс ғалымдары П.И.Рычков, П.С.Паллас (XVIII ғ.), Е.А.Покровский, А.Е.Алекторов, А.А.Горячкин, И.Г.Андреев, Ф.С.Ефремов, С.Матвеев, Н.Пантусов, Я.Гавердовский, Е.Букин, Ә.Диваев т.б. (XIX ғ. мен XX ғ. басы) зерттеулері. Бұл зерттеулерде қазақтың халықтық спорт, ойындарының бірқатар түрлері жөнінде нақты деректер берілген. 3) Қазақ ғалымдары М.Тәнекеев, Б.Төтенаев, Е.Сағындықов, Ө.Жолымбетов, Ж.Бабалықов, Б.Кәмәләшұлы т.б. (XX ғ. мен XXI ғ. басы) зерттеулері. Негізінен Кеңістік дәуірінде жүргізілген бұл зерттеулерде қазақтың халықтық спорт, ойындары жан-жақты қамтылған.

Қазақ халқы өзінің әдет-ғұрпы мен салт-санасына, дүниетанымына, тұрмыс-тіршілігіне негізделген, соған сай келетін спорт, ойын түрлеріне өте бай. Бұлар жайында М.Тәнекеев, Б.Төтенаев, Е.Сағындықов, С.Қасиманов, Ж.Бабалықов, Ө.Жолымбетов, Т.Сұлтанбеков, Ә.Бүркітбаев т.б ғалымдардың еңбектерінде бірқатар мәліметтер берілген. Бірақ қазақ өнері мен мәдениетінде орын алатын ұлттық ойын түрлері жан-жақты қамтылып, зерттелген емес. Жұрттың назарын аударып, қазіргі заман талабына сай көбірек сөз болған спорт түрлері: қазақша күрес, тоғызқұмалақ, дейбі және ат спорты, аңшылық кәсібіне байланысты бүркіт ұстау, құс салу - ит жүгірту, қыз қуу енді-енді ғана жанданып келеді, ал ұлттық ойындарға келсек, олардың бірқатары қазір ұмыт болып, жоғалып барады. Біздіңше, ұлттық ойындардың қай-қайсысы болсын ұмытылмауға, жоғалмауға, керісінше, қазақтың спорттық ойын тарихында сақталуға тиіс. Олардың ішіндегі жаңа өмірге сай келетін өміршендерін қайта жаңғыртуға болады.

Халқымыз ұлт ойындарында ұрпақ қамын ойлаған, бір жүйеге келтіріліп өрнектелген ой мен әрекеттің, құпия философияны түсінуге жетелейтін адамгершілік үлгі-өнегенің желісі бар. Жас бала ойынға алдымен үйренуші, көруші өсе келе соған белсенді қатынасушы келесі кезеңді үйретуші, жаттықтырушы, ұлғая келе көруші жанкүйер ретінде қатынасады.

Ұлт ойындарын жанұя тәрбиесінен бастап, балабақшада түрлі тәрбиелік шараларда қосымша материал ретінде пайдалану қажет. Кейінгі кезде ұлт ойындарына көңіл бөлмеу нәтижесінде, көбі ұмыт болып, мүлде жоғалуға жуық.

Ұлт ойындары – ата-бабамыздан бізге жеткен, өткен мен бүгінгіні байланыстыратын баға жетпес байлығымыз, асыл қазынамыз, сондықтан оны күнделікті оқу-тәрбие үрдісінде пайдаланудың заманымызға сай ұрпақ тәрбиелеуге пайдасы орасан зор екендігі сөзсіз. Ұлттық ойындардың адамға тигізетін пайдасын халық ертеден-ақ білген. Алғашқы қауымдық құрылыс, ертедегі тайпалардың одаққа біріккен дәуірлері ұлт ойындарының едәуір дамыған кезеңі болды. Халқымыз ойындарға тек балаларды алдандыру, ойнату әдісі деп қарамай, жас ерекшеліктеріне сай олардың көзқарастарының, мінез-құлқының қалыптасу құралы деп те ерекше бағалаған. Көшпелі өмір кешіп, мал баққан тайпалардың көзін ашқаннан көрген театры да, өнері де, көңіл көтерер қызығы да осы ұлт ойындары еді. «Бесік жырынан» бастап ұлт ойындарының барлығы халық тәрбиесінің көзі [5, 16].

Қазақ халқының этнографиясы мен ауызекі шығармаларын жинап, зерттеп аса құнды еңбек жазған В.В. Радлов қазақтың қыз ұзату, баланы бесікке салу, атқа мінгізу, сүндетке отырғызу сияқты салт-дәстүрлерінің шығу тарихына, баланы жастайынан тәрбиелеуге

көңіл бөлетініне тоқталады. Ол баланы еңбекке, кәсіпке тәрбиелеудегі ұлттық ойындардың маңызын, қазақ әйелдерінің еңбексүйгіштік қасиеттеріне, қолөнер шеберлігі мен төзімділігін сүйсіне жазды [6, 38].

М. Тәнекеевтің ғылыми кандидаттық диссертациясының тақырыбы «Қазақстанның Ресейге қосылу кезеңінен ұлы Қазан төңкерісіне дейінгі аралықтағы қазақтың ұлттық спорт және ойын түрлерінің дамуы». Ғалымның бұл ғылыми еңбегі бүгінгі күні өз құндылығын жоймаған, ғылыми еңбек болып табылады [7, 84].

Кеңестік кезеңдегі ұлттық ойындардың маңызы мен қажеттілігін көрегендікпен қарастырған ғалым Б. Төтенаев «Қазақтың ұлттық ойындары» атты еңбегінде дәстүрлі қазақ ойындарын бірнеше топқа бөліп, ойын шарттарын жазып, жастар үшін тәрбиелік мәнін көрсеткен [8].

Ғалым қазақтың ұлттық ойындарын үлкен екі топқа бөліп классификация жасаған. Оның біріншісі салт-дәстүр негізінде дүниеге келген ұлттық ойындар, екіншісі жастар ойыны және қозғалмалы ойындар. Алғашқы топтағы ойындардың өзін бірнеше топтамаға бөледі олар: бірінші, қарапайым халықтың еңбек үрдісімен байланысты мерекелік ойындар, мысалы, «ақ боран», «қалтырауық», «қамыр кемпір» ойындарын кіргізсе, келесі екінші топтамадағы ойындарды дәстүрлі халық ойындары деп атап, олардың қатарына: «қазақша күрес», «жаяу жарыс», «жамбы ату», «күміс алу», «қыз қуу», «көкпар тарту», «жорға жарыс» ойындарын енгізеді.

Үшінші топтамада халықтың жерге байланысты әдет-ғұрып, дәстүрімен ұштасқан ұлттық ойындары деп атаған. Келесі жастар ойыны және қозғалмалы ойындар тобын тағыда бірнеше топтамаға бөлген. Олар: бір жасқа дейінгі балалар ойыны, бесік жыры негізінде баланың саусағын қимыл-қозғалысқа түсіретін «саусақ санау», «тұсау кесер», «шылдыр-шылдыр», т.б. ойындар.

Бесік жыры – балаға берілетін алғашқы тәрбие. Өйткені баяу ырғақпен айтылған анасының әлді туғаннан баласының құлағына сіңеді. Бесіктегі баланы әннің ырғағымен тербетеді. Бесік жырының тұрақты нұсқасы жоқ.

«Ел болу үшін, бесігінді түзе» – деген нақыл айтып кеткен Мұхтар Әуезов атамыздың бұл бір сөзіне ой жүгіртсең, елдің санасы сонау бесік тәрбиесімен байланысы зор екенін айтады. Қазақ даналығының алтын қазынасы тіл мен тәрбиеде жатқаны анық.

Бесік жыры – тұрмыс-салт жырларының көне түрінің бірі. Әлемде Бесік жырын айтпайтын халық жоқ. Халық педагогикасының мәйегіне айналған. Бесік жырында халықтың төл тартқының, дәстүрлі мәдениетінің, ежелгі наным-сенімінің, дүниетанымының көрінісі бар. Бесік жырын барша халық ұлттық тәрбиенің кәусәр бұлағы деп таниды. Әлем халықтарының Бесік жырлары әр елде әр түрлі аталғанымен, атқаратын міндеті, мазмұн байлығы, поэтикалық құрылымы мен саз-әуені жағынын үндесіп жатады. Бесік жырының басты қызметі – бесік тербелісіне ыңғайлас сазды әуен, ырғақты сазбен баланы тыныштандыра отырып, оның жан дүниесі мен санасына ұлттық тәрбиенің алғашқы нәрін сіңіру.

«Бесік жырында» ата-анасының баласына деген ізгі тілегін, жақсы ниетін, еңбек сүйгіш те өнерлі болып, жеке бастың пайдасы не даңқ үшін емес, халық үшін еңбек етуге тәрбиелеуді аңсаған ойын көреміз.

*Бармақтары майысып,
Түрлі ою ойысып,
Шебер болар ма екенсің!
Таңдайларың тақылдап,
Сөйлегенде сөз бермей,
Шешен болар ма екенсің!
Ойға, тауға жүрісіп,
Балуан болар ма екенсің!
Құрығыңды майырып,*

*Түнде жылқы қайырып,
Жаудан жылқы айырып,
Жігіт болар ма екенсің!
Айыр қалпақ киісіп,
Ақырып жауға тиісіп,
Батыр болар ма екенсің!*

Осылайша, жас нәресте болашақ ортаның азаматтығына деген бағыштаманы ата-анадан бірінші рет «Бесік жыры» арқылы естиді. Енді 6-8 айға дейін «Бесік жырын» естіп келген нәресте саусағының жыбырлағанын қызықтап, айналасындағы дүниені бір-бірінен ажырата бастайды, ата-анасынан «Саусақ санау» жырын естиді. Баланы табу – қиын, жақсылыққа бастау – одан да қиын деп білген қазақ халқы балаларды есейгенде Отанының, халқының азаматы етіп тәрбиелеуде алуан түрлі айла-тәсіл қоланған. Тіпті, алғаш аяғын еркін басып, тілі толық шығып ойнай бастағанда, оларға «санамақ», «ханқыз» сияқты айтуға жеңіл, тапқырлықпен ақындыққа жетелейтін ойын түрлерін үйреткен. Қазақ халқының арасында кең тараған бес саусақтың аттары бар: «бас бармақ, сұқ саусақ, ортан қол, аты жоқ саусақ, шынашақ». Осы саусақ аттарын бала тілінде ұғынықты да жеңіл айтылу үшін, басқаша айтады: «бас бармақ, балалы үйрек, ортан тірек, шылдыр шүмек, кішкене бөбек» деп, әндетіп саусақтарын санап, оған күнделікті кездесетін табиғи заттардың аттарын қосып, қиыстырып айтқан.

«Саусақ санау» жырларының тәрбиелік маңызы – тілі жаңа шығып келе жатқан нәрестені сөйлеуге қызықтырып қана қоймай, сонымен бірге дейін санауды үйретіп, сол сандармен қатар заттардың атымен таныстырып, тілін дамытады. Санамақ – кезкелген халықта кездесетін, жас баланың есептеу, ойлау қабілетін дамытуға арналған тілдік құралы. Сонымен бірге, дене жаттығуларын жасауда, бала қимылын дамытуда атқарар мәні зор. Санамақ - қазақтың жас балаларға (4-7 жас) арналған ұлттық ойыны. Зеректікті, ептілікті пен икемділікті қажет ететін ойындардың қатарына жатады.

Санамақтарды халық негізінен, жас балаға сан үйрету мақсатымен шығарған. Санамақтар әрі дүние танытады, әрі баланың қисынды ойлауы мен математикалық ойлау қабілетін дамытады. Оның басты ерекшелігі баланың ойлау қабілетін жетілдіру. Атау ұйқастарын санау арқылы бала сан үйренеді, санға аты ұйқас заттарды танып біледі. Санамақтар әрі ойын, әрі есеп түрінде қолданылады. Ғалымдардың көпшілігі жас кезінде санамақты жақсы айтатын баладан келешекте ақын-жазушы, шешен, журналистердің көп шығатынын айтады» деген. Америка ғалымы, когнитивті психология саласының маманы Давид Рубин «Ауызша дәстүрдегі жады» («Memory in oral traditions») атты кітабында санамақтардың балалардың ойлауын, сөйлеуін, есептей білу қабілетін жетілдірудегі маңызын айрықша атап көрсеткен. Ғалымдар санамақтың өлшемін, ырғағын зерттей отырып, оның бала психологиясына тигізетін әсерін аңғарған. Санамақты көп айтатын балалардың импровизациялық (суырып салма) шеберлігі барынша артады. Қимылы баяу жеткіншектер санамақ ойыны арқылы ширап, белсенділігі күшейеді. Санамақ жаттауды әдетке айналдырған бала өзін емін-еркін және тәуелсіз сезінеді. Мінезіне қайсарлық, өжеттік бітіп, көшбасшыға тән қасиет дариды. XX ғасырдың орта шенінде румын зерттеушісі Константин Брайлою мен америкалық филолог Роббинс Бурлинг бірлесіп зерттеудің нәтижесінде әлем халықтары санамақтарының бір-біріне өте ұқсас, әмбебап сипатта болатындығын анықтаған. Демек, бұл баланың қалауы, тілегі барлық ұлтта бірдей екендігін дәлелдейді деп көрсетілген [9].

Сонымен бірге халық арасында кеңінен тарап жүрген «Қуырмаш» ойыны да саусақтардың нәзік қимылын жетілдіруге бағытталған. Балалар осындай саусақ ойынын ойнай отырып, өлең шумағын қызыға айтады. Мысалы, «Моншақ».

*Қызыл-сары көк мойыншақ,
Мен жасаймын көп мойыншақ.*

Мұнда қатар екі қолдың бас бармағымен сұқ саусақтарының ұшын түйістіре отырып, моншақ тәрізді бейнелейді, әрі оларды тізбектеп жасау балалар үшін өте қызықты әрекет, әрі қол бұлшық етін дамытуға үлкен көмегін тигізеді.

Ұлттық ойындарды көбірек қолданудың нәтижесінде балалардың ойын ойнап үйренуге деген қызығушылықтары арта түседі. Ұлттық ойындар арқылы баланың бойында адамгершілік қасиеттері мен іс - әрекетке деген қызығушылығы қалыптаса бастайды. Ұлттық ойын балаларды басқа адамдармен өзара қарым-қатынас жасау қабілетін дамытуға үлкен әсер етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Философские проблемы естествознания. – М., 1985.
- 2 Философско-психологические проблемы развития образования (под ред. А.С. Арсеньева). – М.: Интер., 1994. – 127 с.
- 3 Ақжарқын Бедел. Қазақ этнопедагогикасы негізінде мектеп жасына дейінгі балалардың дүниетанымын қалыптастыру. Автореферат. - Астана, 2010.
- 4 Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде. Қазақстан – ХХІ ғасыр. - Алматы, 1993. - 32 б.
- 5 Қазақтың ұлттық ойындары – тәрбие көзі. әдістемелік нұсқау. – Астана, 2011.
- 6 Потебня А.А. Слово и миф. - Москва: Правда, 1989. – 486 с.
- 7 Аманжолов У. Асықтар және ләңгі. - Алматы, 2008. - 30 б.
- 8 Мұрғабәева А.С. Қазақ мәдениетіндегі ұлттық ойындардың ерекшелігі мен рәсімдік негіздері. Канд. дисс. қолжазбасы. - Алматы, 2006. – 119 б.
- 9 «Ақжүніс-Астана» интернет журналы.<http://akjunis.kz/12.11.2014>

РЕЗЮМЕ

Привить и приучить молодое поколение к национальным традициям, обычаям через игры становится необходимостью жизни. Игры – это хороший инструмент для развития мышления, фантазии, что-то, что увлекает и заставляет размышлять человека. В этой статье рассказывается о роли колыбельных, «саусақ санау», «куырмаш» в жизни ребенка. Игры формируют мировоззрение ребенка, с детства воспитывают честность, храбрость, человечность, доброту, учат любить свой народ, свою землю и свой язык.

RESUME

To instil and teach the young generation to national traditions through games becomes the necessity of life. Games are a good instrument for development of reason, fantasy, something that carries away and compels man to reflect. In this article it is told about the role of lullabies, "sausaksanau", "kuyrmash" in the life of a child. Games form a point of view of a child, teach honesty, brevity, kindness, teach to love people, land and the native language.

Қ.А. Мамаділ

Еуразия гуманитарлық институты,
филол. ғыл. канд., доцент

Түркілік интеграциядағы тіл мәселесі туралы

Аннотация

Мақалада қазіргі түркілерге ортақ түп мәдениет негіздерін кешенді ғылыми зерттеу мәселесі қаралған. Күрделі тарихи жағдайларды басынан кешірген түркі тілінің дыбыс жүйесі, лексикасы мен сөзжасамы, морфологиясы мен синтаксисі тарихи өзгерістердің ықпалына төтеп беріп, тұрақтылық танытуының себептері зерделенген. Көне түркі сөздігіндегі тілдік деректер негізінде түркі тілінің консервативтілігі, тарихи семантикасы, кірме сөздері, лексикалық параллельділігі, тарихи синонимиясы, тарихи омонимиясы, полисемантикасы сияқты мәселелердің өзекті қырлары сипатталған.

Түйін сөздер: түркі тілі, көне түркі тілі, консервативтілік, дыбыстық сәйкестік, тарихи семантика, кірме сөздер, лексикалық параллельділік, тарихи синонимия, тарихи омонимия, полисемантика.

Қазақ жерінің күллі түркі дүниесінің қара шаңырағы, алтын бесігі екені ақиқат. Күндіз тізе бүгіп, түнде көз шырымын ала алмаған қайсар әрі құс ұйқылы асыл бабаларымыздың қалған қасиетті Қара шаңырақты сақтап қалу, әрине, қайран жұртымызға оңайға түспегені де тап-таза шындық. Қазақ баласы мұны ертеден-ақ санасына тоқыған. Қара шаңырақ иесі екенін тарихының алмағайып күндерінде есінен бір сәтке шығармаған. Қара шаңырақ - күллі түркі жұртының өзегі болғандықтан, оның қазаққа артар жүгі басқа түркі баласына қарағанда, тым ауыр. Қара шаңырақтың амандығы - күллі түркілердің тілегі. Сондықтан «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаланың [1] түпкі мәнін содан іздеу керек. Бұл, шындығында, тек қазақтың ғана емес, тұтас еуразиялық тарихты қайта ой елегінен өткізіп, дұрыстауға шақырған үндеу іспетті. Қазақ, расында да, тым көне халық және сақ, ғұн, ата түркі, көне түркі тілдерінен жеткен асыл тілдің ғажайып гармониясын жасаған ел. Мұның ізі осы заманға жеткен жазба жәдігерлердің бәрінде де сайрап жатыр. Біз Ежелгі Грек философиясын оқыдық, бірақ сақ

Анахарсисті ғылым тұрғысынан іздемедік, біз философия, педагогика т.б ғылымдар тарихын түгендедік, бірақ кемеңгер әл-Фарабидің данышпандығын ұрпақ санасына нақты сіңіре алмадық. Тіпті Баласағұн, Қашқари, Навои т.б. сияқты ұлылардың тұтас түркіге ортақ теңдессіз тұлғалар екені жөніндегі ой-тұжырымдарды орнықтыруда да жан-жаққа тартушылық бар. Міне, осындай қордаланып қалған түйткілді мәселелерді шешу түркілік интеграцияның аса өзекті мәселелерінің бірі болып табылады деп ойлаймыз. Ол үшін қазіргі түркілерге ортақ түп мәдениет негіздерін кешенді ғылыми зерттеулер арқылы зерделеп отырғанымыз жөн. Ғалымдар айтып жүргендей, «түркітанудың кешенді ғылым ретіндегі теориялық-әдіснамалық, қолданбалы-тәжірибелік мәселелерімен де, мәдени, қоғамдық-әлеуметтік, саяси-идеологиялық мән-маңызымен де сабақтасып жатады» [2, 23]. Осы ретте, О. Сүлейменовтің әйгілі «Аз и Я» кітабындағы: «...Құсбегілік – аңшылықтың ең көне түрі. Бұл кәсіп Еуропаға оңтүстік орыс даласы арқылы Азиядан тараған. Көптеген ғасырлар бойы ол Германия, Голландия, Франция, Англия, Венгрия, Польша ақсүйектері мен бекзадаларының ермегіне айналды. Құс салып, аққу, тырна, үйрек, құтан мен қарақұс аулау саятшылықтың ең бір құдіретті түрі болып саналады» [3, 40] деген сөзіне назар аудартқым келеді. Себебі, құсбегілік, сөз жоқ, бүгінде де бар, ол әлі де саятшылықтың шыңы саналады. «Құстың тілін білу», баптау – сан ғасырлар тәжірибесінің нәтижесі. Дегенмен көтерер мәселеміз тіпті де құсбегілік жайы емес. Біздің айтпағымыз, көшпелі өркениеттің өзегі болған түркілік мәдениеттің ықпалы, ортақтығы, тоғысуы секілді ауқымды мәселелер.

Жалпы, О. Сүлейменовтің еңбегіне тек КСРО ғана емес, шетелдік ғалымдар мен оқымыстылардың да назар аударғаны белгілі. Алайда, «Еуропацентристік көзқарас сақтар мен ғұндар және басқа да бүгінгі түркі халықтарының арғы бабалары саналатын этностық топтар біздің ұлтымыздың тарихи этногенезінің ажырамас бөлшегі болғаны туралы бұлтартпас фактілерді көруге мүмкіндік берген жоқ» [1]. Рас, «теріден, киізден, кендір мен жүннен, кенептен шалбар тігу», «өкшелі саптама етіктің мұрагерлері болу», «ертұрман мен үзеңгіні ойлап табу», «өз жазуы», «озық мәдениеті», темір қарулар - бәрі де Ұлы даланың жетістіктері. «Қазақстан – күллі түркі халықтарының қасиетті «Қара шаңырағы». Бүгінгі қазақтың сайын даласынан әлемнің әр түкпіріне тараған түркі тектес тайпалар мен халықтар басқа елдер мен өңірлердің тарихи үдерістеріне елеулі үлес қосты» [1]. Міне, осындай тарихи жағдайларды басынан кешірген түркі халқының тілі қандай күйде болды екен?.. Неге төл жазуы болған түркілердің жазба ескерткіштерде, одан кейін орта ғасырлық жазба деректерде қалған іздері: дыбыс жүйесі, лексикасы мен сөзжасамы, морфологиясы мен синтаксисі тарихи сапырылыстардың пәрменді ықпалына төтеп беріп, тұрақтылық танытты. Біз неге Орхон-Енисей жазуларындағы көне түркі тілін негізінен түсіне аламыз? Біз қадым заманнан қалған осынау тілдік деректердегі ақпаратқа кешенді ғылыми талдау жасай алдық па? Мәселен, қазақ тіліндегі «шын» сөзі көне түркі тілінде де қолданылған дейік. Мысалы, *šīn / чын* (кит.чжень, *chín*) правда, истина [5, 159-160]: қазақ тіліндегі мәні - *шын/shyn*, ақиқат, рас. *Šīnʒar*: выяснять истину – чынғар; *šīnīn*: чистосердечность / манихей жазуы – шынын; *šīnīq*: оказываться истинным, подтверждаться – чынық – *шын болу, шындық*; *šīnla*: действительно, самом деле - чынла – шынында; *šīnlaīu*: истинная, благоприятная - чынлайу – шынайы; *šīnlat*: заставил убедиться в истинности его дела - чынлат – шындат, шынына жету; *šīnliq*: правдивость - чынлық – шындық; *šīnsīz* нереальный, призрачный - чынсыз – шынсыз / *shynsyz*. «Шын» сөзі қытайдікі болса, түркіше баламасы қайда?.. Әлде түркілерде ондай түсінік, ұғым болмаған ба? Олай деуге болмас. Осы тұрғыдан алғанда, «Дивану лұғат ат-түрк», «Құтадғу білік», «Алтын йаруқ» және манихей жазулы ескерткіштерден алынған «чын» сөзінің қолданылған мерзімі, кеңістігі сәйкес. Әрі бұдан синтетикалық тәсілмен жасалған түбірлес сөздерді көреміз. Мысалы: *чынғар; чынын, чынық, чынлайу, чынла, чынлат, чынлық, чынсыз (шынын, шын болу, шынында, шындық, шынайы, шындат, шынына жету, шынсыз)*. Бұл сөздердің семантикалық негізі бір, сондықтан мағыналық

байланыстары анық және өте консервативті. Әрі бұл тұрақтылықта универсалдық сипат бар. Мысалы, *шың* – дыбыстық еліктеуіш (аймақтық қолданыста - *чың*), сөздікте де сол тұлға, сол мағына сақталған. Мысалы: *çiŋ çiŋ et-* изобр. звенеть / *чың чың ет* – шың (дыб. елік) – шың етті (шыңыл, шыңылдау); *Çiŋartxu* колокольчик / *чыңартғу* – қоңырау, сылдырлақ, шылдырлақ; *çiŋil* изобр. зявкать, позаявкивать / *чыңыл* – шыңыл; *Çiŋga* звонить / *чыңра* - *сыңғыр-сыңғыр*; *Çiŋrat* – қоңыраулату, қоңырау соғу, сыңғырлату, сыңғырлау, сыңғыр ету, сыңғырлар, сыңғыр (шыңғыр, сылдыр, шалдыр–гүлдір). Шың, әдетте, темірдің бірі-бірінен, немесе басқа бір қатты затқа соқтығысынан шығатын дыбыс. *Çiqra* – скрипать, скережать: *qaruŋ çiqradil* дверь скрипела / *қақпа* (есік) *сықырлады*; *Çiqraŋ* – *Tis çiqraŋ* скрежетать зубами / *тісін шықырлату* (бұл тұрақты қолданылып келе жатқан тіркес).

Жалпы, түркі тілдеріндегі сөздердің басым көпшілігі тұрақты қолданысымен назар аудартағыны белгілі. Көне түркі сөзіндегі *Çök* (чөк) сөзі түрлі тұлғада, бірақ бір семантикалық аяда қолданылғанын байқаймыз. Мысалы, *Çök* – шөк (топырақ шөкті – отырды, төмен түсті, шөгіп кету - аласару т.б.), *Çökä* – шөгу, шөке түсу (тізерлеу, қос тізерлеу т.б.), *Çökät* / *чөкät* (сөздікте: оң *tizin çökätir* преклонив правое колено) – оң тізесін бүгіп (шөгіп), *Çöküt* - приклонять колено (тізе бүгу/шөгу – сөздікте *diz çök* преклонить колени), *Çöklamiŋ* / *чөкламыш* – опущенный, изверженный (шөккен – жеңілген, еңсесі түсірілген т.б.), *Çökür/чөкур* – ставить на колено (тізерлету/шөктіру), *Çöküt* / *чөкүт* – низкорослый, приземистый (аласа, бәкене, тәштак, бітнә, жерге жақын), *Çökütlik* / *чөкүтлік* – низкорослость, низкий рост (аласа бойлы). Қазақ тілінде *шөкімдей* деген қолданыс та бар. Яғни *kip-kışkentai* боп қалыпты немесе *шөкімдей гана боп қалыпты* сияқты.

Dal / *дал* – ветвь, ветка (бұтақ), бұл сөз *дал-далын шығарды, бұтарлады* деген сөздерде мағынасын сақтаған деуге болады. *Tal* сөзімен де ұштас. *Tal* ағаштың бір түріне жатады. *Sämbi tal*, *шілік tal* т.б. түрлері де бар. Мұны анықтау керек. Себебі, осы сөздікте *butaq* (ветвь, ветка, побег), *butaqla* (обрезать ветки), *butarla* (терзать, разрывать, кромсать), *butat* (разделать, пробирать) сөздері де берілген. Демек, *dal* сөзінің мағынасы дұрыс берілмеуі де мүмкін. Қазақ жерінің әрқиырында өседі. Қазақ бесігі талдан жасалғандықтан да, *тал бесік* деп аталатыны тағы бар.

Çöm – нырять: *er çömdi suvda* мужчина нырлял воду; *ördäk suvqa çömdi* утка нырнула воду (сөз Диваннан алынған). *Çömsä* – ковш, черпак, уполовник (Қашқари) – шөміш (*shómish*). *Çömtür* – он окунул (шомылдырды). *Çöm* сөзі қазақ тілінде суға байланысты түп түбір тұлғасында қолданылмайды (*суға шомылды*), керісінше, ауыспалы мәнде *ойға шому* түрінде қолданылады. *Терең ойға шомды (батты, сүңгіді)* қолданысы бастапқыда *терең суға шомды (батты, сүңгіді)* болса керек деп ойлаймыз. *Шөмішті* де су, көже т.б. сұйықты алу үшін қолданбаймыз ба?.. Қалай десек те, көне сөз өлмеген – тірі. Мұндай сөздер аз емес.

Çuxlan (почетный титул у карлуков) сөзі қазақ тілінде *шүлен* тұлғасында сақталған. Алайда көнерген (тарихи) сөз ретінде болмаса, қазіргі қазақ тілінде көп қолданылмайды. *Шүленбай* деген сирек есім де бар. Жалпы қазақ түсіне бермейді. Бүгінде тілдің ұшында немесе санада жаңғырығы қалған деуге болады. Неге?.. Мұны да анықтауға болады.

Daŋ (клеймо, тавро) сөзін *дақ/дық* тұлғасында қолданамыз. Мұны *таңба, тамға* сөздерімен ұштастыра қарау керек. *Көңілге дық алу, көңілге дақ түсу, көңілге дақ салу, бетке таңба салды* т.б. тәрізді көнеден келе жатқан қолданыстан іздеген жөн. Бұл тұста ғ мен қ-ның алмасуы бар (*дағ-дақ*). Бұл ғ мен у-дың алмасуына (*тағ-тау*) қайшы құбылыс.

Egil – иіл, *egin* – иін (иық): мұнда и мен е-нің алмасуы, г-нің түсіп қалуы бар. *Ekiŋin* – екеуі, екеуін: мұнда и/у, г/у, у/і өзгерімдері бар. *Igä* – ие, еге (ел егесі – ел иесі); *iglä* – таптау, илеу; *ikägü* – екеуі. Бұл, бір жағынан, қазақ тілі жаратылысының (генезисінің) күрделі екенін білдіреді. Г неге игерілмеді, немесе о баста *и* болды ма екен деген түйткіл бар.

Qarǵı (қары) – кәрі; qarǵılıq (қарылық) - кәрілік: бір сөздің бірде жуан, бірде жіңішке дауыстылармен айтылуы қазақ тілінде кездесетін құбылыс. Мысалы, *қарттық – кәрттік, қартайғанда – кәртегенде, қартәйгенде, қазыр (қазір – әдеби т.) – кәзір* т.б. Бірақ *қар, қарын* т.б. сөздерде мұндай жуан-жіңішкелік параллельдер жазу тілінде де, сөйлеу тілінде де, аймақтық қолданыстарда да жоқ.

Ескү - erkäc eti em bolur, ескү eti jel bolur – ешкі (теке (серке) еті ем болар, ешкі еті жел болар) – тілдегі тұрақтылық көрінісі. Әдетте, қазақтар ешкі етін ішке жел бітіреді деп жақтыра қоймайды. Бір жағынан, ешкі майы тез қатады, сондықтан оны жылдың жылы, ыстық мезгілінде пайдаланады.

Кірме сөздердің түркі тілінің сөздік құрамына енуі, орнығуы, таралуы, бір мезгілде жаппай тарады ма, әлде, алғашында бір түркі тайпасы не руы қабылдап, кейін өзгелеріне тарады ма, фонетикалық, семантикалық жағынан игерілуі деген күрделі түйткіл де бар. Мысалы, *ejmān* (робеть, стыдиться, стесняться) – имену, именшектеу, ұялу; *ejmānčısız* – имансыз, ұятсыз, арысыз. Бұл тұста *иман* араб сөзі ме, әлде *имен* тұлғасындағы түрік сөзі ме – анықтауды керек етеді.

Жекелеген дыбыстық өзгерімдерді есептегенде, көне түркі сөздері кейінге өзгермей жеткен. Кемі – 1000 жыл. Ол сөздердің бірқатарының одан 5 ғасырдай бұрын болғаны да белгілі. Белгілі түрколог А. Аманжоловтың сақ жазуын түркі тіліне байланыстыра қарағанын негізге алсақ, тағы 1000 жыл әріге кетеміз. Сонда кемі – 25000 жыл немесе 25 ғасыр. Мысалы, түркі тілдерінің ішіндегі ең жас тіл деп айтылып жүрген қазақ тілі мен (қазақтар – Қара шаңырақ иесі, сондықтан орта ғасырдағы оғыз-қарлұқ-қыпшақ тілдері тоғысын басынан кешірген оның тілі қалайша жас болмақ) көне түркі тіліндегі сәйкестіктер: *egrim* / иірім, *ejgu* / игі, *izgi*, *elgä* / елеу т.б. Түбірлес сөздер: *ekil*, *ekim*, *ekin*, *ekinčılıq*, *ekinlik* / егіл (-ді), егін, егіншілік, егіндік; *ekiz*, *ekinti* / егіз, екінті (екінші), *elči* / елші; *elig* – правитель, государь (ие, иелік, еге); *eldiri* / елтірі; *eltäki* / елдегі (-täki/-дегі), *emgä* (мучиться) – қиналу, *emgäk* / еңбек (қиындық, ауырлық); *emdi* / енді; *emikdäs* / емшектес (аға, іні, әпке, қарындас). Қазақтар бір ананы емгендерді *емшектес* дейді. Бұл ретте олардың әкелері басқа болуы мүмкін. Қаны бірді - *қандас*, жолы бірді - *жолдас* деген сияқты; *epiš* / еңіс; *eñ* / өң (түс, жүз, келбет, рең т.б.). *eñlik* (румяна) – опадалап (еңлік). *Еңлік* (эдельвейс) гүл атауы. Түркілер (қазақтар) ол гүлдің тозаңын опадалап ретінде пайдаланған сияқты. *Erik* (быстрый, стремительный) – жылдам, ұшқыр, жүйрік ат. ДЛТ-да - *Erik at* быстрый конь, рысак. *Ereyil at* тіркесі құрамындағы *ereyil* сөзінің этимологиясы әлі де даулы. Аталған сөздердің түп мағынасы ұқсас болуы мүмкін.

Eginčü – күнә, қателік, күнәлі болу. *Erinčü* мен *жиреніш* сөзі бір мағынада жұмсалған сияқты. Жалпы, *Eginčü* сөзінің қолданылу өрісі қандай болған. Қай кезде ол тарыла бастаған. Арабтың *күнә* сөзі қай кезде оны толық ығыстырған. Түркі тілдерінде қаншалықты сақталған. Жалпы, даму барысында түркі тілдерінің қайсысының лексикасы тұрақтылық танытқан. Себебі неде? Кірме сөздер ықпалынан қолданылу өрісі тарылған немесе қолданыстан шығып қалған түркі сөздерін анықтау, қалпына келтіру әрекеттері болған ба. Мысалы, түріктер *арба* (*араба*) сөзін жаңа мәнде (машина) сақтап қалды, ал қазақтарда *арба*, *арбакеш* қалпында қалды, сөзге жаңа мағына сіңірілмеді, есесіне *отарба* деген сәтті сөз жасалды. Бірақ біз технократия жетегінде кеттік...

Көне түркі сөздігінде сөзді бірнеше тұлғада, мысалы, *есек* сөзін *ešäk*, *ešgäk*, *ešjäk* тұлғасында береді. Мұндай параллельдік құбылыс қазіргі түркі тілдерінде де бар. Бұл сол кездегі түркі тілдеріндегі ұзаққа созылған бір-бірінен дыбыстық алшақтануды білдірсе керек. Бұған түркіленген тайпалар тілінің әсері қандай. Олар мүлде жойылып кеткен жоқ қой. Бұл ретте Қашқаридың *арғу* тайпасы жайындағы дерегін терең зерттеу керек шығар. Олар түркі тілін бұзып сөйлейді, өздерінің тілі бар демеп пе еді. Мәдени сапырылыстар екпіні талай сөздің өрісін кеңейтті, керісінше, қаншама сөздің өрісін тарылтты, қаншамасы келмеске кетті. Мысалы, қазақ тілінде *отты тамызу*, *отты тұтату*, *отты жағу* деген қолданыс бар. *Тамыз* сөзімен мағынасы тектес *tamdur* (*зажигать, разжигать*)

сөзі көне түркі тілінде қолданылған. Шығыс қазақтары *тракторды от алдырдым* демейді, керісінше, *тракторды тамыздым* дейді. От жағуға деп ұсақталған, жаңқаланған ағаш жоңқасын, қу бұта шырпысын *тамызық* дейді. Бәлкім, бұл сөз түркіленген арғу, тат, сарт, соғдылармен бірге келе жатқан сөз шығар. Шығу тегі парсылық деп жүрген сөздер де солармен келген шығар. Түркіленіп барып, кейін қазақ болған тайпалармен келген сөз қазақ тіліне неге кірме болуы тиіс. Меніңше, бұлайша қарау жалпы қазақ ұлты жаратылысына қайшы көзқарас. Түркі лексикасының өзегін тек жазба ескерткіштер, жазбалардағы тілдік деректермен ғана байланыстыра қараған қаншалықты дұрыс болар екен. Ертеде қанаттаса ғұмыр кешкен парсы тектестер мен түркі тектестерге ортақ сөздер анықталмай келеді.

Irbič/irbiz (рысь, леопард) – барыс, ірбіс, ілбіс, сілеусін. Қазіргі түркі тілдерінде *ирбиш*, *ильберс*, *ирвиз*, *ирбиз* т.б. тұлғаларында кездеседі. Жалпы, кейбір түркі тілдерінде р дыбысының түсіп қалу жағдайлары жете анықталмаған деуге болады. Мұның өзі түркілердің арасына р-мен сөйлемейтін тайпалардың кірігуінен, сөйтіп р-дің орнына л-ді қойып сөйлеу немесе мүлде р-сіз сөйлеу боп қалыптасып кетуден болса керек. Біз шын-машындық тайпалардың сақ→ғұн→түркі тайпаларымен тілдік ықпалдастығы салдарларын жалпы ғылым тұрғысынан кешенді түрде жан-жақты анықтаған жоқпыз. Түркі тілдеріндегі фонетикалық параллельдер (з-д-и-ж-т-ц) бары қазір белгілі. Дегенмен генезисі белгісіз күйде. Тілдік сапырылыстардың мезгілдік, кеңістік жағы толық зерделенбеген.

Сөз басында дауыссыз дыбыстардың болу не болмау құбылысы көне түркі тілдерінде бар. Мысалы, Н (h) дыбысының сөз басында келуі. Hana - ана, Nata - ата, hünär – өнер, häjbatlü – айбатты, hal – әл. Hurmat – құрмет (h-к); Қырғыз тілінде – *урмат*. Қазақ тілінде қ, ғ дауыссыздарының сөз басында келу, келмеуіне байланысты параллельдер бар. Мысалы, Ғали – Әли, Қали – Әли, қазір - әзір т.б. Демек, h арғы көмейлік дауыссыздың түркі тілінде артикуляциялық игерілуін зерттеу керек.

Jaļlīx (летний) – йайлық/жаздық. Мұнда й мен з сәйкестігі назар аудартады. Қазақ тілінде СӨЗ лексемасы СӨЗЛЕУ тұлғасында қолданылмайды да, СӨЙЛЕУ тұлғасында қолданылады. Түркі тілдерінде де бар құбылыс. СӨЗ сөздік, сөзшең т.б. сияқты туынды сөздерге негіз болады. Ендеше неге қазақ тілінде СӨЗЛЕ болып орнықтамаған? Осындай жайт ЖАЗ бен ЖАЙ сөздерінің арасында да бар. Бұл құбылыс қазақ тілінен қаншалықты орын алған. Сәйкестік сөз басында емес, керісінше, сөз соңында болып тұр. Мұның өзі қазақ жаратылысында ж, й, з сәйкестігімен сөйлеушілердің арақатынас мөлшері қандай болған деген мәселені анықтауды керек етеді.

Көне түркі тіліндегі сөз басындағы й мен қазақ тіліндегі (қыпшақ тобында басқаларға қарағанда жиірек) ж сәйкестігі де назар аудартады. Мысалы: ja – йа / жуа, жава – йаба / жабайы, жағақ – йағақ / жаңғақ, жахі – йағы/жау, jaχilīq – йағылық / жаулық, jaχir – йағыр / жауыр, jaχtur / jaχtur – йағмұр / йамғұр / жаңбыр, jaχqal – йайқал / жайқал, jał – йал / жал т.б. Сондай-ақ тіліміздегі *құдық* сөзінің түбірін *құд* деп түсіндіре алмаймыз. Ал көне түркі тілінде ол qujuχ (қуйуғ), quduχ (қудуғ) тұлғасында қолданылған. Quj (құй) етістігі осы qujuχ сөзінің негізі шығар. *Құй* қазақ тілінде омоним сөз. 1. Құй – етістік; 2. Құй – зат есім (ми батпақ - болота).

Тағы бір ата кетерлік жайт, түркі тілдерінің тарихи лексикологиясын зерделеуде тарихи синонимия, тарихи омонимия, тарихи антонимия, полисемантика сияқты мәселелерді анықтай түсу керек. Көне түркі сөздігі материалдары синонимия, омонимия, антонимия құбылыстарының тілімізде кемі мың жыл бұрын да болғанын аңғартады. Мысалы, синонимдер: jalbar, jalın – йалбар, йалын / жалбарыну, жалыну т.б.; омонимдер: jel – йел / жел; йел / ие; йел / жеу (ішіме ел қонды); йел / желу т.б.; ай – омоним сөз (1. тоқсары мата; 2. күшейткіш демеулік; 3. одағай т.б.). полисемантикалы сөздер: aj (ай) – 1. ай (30 күн); 2. ай (планета) т.б.; aχiz (ауыз) - 1. ауыз; 2. құмыраның, ыдыстың, құдықтың

аузы; 3. өзеннің басы (аузы); ауыспалы мәнде тамақтану (ауыздану); 4. сөйлеу, сөз (бір ауыз сөз).

Белгілі қыпшақтанушы А. Гаркавец «CODECX CUMANICUS» тілін XIII-XIV ғасырларда жазылған деген [6]. Осы жазба жәдігердегі «құман тілінің» етістіктері, кейбір оғыз тілі элементтері болмаса, негізінен қазақ тіліне сәйкес келеді. Мысалы: *çirmadım* – шырмадым, *ıŕıalmas* – ырғалмас, *şauıalmas* – шайқалмас, *tamar* – тамар, *turup* – тұрып, *baıar* – бағар, *qıs qıslar* – қыс қыстар, *yaıu yaılar* – жаз жайлар, *barır* – барар, *olturıanıı* – отырғаным, *ayıŕıan* – айырған, *tüydım* – түйдім, *bardı* – барды, *yügunıñız* – жүгініңіз, *bolıay* – болғай, *şokup* – шөгіп (тізерлеп), *keliñız* – келіңіз, *qaıırsaq* – қайғырсаң, *sabur eter* – сабыр етер, *qaştıñ* – қаштың т.б. Көне түркі тілінің сөздік құрамы, грамматикасы мәмлүк қыпшақтары тіліндегі, армян жазулы қыпшақ тіліндегі, «құман тіліндегі», одан кейінгі кезеңдегі жазба деректердегі сөздік құраммен, грамматикамен салыстырыла зерттеліп келе жатқанымен, ендігі керегі – соларды тұтас қамтыған сөздік.

Бізді түркітанудың түркі тілдерін кешенді зерттеу бағытындағы ізденістері, осы тұрғыда «Мәңгілік ел» идеясын дамытудың лингвистикалық негізі» атты еңбек авторларының [7, 142-143] алда тұрған міндеттерді айқындап беруі үміттендіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мемлекет басшысының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы // akorda.kz/kz/events/akorda_news/.
- 2 Түймебаев Ж., Ескеева М. Түркітанудың тарихи-лингвистикалық негіздері. – Алматы, 2015. – 512 б.
- 3 Сүлейменов О. АЗ и Я. Изгі ниетті оқырман кітабы. (Ауд. С. Ақатаев). – Алматы: «Жазушы», 1992. – 296 б.
- 4 Сулейменов О. Аз и Я. Книга благонамеренного читателя. – Алма-Ата: «Жазушы», 1975. – 304 с.
- 5 Древнетюркский словарь / под.ред. Д.М. Насилова, И.В. Кормушина и др. 2-е изд., пересмотр. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2016. – 760 с.
- 6 Codex Cumanicus: Половецкие мотивы, гимны и загадки XIII-XIV веков. – М.: Рус. Деревня, 2006. – 89с.
- 7 Түймебаев Ж., Ескеева М., Сағидолда Г. «Мәңгілік ел» идеясын дамытудың лингвистикалық негізі. – Алматы, 2017. – 360 б.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе изучения древнетюркского словаря рассматриваются актуальные аспекты консервативности, исторической семантики, исторической омонимии, полисемантики заимствованных слов казахского языка.

RESUME

In the article the urgent aspects of the conservative historical semantics, historical homonymy, polysemy of the borrowed words of the Kazakh language are considered on the basis of the ancient Turkic dictionary.

С.Қ. Иманбердиева

С. Сейфуллин атындағы Қазақ
агротехникалық
университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

Л.Н. Дәуренбекова

Еуразия гуманитарлық институты,
филол. ғыл. канд., доцент

«Адам» концептісінің лингвоконцепто- логиялық көрінісі

Аннотация

Мақалада «Адам» концептінің лингвоконцептологиялық көрінісі қарастырылған. Мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерді, ақын шығармаларын зерттеу нәтижесі концептінің аталымдық тұрғысынан *адам, кісі, пенде, пақыр* бірліктерін анықтауға мүмкіндік берді. «Адам» концептінің таралу өрісіне қарай бірнеше белгілері айқындалды.

Түйін сөздер: концепт, өріс, тілдік бірлік, паремия, коннотация.

Концепт оны білдіретін тілдік бірліктерінде шашылып жатыр. Концепт құрылымын құрастыру үшін концепт көрініс берген барлық тілдік корпусты (лексикалық бірліктер, фразеология, паремиялогиялық қор), тілге тән ерекше эталон-образдан көрініс беретін тұрақты теңеулер жүйесін қоса зерттеу қажет [1].

«Адам» концептін аталымдық тұрғыдан қарастырғанымызда, біз жинаған материал бойынша *адам, кісі, пенде, пақыр* бірліктері анықталды.

Тірек атау ретінде біз осы төрт атауды алдық, себебі олар өте жиі кездеседі және стильдік тұрғыдан бейтарап.

Зерттеліп отырған концептінің аталымдық өрісі кең, оның деривациялық өрісін адамгершілік, пендешілік, кісілік бірліктері құрады.

Осыған орай «Адам» концептісінің аталымдық өрісін құрудың негізгі тәсілдері – көркем мәтінді, фразеологиялық бірліктерді және мақал-мәтелдерді талдауды жөн көрдік.

Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі ақын-жазушылардың шығармаларынан:

1. *адам - айуан:* Ғылымсыз *адам* – *айуан*,
Не қылсаң да, ғылым біл. Ғылымға да керек жан,
Ақылсыз болса, ғылым тұл (Ш. Құдайбердіұлы).

2. *Аллаға сыйынушы:* Бір *Аллаға сыйынған*
адам өлмес, Құдайсыз қу қолынан іс те келмес.
Белін бекем бұғанның белі талмас, Ел бұзса да,
адалдық өзгерілмес (Ш. Құдайбергенұлы).

3. *шүкірлігі кеткен:* Кетті адамнан
шүкірлік, қанағат жоқ көңілде. Аласұрып бүкіл
жұрт түкірердей өмірге (Ф.Оңғарсынова).

4. *еменнің сабағы*: Адам мен Жер – еменніңтамыры мен сабағы: қансыраса адамы, жер жаны да жаралы. Жерге сінер адамныңшаттығы да, кегі де. Туса адамға қараң күн, сау қалмайды жері де (Ф.Оңғарсынова).

5. *нағыз өзі болушы*: Шығамын тірі болсам адам болып, Жүрмеймін бұл жиһанда жаман болып. Жатқаным көрде тыныш жақсы емес пе, Жүргенше өмір сүріп, надан болып (С. Торайғыров).

6. *жақсы – алысты жақындатушы; тұрмысын түзей алмаушы*: Жақсы кісі көрінер жыл құсындай, Жаман адам балтаның ұңғысындай. Олақтан салақ жаман» – деген мақал, Жамандар түзей алмас тұрмысын -ай. Жақсы адам алысты жақын етер, Беттескен екі таудың тұрғысындай (Сүйінбай Аронұлы).

7. *Алла жаратқан*: Сұқтанады сыртымнан серілер мың, Сырын оның уақыт сараптасын. Сені сүйіп сезімге берілемін, Алла баста адам ғып жаратқасын (Анар Шамшадинова).

8. *ақбөкен оған тең*: Бөкеннен сұлу аңды мен көрмедім, Өзге аңға жануарды тең көрмедім. Көздері мөлдіреген ақбөкенді Адамның баласынан кем көрмедім (С. Сейфуллин).

9. *алаланбаған*: Жұртты аузына қаратқан, Алдынан топты таратқан; Адаққан болса, жөндеген, Төресін бұра бермеген, Адамды ала көрмеген (Базар жырау).

Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігін талдағанымызда, *адам, кісі, пенде, пақырсөзі* бар келесі фразеологизмдерді атауымызға болады. Фразеологизмдерде репрезенттелуі:

1. *құбылмалы*: Адам жылқы мінезді
2. *біреудің пайдасын көрді*: Адам сауды
3. *нашар, адам емес, дүние қоңыз*: Адам сирақ
4. *ерекше*: Адам айтқысыз
5. *алғашқы*: Адам Ата
6. *қиянат жасаушы*: Адам аулады
7. *өзгеше*: Адамның аласы ішінде
8. *кісі жетпейтін*: Адам өтпес, аң жүрмес
9. *тынышталған*: Кісі (жұрт) аяғы басылды
10. *ұялушы*: Кісі бетіне қарамады.
11. *жалданушы*: Кісі есігінде өтті.
12. *сүйкімді*: Кісі жұтып қайғандай.
13. *күнін көре алмаушы*: Кісі қолына қарады.
14. *сөзге еруші*: Кісі тіліне ерді.
15. *бейшара кейіпке түсуші*: Пенде болды.
16. *осал қылық жасаушы*: Пендешілікке салынды.

«Адам» концептісінің мақал-мәтелдерде репрезенттелуі. Негізгі белгілері:

1. *Өсекқұмар/өсекшіл*: Адам құлақтан азады, Қаңқудан тозады; Желәуыз адамға, сыр айтпа, Жебір ауыз адамға, мұң тайпа.

2. *Барлығы бір Жаратушыға сенуші*: Адам басына бір Алла;

3. *Көңіл сиса, бәрі сыяды*: Екі кісі ығысса, Бір кісілік орын бар;

4. *Мақтау сүйгіштік*: Ат аяғынан семіреп, Адам құлағынан семіреп.

5. *Тілмен түсінісе алатын*: Адам сөйлескенше, Жылқы кісінескенше.

6. *Әдемі киімді ұнатушы*: Ағаш көркі – жапырақ, Адам көркі – шүберек;

7. *Кірлеуші*: Кісі аты тершіл, Кісі киімі кіршіл;

8. *сұратушы*: Кісіден сұрағанның көзі шығар, Құдайдан сұрағанның бүйірі шығар;

9. *Ақылсыз*: Құдай адастырарында адамның ақылын алады; Әлсіз адам – сүріншек,

Ақылсыз адам – еріншек;

10. *ұрпақ*: Уа, Құдайым, бала бер, бала берсең, сана бер, Сана бермеген балаңды Қайтіп өзің ала бер; Еңкейгенге еңкей, атаңның қара құлы емес, Шалқайғанға шалқай, Алланың ұлы емес;

11. *қателесуші*: Кісі қатесіз болмас, Көл бақасыз болмас;
 12. *халық/ел*: Құдай қарғысынан халық қарғысы қапалы; Құдай атқан оңалар, аруак атқан оңалмас; Ә, Құдайым, ханды алмағай, Ханды алып қара халық сандалмағай; Ханды Құдай ұрғаны, Халқымен жау болғаны, Биді Құдай ұрғаны, Билігі дау болғаны; Халықтан ұял, Құдайдан қорық; Құдайға құрмет – елдің салты, Еліне құрмет – ердің даңқы;
 13. *Алланың добы*: Адамның басы – Алланың добы;
 14. *аш*: Аш адам Құдайын ұмытады;
 15. *әртүрлі*: Адам аласы ішінде, Мал аласы сыртында; Адамның сырты – алдамшы;
 16. *жақсы/көрік*: Жақсы адам – елдің көркі, Жауқазын гүл – жердің көркі;
 17. *ұяты, адамгершілігі бар*: Адамның ұяты бетінде, Адамгершілігі ниетінде;
 18. *қуыс кеуде*: Көкірегі жел адам – өр кеуде, Көкірегі көр адам – жай пенде;
 19. *қайғылы*: Адам қайғысы – заман қайғысы;
 20. *аз/көп/бірліктіл*: Бір адам – самал, Екі адам – амал, Үш адам – жамал, Төрт адам – қамал; Адамға адам жат емес; Он адам жүрген жерде із қалады, Жүз адам жүрген жер – соқпақ, Мың адам жүрген жерде жол қалады;
 21. *ойшыл*: Адам ойға тоймас, Бөрі қойға тоймас.
 22. *үмітшіл*: Асауды бас білдірегін жігіт бар. Адамды аздырмайтын үміт бар;
 23. *бір біріне қонақ*: Адам бір-біріне қонақ;
 24. *Алланың аманаты*: Адамның жаны – Алланың аманаты;
 25. *пенде*: Пенденің сұрағаны болмай, Алланың қалағаны болады;
- Адам, кісі, пенде, пақырсөздер синонимдік қатарды құрайды, осының негізінде қайсысы жиі қолданылады, қайсысы концепт атауы болады деген заңды сауал туындайды. Жиналған материал және эксперимент негізінде келесі нәтиже шықты. Ол кесте түрінде төмендегідей:*

1-кесте «Адам» ұғымының тілде берілуі

№	Тілдік бірліктер	Адам		Кісі		Пенде		Пақыр		барлығы	
		с	%	с	%	с	%	с	%	с	%
1.	фразеологизмдер	11	8	9	8	2	3	0	0	22	4
2.	мақал-мәтелдер	54	27	35	23	31	19	8	15	128	20
3.	ақындар шығар.	153	65	117	69	121	78	85	85	476	76
Барлығы:		218	100	161	100	154	100	93	100	626	100

Дегенмен адам сөзі жалпылаушы мәнге ие, ол пенде, пақыр, кісісөздерінің орнына жүре береді. Сонымен бірге қазақ халқының дүние танымдық санасында «Адам атаның баласы – пенде», осының негізінде Адам сөзі сөйленісте көбірек қолданылады.

Кез келген тіл – әлеуметтік-тарихи құбылыс, сондықтан да ұлттық нақышқа ие. Әлем бейнесіне адам мен ортаның өзара қатынасы немесе орта мен адам туралы ақпаратты өңдеу нәтижесі деп қарау қажет.

Қазақ тілінің *Адамның басы – Алланың добы* мақал-мәтелі адамның фатализмге, бойсұнғандық пен мойынғандықты білдіреді. Бұл ойды біз А. Вежбицкаяның еңбегінен де бақылаймыз: «... адам өз өмірі өзінің қолында еместігін сезінтетін пассивтілік ерекше байқалады және өзін (кез келген адам) фатализмге бой ұрған, мойындаған пассивті экспериментер, өмірлік жағдаяттарды «бақылаушы емес» ретінде сезінеді [2, 33].

Сонымен бірге қазақ тілінде мазмұн жағынан жағымды/жағымсыз коннотациялы мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерді бөліп қарастыруға болады. Оларды іштей үш түрге бөлеміз:

- а) ерекше;
- ә) ұялушы;
- б) сүйкімді.

«Ерекше» тобындағы мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер адам табиғатының ерекше, ішкі әлемінің әр қырын көрсететін мәнге ие:

Адам айтқысыз; Адам жылқы мінезді; Адамның аласы ішінде; Адам сөйлескенше, Жылқы кісінескенше; Адам аласы ішінде, Мал аласы сыртында; Адамның сырты – алдамшы т.б.

Мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердің келесі тобы қандай да бір ісі үшін ұялушыдегенді білдіреді:

Кісі бетіне қарамады; Адамның ұяты бетінде, Адамгершілігі ниетінде.

Жағымды коннотациялы мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердің соңғы тобы адам риза болған нәтиже жеткен, сұлу, көрікті деген мәнге ие:

Кісі жұтып қайғандай; Ағаш көркі — жапырақ, Адам көркі — шүберек; Жақсы адам – елдің көркі, Жауқазын гүл – жердің көркі.

Жағымсыз коннотациялы мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерді де келесі топтарға бөліп талдауға болады:

- а) ақылсыздық;
- ә) өсекшілдік;
- б) кіршілдік;
- в) құлқының құлы.

«Ақылсыздық» тобындағы мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер қандай да бір ісі, адамдардың бір біріне қатынасын білдіретін мәнге ие. Қазақ тілінде олар саны жағынан басымырақ болып шықты, яғни «бәрін көруші» субъект арқылы адамның адамға деген ниетін, қатынасын көрсететін, пендешіліктен көрініс береді. Мәселен: *Пендешілікке салынды; Кісі тіліне ерді; Құдай адастырарында адамның ақылын алады; Әлсіз адам – сүріншек, Ақылсыз адам – еріншек.*

«Өсекшілдік» тобында адамның ең жаман қырын айқындайтын мақал-мәтелдер кездесті. Мысалы: *Адам құлақтан азады, Қаңқудан тозады; Желаяыз адамға, сыр айтпа, Жебір ауыз адамға, мұң тайпа.*

«Құлқынның құлы» тобында сарказм мәні бар мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер де кездесті, оларда өзі тектестердің ақкөңілдігін пайдаланып кету тақырыбы басым: *Адам сауды; Адам сирақ; Адам аулады.*

Сонымен бірге адамның пенде екенін танытатын, бойұсынушылық, жоғары күшті сезінушілік тақырыбын да көрсететін басты мақал-мәтел мен фразеологизмдер тобын ерекше бөліп қарастыруға болады. Алланың Адам атаны жаратқанын әркез еске салатын фразеологизм – *Адам Ата. Пенде болды* фразеологизмі адамның әлсіз, осал екендігін байқатады. *Адам басына бір Алла; Кісіден сұрағанның көзі шығар, Құдайдан сұрағанның бүйірі шығар; Адамның басы – Алланың добы* сияқты мақал-мәтелдер Алланың күдіретін, өзінің оның алдында қауқарсыз екендігін көрсетеді.

Жиналған материалдар бойынша жағымсыз коннотациялы мақал-мәтелдер тек екі топқа қатысты болып шықты: үмітсіздік және риза еместік: Пенденің сұрағаны болмай, Алланың қалағаны болады; *Аш адам Құдайын ұмытады; Басқа салса Алла, Не көрмейді пенде.* Бұл жерден біз адамның тығырықтан шығар жол таппағанын аңғарамыз.

Ақын-жазушылардың шығармаларындағы адам бейнесі бірде сұлу, бірде бәрін теңдей көрген, басқаша айтқанда, адамның болашағынан үміттену, барлық жақсылық ілімде, Құдайдан қорқу сияқты ұғымдардан «адам» образы туындайды. Мәселен: *Ғылымсыз адам – айуан, Не қылсаң да, ғылым біл. Ғылымға да керек жан, Ақылсыз болса, ғылым тұл; Шығамын тірі болсам адам болып, Жүрмеймін бұл жиһанда жаман болып; Сені сүйіп сезімге берілемін, Алла баста адам ғып жаратқасын т.б.*

Қорыта айтқанда, адам әркез өзіне сын көзбен қарап, өзінің пақыр, пенде екендігін ашық айта білген. Сонымен бірге жақсы-жаман тұстарын таразыға салып, соның негізінде ұрпаққа сабақ болар тәлім-тәрбие, өсиет қалдырып келген.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Пименова М.В. Предисловие // Введение в когнитивную лингвистику. Под ред. М.В. Пименовой. – Кемерово, 2004. – 208 с.
- 2 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Пер. с англ. отв. ред. Н.А. Кронгауз. – М.: Русские словари, 1997. – 416 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается лингвоконцептологическое описание концепта «Адам/Человек». В результате исследования произведений поэтов, пословиц и поговорок, а также фразеологизмов выявлены единицы наименования концепта, такие как: *адам, кісі, пенде, пақыр*. С точки зрения репрезентации и концепта определены некоторые его особенности.

RESUME

The authors of the article consider the linguistic conceptual description of the concept of "Adam / Man." As a result of the study of the works of poets, proverbs and sayings, as well as phraseological units, concept name units such as Adam, Kisi, Penda, Packyr were identified. From the point of view of the concept representation, some features are defined.

С. Дүйсенғазы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Қазіргі жас ақындар поэзиясындағы көркемдік ізденістер

Аннотация

Қай елдің поэзиясында болсын, кейінгі толқын ақындар өзінен бұрынғы дәстүрлерді дамытады, алдыңғы толқын ақындардың салған жолын өзіне темірқазық бағыт ретінде ұстайды. Бір жағынан, бұрынғылардың көркемдік дәстүрлерін сабақтастырса, екіншіден, өз заманының тыныс-тіршілігіне, иірім-толқындарына, қоғамдағы жағдайдың өзгеруіне тәуелді болады. Қоғамның дамуымен қатар толысып отыратын поэзияны кейінгі толқын ақындар соны ізденістермен, тың жаңалықтармен толықтырып, жетілдіріп отырады. Бұл мақалада қарастырғалы отырған кезең еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін әдебиетке келген толқын. Жас ақындардың поэзиясы тақырыптық, идеялық, көркемдік тұрғыдан сараланады.

Түйін сөздер: жас ақындар поэзиясы, тақарып, идея, көркемдік, ізденіс.

Қазіргі әдебиетті зерттеуші ғалымдарымыздың көпшілігі жастар поэзиясының басы ретінде Маралтай Райымбекті атайды. Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарында әдебиет майданына араласқан Маралтайдың поэзиясы еркін ойлы жас буынға тың серпін бергенін ешкім жоққа шығармайды. Маралтаймен қатар өлең өлкесіне келген Жарас Сәрсек, Әмірхан Балқыбек, Бауыржан Бабажанұлы, Серік Қалиев, Батырболат Айтболатұлы, дүниеден ерте өткен Әділ Ботпанов, т.б. ақындардың, одан кейінгі буындағы Талғат Ешенұлы, Әлібек Шегебай, Бақыт Беделхан, Бақытжан Алдияр, Алмат Исәділ, Дәурен Берікқажы, Руслан Нұрбай, Серік Сағынтай, Жанарбек Әшімжан, Дәулеткерей Кәпұлы, Қалқаман Сарин т.б. ақындардың жасы қырықтың қырқасынан асып барады.

Егер қырыққа толмаған ақындарды жас ақындар деп есептейтін болсақ, ол көштің басында Ақберен Елгезек, Әнуар Бимағамбет, Алмас Темірбай, Ерлан Жүніс, Бауыржан Қарағызұлы, Тоқтарәлі Таңжарық, Ұларбек Нұрғалым, Ықылас Ожай, Бауыржан Қалиолла, Ырысбек Дәбей, Мирас Асан, Тоқтарбек Қамзин, Серік Сейітман, Мерей Қарт, Бауыржан Игілік,

Азамат Тасқараұлы, т.б. сияқты жігіттеріміз бен Танагөз Толқынқызы, Асылзат Арыстанбек, Құралай Омар, Бақытгүл Бабаш, Толқын Қабылша, Динара Мәлік, Айжан Тәбәрәкқызы, Жұлдызай Ысқақ, Ажар Ерболған, т.б. қыздарымыз бастаған ізденіс үстіндегі бір топ жас ақын соны соқпақтарға түрен салғысы келетіндігімен қуантады. Өз болмысын өмір көшімен ұштастыра тануға ұмтылыс жасап жатқан ақындарымыздың бірнешеуін мысалға ала отырып, түрлі ізденістерін, жаңалыққа ұмтылыстарын саралап көрмекпіз.

Қазіргі жастардың ішіндегі есімі жиі аталатын ақын Қалқаман Сарин. Оның жырларындағы азаматтық үн – жеке дүниетанымымен біте қайнасып, бірігіп кеткен қасиеті. Қай шығармасын алсақ та, оның идеялық мұраты, айтар ойы азаматтық бітімімен ерекше көзге түседі. Оған дәлел, ақынның «Тілсіз жау», «Мұнар да мұнар, мұнарлы күннен мұң жұтып», «Бөлініп едім, бөрі алды», тәжік ақыны Асқар Хақимнен аударған «Отан» өлеңдері.

*«Тілсіз жау» өлеңінде ақын:
Мінбедегі мұңсыз қауым,
Кімнің айтып жүрсіз дауын?
Өзегімді өрт боп шалған,
Өзің болдың тілсіз жауым.*

*Рухымның кім құнын сұрар,
Дінің – шала, тілің – шұбар.
Басқа жұртқа бал жегізіп,
Ұлт дегенде уың шығар.*

*Жапты жала, жақты күйе,
Тілден қапты нақты кие.
Көксегенің – көк тиындық,
Бедел, билік, боқ дүние.*

*Көрген жанның өзі ашынар,
Келді емес пе кез асығар.
Көр боп қалған көкірегіңнің*

Күн туар ма көзі ашылар?! [1,114] – деп, биліктегі қарны тоқ, уайымы жоқ қауымға ашынған түрде назын жеткізсе, ендігі бір тұста «Мұнар да мұнар, мұнарлы күннен мұң жұтып» деген өлеңінде былай дейді:

*Ата – бабамыз жаһанданамыз деген жоқ,
Келбетін сақтап келмеске кеткен кемел боп.
Еуропаның ән – күйі десе елеңдеп,
Ананың мынау әлдіі десе керең боп...
Не дерсің анау желігіп жүрген қызға арсыз,
Не дерсің мынау намыссыз ұлға ұждансыз.
Қор көріп өзін, өзгенің құлы боп кетер,*

Боркемік гұмыр бұйырды неге, бізге әлсіз? [1, 116] – деп, ұлт келбетін сақтап қалудың қаншалықты маңызды екендігін, бүгінгі таңдағы қазақ қызы мен ұлының бет-бейнесін ашып көрсетеді.

Қалқаман Сарин шығармаларында махаббатқа да, азаматтық лирикаға да байланысты, философиялық ойларға негізделген, біте қайнасқан сан алуан тақырыптар жан-жақты қарастырылған. Әрине, оның ішінде ақын жаны табиғатты суреттеуге соқпай кетпейді. Автор «Ауылға бардым», «Көктем», «Сағыныш», «Жаз жамалы», «Мақта қар», «Қыс.Елес», «Ақ ұлпа қар», «Күзгі көрініс», «Тербелік тіршіліктің...», «Кешіккен көктем», «Ай», «Күздің соңғы қолтаңбасы», «Орман, жасыл атырап» т.б. өлеңдері арқылы

табиғатты ғана емес, өзінің жан – күйінен де хабардар етеді. «Арманымның бейнесі» атты кітібының «Шыр айналған дүние – ай, тағдырлы ұршық» деп аталатын бөлімін де ақын «Көктем» өлеңімен бастайды:

*Жүрегіме жыр құйып көктен сарнап,
Мынау – менің құстарым жеткен самғап.
Қара жердің қайғысын сейілтеді,
Қанатынан күміс нұр көктем саулап.
Сабағынан сығалап сан мың бүршік,
Тал, терекке қолтаңба қалдырды шық.
Көктем мен жаз, күз бен қыс өрнек салар,
Шыр айналған дүние – ай, тағдырлы ұршық.
Күн көзінен күрең бұлт үркіп қашып,
Жер көктемге өлердей ынтық, ғашық.
...Кәрі қыстың кеткісі келмегендей,
Бір аяғын барады сылтып басып [2, 20].*

«Сағыныш» өлеңінде:

*Ғазал көктемім, жазар көктемім!
Қайдасың? Сенсіз мазам жоқ менің.
Сабырым қашып сағынып жүрмін,
Кәліме қонып қаз әндеткенін,
Жеріме келіп жаз әндеткенін...
Орайын таппай ойымдағы дау,
Өзіңді күтіп уайымдадым – ау.
«Сүйем!» деп сені сыбырлап тұрмын,
Сүйеніп үнсіз қайыңға мынау [1, 53].*

Ақын табиғатқа деген сезімін, махаббатын, көктемге деген сағынышын осылай жеткізеді.

Айтыс өнерінде өзіндік қолтаңбасын қалдырып, жазбаның ауылын көшкен Дәулеткерей Кәпұлының да бүгінгі өлең өлкесінде орны айқындалған дарын. «Дәулеткерей Кәпұлының да шырайлы шумақтары, түйдек – түйдек толғаулары өлеңнің өлермен жанашырларының таңдайының дәмін талай кіргізген. Оның поэзиясының шаңырағын шайқалтпай, уықтарын қыдыртпай нық ұстап тұрғаны – дәстүрге адалдық, ұлттық қасиетке беріктік» - дейді, белгілі ақын Жүрсін Ерман «Сүтті іңір» жинағына жазған алғы сөзінде. Сөздің қаймағы бұзылмаған маңызын білетін, тілі шұрайлы Дәулеткерей ақынның да шығармаларының басты бағыты азаматтық – саяси лирика екенін көруге болады. Ол көбінесе ұлт, қазақ қамы, дәстүр – салт сияқты тақырыптарға еркін бойлайды. Оған «Дүрдараз жауға өшігіп кекті», «Арманымнан адастырма, а, Құдай», «Кекке өртеніп құлаған...», «Елегізу», «Қаршығаларды қанаттарынан қайырып», т.б. сынды өлеңдері дәлел болары анық. Ойымыз дәлелді болу үшін ақынның жыр шумақтарына кезек берейік:

*Елдігімді сақтай алар артымда ұрпақ бар дескен,
Тәуелсіздік тар жолында ерің түссе егеске.
Жігер жанып тоттанбаған, намыстарың нар кескен
Бабаларым, рухыңның есендігі емес пе?!
Ерлеріне еркіндіктің алау – жсырын ұсынған,
Елдігімнің іргетасы қаланар деп тас тұғыр.
Қақыратып қара түннің перделерін ысырған,
Көкжиектен жарқ етті бір жасын – Қайрат, жас гұмыр.
Қандыбалақ қиянаттың құлқындары кіл арам.
Ақиқатқа жүгіндірген жала – жалған. Ар – егес.
Кекке өртеніп, құйылып кеп зеңгір көктен құлаған*

Қыран өлім құзғындарға тән емес!, [3, 78] – деп жырмен көмкерілген ақын жүрегі тәуелсіздік тақырыбына осылай жол бастайды. «Адам яки өнер жасаушы ақын, өз ішкі санасы мен күшіне түгелдей, біржола бодан болып берілгенде ғана нағыз өнер өмірге келе алады. Ұлы классикалық түсінік бойынша пендеге қажет барлық еркіндік өлеңде ғана бар. Сол еркіндік мұнда бар» - дейді ақын Сұраған Рахметұлы Дәулеткерейдің шығармашылығы туралы.

*Тобылғы торы тіршілігім ау,
Көбеңсіп қапсың көптен шын.
Дүлдүл тұяқтың дүрсілі дырау
Дүр рухыма от берсін!* - [3, 56]

деп жырлаған Дәулеткерейдің қаламынан сан алуан тақырыптардағы өлеңдер туды. Оның табиғат, философиялық, көңіл-күй лирикасына жазған өлеңдері ой еркіндігімен, тіл кестелілігімен ерекшеленеді. Ойы мен бойынан әлі көшпелі өмірдің рухы аңқитын ақынның қаламынан әлі кесек туындылар шығарына бек сенімдіміз.

Жас ақын қыздардың көшін бастайтындардың бірі Асылзат Арыстанбек бір жыр шумағында:

*Мендік жүріс, жүріс емес маң басқан,
Өлең – өрлік, шыға қоймас «сау» бастан.
Сезіміңді селт еткізер ұйқасты*

Қазақ, шіркін, «өлең» дейді әу бастан, [4, 9] – деп, өлеңге өзінше анықтама береді. Ақын өзінің шығармашылық мінезін қынабынан суырылған қылыштай, «тулап – тулап, толқындары тас жарған», «ұқсамайтын Ақұштапқа, Сараға», «алай – дүлей қара бұлттай түнеріп, сонан кейін жаңбыр болып жауа салатын» деп суреттейді. Асылзат Арыстанбек поэзиясына табиғат та, махаббат та, философиялық пен саяси- әлеуметтік лирика тән.

*Жырға жерік емессіңдер сезгенім,
Ертеңгіге жетсе болды сөздерім.
Жалғыз – жарым кітабы бар ақынға,
Том – том кітап жазарсыңдар өздерің* [4, 7].

Том-том кітап жазбасақ та, ақын шығармашылығы, оның поэзия әлемінің жарқын бейнесі туралы сөз етіп, өлеңдерін зерделеу міндетіміз. «Кенесарының әруағына мұң шағу», «Кенесары және мен», «Жетімдер», «Жерлес», «Дарвинизм», «Қалай тұрам сырымды іштен ақтармай», «Ата» ұғымы туралы», «Қас Сақ Астанасы туралы әфсана» т.б. өлеңдерінен азаматтық-саяси лириканы байқаймыз. Ақын «Дарвинизм» өлеңінде:

*Қателесті Дарвин оңбай. Обал – ай,
Қалды маймыл туысқанға жарамай.
Қалай сеніп келген күллі адамзат,
Хайуанды «бабамыз» деп баладай.
Қателесті Чарлз Дарвин, амал не?
Адам тегі – Хауа Ана, Адам бек.
Топырақты сүйді күллі мұсылман,
Түбі қайта топыраққа барам деп.
Дарвинизм дәрменсіз боп қалса да,
Ақиқаттың алау оты жанса да.
Артық көріп Алласынан атағын,
Арамызда маймылдар жүр қаншама.
Ду мен шудан демі бітіп құрлықтар,
Болып жатыр, болады әлі сұмдықтар.
Бұл күпірлік болса-дағы, кеш Құдай,
Дарвиннің де ілімінде шындық бар.
Эволюция – енді бізге көне ілім,
Көне ілімге жоқ ендігі көнерім.*

*Дарвин бірақ кеткен шығар астарлап,
Адамдардың маймыл болып өлерін [4, 48].*

Ақынның ойы философиялық лирикамен де астасып жатыр десек, қателескеніміз болмас. Адамдық пен хайуандықты, дарвинизм мен Құран сөзін қатар сөз еткен ақын адамзаттың азғындығы маймылға айналдырады деген ой түйеді. Маймылдан адам шығуы мүмкін емес, алайда адамның маймыл болып кетуі оңай деген тұжырым жасайды.

Ақынның келесі бір өлеңі «Бас» деп аталады. Әуелгіде кәдімгі адамның басы деп ойларсыз. Алайда жыр шумақтарын оқи отырып, бас дегенің билік екенін ұғынып, біреудің басы ұлтына қарап ұлыса, біреудің басы бұтына ғана тәуелді болатынын түсінесіз:

*Ұлықтың бәрі ұлы боп кеткен бағы – айбын,
Қуықтай басын шықпен зорға көтеріп,
Құдайдың басы болғысы кеп жүр талайдың.
Бассыздықтардан жанардан жасым жиі ақты,
Кеңсенің ішінде кресло көтерген көкемнің
Қарын мен басы алмасып кеткен сияқты, - десе,
Басы бар елдің болашағында жарық бар.
Әй, қайдам, бірақ басқармалардың барлығын,
Басқарып отыр басынан шіріген балықтар.
Қалайдан - қалай қауақ басымды өр етем,
Күлсалғыш болсаң да бүгінге дейін бағаң зор,
Басыңнан сенің айналып кетем Кенекем.
Құлқынның ғана қу тірлігіне байланып,
Менің де басым бабамның басы сияқты,
Қоғамның кетті күлсалғышына айналып [4, 36].*

Асылзат қазақы өрліктің исі аңқыған өлеңдерімен қатар махаббат тақырыбына да барады.

Мәселен:

*Арманым – ай, арманым-ай, арманым,
Мені талай торықтырдың, алдадың.
Сезбедің бе? Мүмкін сезген шығарсың,
Сені шексіз сүйетін бір жан барын.
О, қара түн, мені тағы алдадың,
Қол созымда жатыр әне арманым.
Мен де бүгін сезінсем деп тіледім
Мені шексіз сүйетін бір жан барын [4, 83].*

Иә, ақын жаны сезімге толы. Сүйіп қана қоймай, сүйікті болғысы да келеді. Қара түнге тіл қатып, жан сырын шертеді.

Жырларының дені махаббатқа негізделген жастарымыздың бірі Құралай Омардың «Ақ қар» жинағында:

*Жасын ойнап, жаңбыр жауды, саналым,
Сені ойлаған бұл менің жабығысым.
Анау жасын – жарқылдаған жанарың,
Ал тамшылар – мөп-мөлдір сағынышым.
Жасын ойнап, жаңбыр жауды. Бөлмем мұң.
Кезіп кеттім су көшені ертемен.
Анау отты көздеріңнен көргенмін,
Сол от саған ғашық еткен, өртеген [5, 8], -*

деп жырдайды. Ақын сезімін табиғатпен етене жақын суреттейді. Бұл да болса ақынның шеберлігін көрсетсе керек. Ақын жан сезімін аппақ қарға теңейді. Жалпы алғанда, Құралайдың өлеңдерінде мұң басым. Ақын өлеңдері мұңнан арыла алмай

жүргендей әсер қалдырады. Кейінгі қазақ ақын қыздарының шығармашылығында өмірден жалығу, жабығу сәттері басым көрінеді. Үнемі мұңмен сырласып, мұң өлкесінде жалғыз-торым жыр жазу, өмірге оптимистік емес, пессимистік көзқараспен қарау, бұл да кейінгі жас ақындар поэзиясында белең алған құбылыс.

*Жанға сая таптырмады саябақ
Мен мұңайдым, ағаш та мұң, тас та мұң.
Сізге деген сезімімді аялап,
Еріп жатқан аппақ қарды баспадым.
Баса алмадым жылап жатыр нәзіктер,
Күн көзінен қорғанады -
Қорғансыз...
Менің ақ қар көңілімді жазып көр
Сіз де маған күн сияқты болғансыз [5, 15].*

Ал Динара Мәлікова шығармасының дені махаббат лирикасына негізделген. Алайда азаматтық-саяси лирика жоқ деуге болмас. Мәселен, «Тектілік туралы» деген өлеңіне талдау жасасақ:

*Ұрпақтың тектілігі –
Әйелдің жатырында.
Баламның бектілігі –
Әкенің ақылында.
Жігіттер мігіт болды,
Жоқ, мінез шымырлық та.
Тектілік ұмыт болды,
Шынымен қырылдық па?
Тіріліп ата – бабам,
Көрсен ғой мына жайды.
Жігерсіз жатыр ғалам,
Жүрегі жыламайды...
...Ей, қайран қасиетім,
Өлдің бе өлеңдерде ?
Еркекке бас иетін,
Азайды-ау әйелдер де... [6, 31]*

Маңқыстауда жүрген жас талант Әнуарбек Бимағамбет жинағы шықпай тұрып-ақ талай дүбірлі додада топ жарған ақындарымыздың бірі. «Адайдың бес жүйрігінің» бірі Нұрым жырау Шыршығұлұлынша айтсақ, «сутағының құлыны», яки суын тектес адайы көкмойнақтың жұрыны» деп «Жетімтоғай жапырағы» деп аталатын жинағына алғы сөз жазған Ермұхан Мәдіғұл осылай деген болатын. Ақын шығармашылығында табиғат та, махаббат та, азаматтық – саяси да және философиялық та тақырыптар орын алған. Мәселен, азаматтық – саяси тақырыпта жазылған өлеңдеріне «Мен ғашық қала», «Ауылдан аттану», «Ертегі», «Алматыға барғанда», «Биыл жер біздің от болды», «Жоқ іздеу», «Бір ағам», «Өлген намыс», «Шалдардың әңгімесі» т.б жатқызуға болады. «Ертегі» деген өлеңінде:

*- Ұғып ал да мән – жайды,
Тегің біліп өс, күнім! –
Деп көрші шал ел жайлы
Ертегі айтар кеішқұрым.
- Есіңде ұста, Ақымақ!
Мұғалімің алдайды.
Тегің сенің – топырақ,
Маймыл – адам болмайды!
Түркі – туыс, түбің – бір,*

Өзің – Қазақ боласың.
Есіне сал, ұғындыр
Ана үйдің де баласын.
Жау жасағына жаранған
Жерім жоқ – ты алдырған.
Қорыққаннан Бабаңнан
Қытай – қорған салдырған.
Шалың басын шұлғиды,
Исіне елтіп елестің.
Бала біткен мүлгиді,
Елін тыңдар жоқ ешкі – м – м [7, 35].

Өлеңнен ақынның өзіндік стилін байқауға болады. Ертегі арқылы Қазақ деген ұлттың кім екенін, түбің кім, тегің кім екендігін ұғындырғысы келеді. Қытайдан да, қалмақтан да қорықпаған ержүрек Бабасын кейінгі ұрпақ мақтан тұтқанын қалайды.

Әнуарбек Бимағамбеттің табиғат лирикасына байланысты қалам тартқан шығармаларына «Көктем», «Қош!», «Мына түн неге ұқсайды?», «Күз. Жұбату», «Күз. Жылау», «Көктемнен қорқам баяғы», «Жетімтоғай», «Жынды құйын», «Тау жылаған», «Күз» т.б. өлеңдерін жатқызуға болады. Ақынның «Жынды құйын» өлеңінде ақын «құйын – жыр» деп метафоралық қолданысқа барады. Құйынның шапқылап қыр төсіне дала жайлы жыр жазғанын көргенсіз бе? Мұнда ақын кейіптеуге барады. Жырдың көркемдігі мен мазмұны келісім тауып, табиғат пен ақын арасындағы үйлесімділік көрініс береді:

Ежелден еншілеген сыйың – дала,
Ұғуың дала сырын қиын, бала!
Жансыз сор, сансыз сораң, қамсыз тақыр,
Қожасы құла дүздің құйын гана.
«Құйын – жыр – мүлде бөлек, оны ұққандар
Қисайып кетеді аузы, жолықпаңдар!»
Деп біреу үркітіпті оқырманды,
Оның түк шайтаны жоқ, қорықпаңдар!
Жолыққан иен далада кем балаға,
Жалғанда жалғыз жынды сен гана ма?
Құйын – ау, сен де жынды, мен де жынды,
Сыя алмай жанталасқан кең далаға...! [7, 71].

Ақынның 2006 жылы «Жетімтоғай жапырағы» деген атпен жинағы шыққан.

Тағы бір көпке танылып қалған жас ақын Ерлан Жүністің шығармашылығы да философиялық лирикадан бөлек махаббат тақырыбынан да кенде емес. Мәселен, «Махаббатқа ода» өлеңінде:

О, махаббат қасиетті, о, махаббат киелі,
Мендік сезім – ақ қанатты періштелер биі еді.
Мұхаммедке берілген ол пайғамбарлық еді зой,
Ғайса үшін алып келген әулиелердің сыйы еді.
О, махаббат гажайып – ау, о, махаббат керемет,
Қарғалардың махаббатсыз гасырынан не керек.
Гүл ернінен сүйген сәті мәңгіліктен биіктеу,
Бақытты зой бір – ақ күндік гұмыры бар көбелек.
О, махаббат қасіретті, о, махаббат дұғалы,
Сағынышпен дуаланған сарғалдақ күн шуағы.
Аяулы айдың көз жасысың аппақ гүлге айналған,
Мәңгілік те тарқата алмас қара түннің құмары.
О, махаббат қатыгезім, о, махаббат қатал – ақ,
Күзгі бұлттың бауырынан көңілім жасы боталап,

*Мауыздай бұл дүниеде қауыздай бір орны жоқ,
Енді менің сезімімді кім қалайша атамақ?!
О, махаббат мейірімді, мейірімнің, кәні, енді,
Оны сүйіп – махаббатпен жаратпақ ем әлемді.
Енді ол сұлу қалай ғана жетімегін жұбатар –
Жүрегiнiң құрсағында қалып кеткен өлеңдi?! [8, 108].*

Ерлан өз жанын әлем жанынан бөліп қарамайтын, өзгеше әлемі бар, шығармашылығының дені философиялық лирикаға негізделген талант. Автор табиғат лирикасына да қалам тартады. «Майлы бояу май айы» өлеңінде ақын көктем мезгілін әдемі суреттейді:

*Майлы бояу май айы,
Жан – тәңіңе түн жағар.
Көктем – мезгіл әй-әй,
Құмары бар, тынжы бар.
Әлі кебе қоймаған,
Күн шуағы таңдағы.
Әлі сөне қоймаған,
Жаңбыр ізі – жап – жарық [8, 47].*

Бір ғана «әйәй» деген сөзден ақынның өзіндік ерекшелігін байқаймыз. Қысқа буынды, екі шумақпен әдемі күн шуағын, жаңбыр ізін көз алдыға әкеледі. Өнер иесінің шеберлігі де сонда болса керек! Ақын «Тулайды жүрек, туғанда Айдың жаңасы» өлеңі де сезім лирикасына толы:

*Тулайды жүрек, туғанда Айдың жаңасы,
Аулада біздің гүлдеді алма ағашы.
Бойжеткен қыздар бүр жарып сезім әлдебір,
Үңіліп соған, үздігулерін қарашы.
Осындай ағаш бар еді Тараз бағында,
Барушы ем соған сонау бір балғын шағымда.
Сол сезім бүгін, сол бір мұң... әнтек, әдемі,
Айырмашылығы – ұлым тұр бүгін жанымда.
Гүлденген шақта Таразы бақта: жоқпыз – бар,
Күз келген сосын, өткен – ді жылдар, өтті ызғар.
Сол көктемнен соң жыр жазып кеттік көбіміз,
Сол көктемнен соң...
Үйленіп кетті көп қыздар [8, 116].*

Бүр жарған сезім мен гүлдеген алма ағаштарын қатар суреттеу арқылы ақын өлеңнің көркемдігін асыра түседі.

Жас ақын Мирас Асанның шығармаларынан да сан қилы тақырыпта жазылған өлең шумақтарын кездестіруге болады. Ақынның «Соңғы раушан» деп аталатын жыр жинағы «Өмір» және «Өлең» деген екі тараудан тұрады. Қазақ поэзия әлеміне өзіндік ерекше қолтаңбасымен келген жас ақын Мирас Асанның бұл жинағына лирикалық өлеңдері енгізілген. Оның нәзік сезімінің терең иірімдері әр өлеңінде бейнеленген.

«Жүрегім», «Соңғы раушан», «Сағынышым...», «Қойшы, Жадыра, күрсінтпей», «Сені сүйген мендік сезім сұмдық - ақ» сияқты өлеңдерінде ақынның ішкі сезім толқынысы оқырманды нәзік мұңға жетелейді. Мәселен,

*Соңғы раушан...
Сен ұмытып кеткен гүл,
Терезеде қалды өліп...
Ал, көшеде біздер күткен көктем жүр,
Өлеңдерім ән болып...
Соңғы раушан...*

*Құрбандығы уақыттың
Біз де сендей жүдедік
Сабағыңда нәзіктігі бақыттың,
Қауызыңда жыр өліп...
Соңғы раушан...
Үйіңдегі досымның,
«Қап – қара боп тұр» дейді!
Тағдырымның суретінен шошыдым,
Ол енді өмір сүрмейді...
Жанарыңа татымайды сол гүлім,
Неменеге сыйлағам
Ұқсамасын сол раушанға өмірің,
Тек сол үшін қиналам... [9, 40].*

Жалпы айтқанда, қазіргі жас ақындар поэзиясы бұрынғы ақындық дәстүрлерді жалғастыра отырып, тәуелсіздікпен бірге келген ішкі ой еркіндігінің мүмкіндіктерін пайдалану арқылы қанат жайып, өсіп, жетіліп келеді. Жас ақындардың қатары жыл сайын толығып, қазақ поэзиясы жаңа дарындардың туындыларымен түлеуде. Оның барлығын бір мақалаға сыйғызу мүмкін де емес. Әдебиетке келген келген жаңа толқынның шығармашылығын саралау келешектің еншісінде болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сарин Қ. Арманымның бейнесі. – Астана: Нұра-Астана, 2011. – 192 б.
- 2 Сарин Қ. Құс жолындағы керуен. – Астана: Профи Медиа, 2014. - 144 б.
- 3 Кәпұлы Д. Сүтті іңір. – Алматы, 2007. – 114 б.
- 4 Арыстанбек А. Бесінші маусым. – Астана: Профи Медиа, 2011. – 144 б.
- 5 Омар Қ. Ақ қар. – Алматы: Жалын, 2008. – 64 б.
- 6 Мәлікова Д. Қиялыма сия алмаған екенмін. – Астана: Сарыарқа, 2012. – 64 б.
- 7 Бимағамбет Ә. Жетімтоғай жапырағы. – Алматы: Жазушы, 2006. – 128 б.
- 8 Жүніс Е. Киелі түндердің дұғасы. – Астана: Профи Медиа, 2011. – 160 б.
- 9 Асан М. Соңғы раушан. – Астана: Профи Медиа, 2011. – 160 б.

РЕЗЮМЕ

Период, рассматриваемый в данной статье, - это период, связанный с приходом в литературу после обретения страной независимости молодых авторов. Поэзия молодых поэтов анализируется с тематической, идейной, художественной точек зрения.

RESUME

The period considered in this article is a wave coming to the literature after the country had gained independence. The poetry of young poets is analyzed from the thematic, ideological, artistic points of view.

Қ.Т. Мұхамеди

Сүлейман Демирел атындағы
университеті,
филол. ғыл. канд., профессор

Н.Х. Шадиева

Еуразия гуманитарлық институты,
пед. ғыл. канд., доцент

Түркі тілдеріндегі лингвистикалық терминдердің сөздіктер мен зерттеу еңбектерінде берілуі жайында (қазақ, қырғыз тілдері негізінде)

Аннотация

Түркі тілдеріндегі лингвистикалық терминдердің тіл білімі сөздіктерінде, оқулықтар мен монографиялық еңбектердегі берілу жайы мақалаға арқау болып отыр. Өйткені түркі тілдеріндегі лингвистикалық терминдердің тіл білімі сөздіктерінде екі, үш кейде тіпті одан да көп нұсқалары жиі кездеседі. Мақалада осындай әр алуан қолданыстардың уәжін анықтау, терминологиялық біріздендіру мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: лингвистикалық терминдер, терминологиялық біріздендіру, халықаралық терминдер, сөздіктер, ортақ терминдер.

Түркі тілдеріндегі лингвистикалық терминдердің тіл білімі сөздіктерінде, оқулықтар мен монографиялық еңбектердегі берілу жайы қандай деген сұрақ төңірегінде ойлануға тура келеді. Өйткені түркі тілдеріндегі лингвистикалық терминдер тіл білімі сөздіктерінде екі, үш кейде тіпті одан да көп нұсқалары жиі кездеседі. Ғалым Ш. Құрманбайұлы айтқандай, әркім «...өз білгенінше сөздік шығарып, ғылыми еңбектерінде қалаған терминдерін қолданып, термин жасаумен оның мән-жайын жақсы білмейтіндер де айналыса беретін болса, онда біздің терминологиядағы бірізділікке қол жеткіземіз деуіміз сөз жүзінде ғана қалып қоя береді» [1, 6]. Ал мұның ар жағында терминологияны біріздендіру мәселесі тұрады. Сондықтан ол бұл мәселеге үлкен ыждағаттылықпен, зор жауапкершілікпен қарау керек дегенді аңғартады. Терминдерді біріздендіру жұмысы бірнеше сатыдан тұратыны белгілі. Ғалымдар терминдерді біріздендірудің алты сатысын көрсетіп жүр. Олар: 1) белгілі бір тар мамандықтың шеңберінде біріздендіру;

2) сала шеңберіндегі біріздендіру;

3) нақты бір ұлт тілінің шеңберіндегі біріздендіру;

4) туыстас тілдер шеңберіндегі біріздендіру;

5) тіларалық, ұлтаралық біріздендіру;

6) халықаралық, бүкіл ортақ терминдері бар тілдер арасындағы біріздендіру [2, 32].

Лингвистикалық терминдердің тіл білімі сөздіктерінде екі, үш кейде одан да көп нұсқаларының жиі қолданылуынсебепін түсіндіруге бағытталған пікірлерді де кездестіруге болады. Ғалым Г.Қ. Бекқожанова «Лингвистикалық терминдердің құрылымдық және семантикалық сипаты» деген еңбегінде қазақ тілі лингвистикалық терминдеріндегі көп нұсқалықтың төрт түрлі себебі бар деп санайды. Ғалымның айтуынша, олар мынадай болып келеді: 1) халықаралық терминдермен қатар төл терминдерді қолдануға тырысушылық, мысалы: *билингвизм – қостілділік, адъективтену-сындану – сын есімге айналу, сингорманизм – дыбыс үндесуі*; 2) халықаралық терминдерді төл терминдік белгілермен араластырып қолданушылық, мысалы: *абсолюттік құрылым – абсолюттік конструкция, лексикалық мағына-заттық мағына*; 3) төл терминдерді бірнеше нұсқада қолданушылық, мысалы: *жалғау-қосымша, уәжділік-дәлелдеме, еліктеуіш сөздер-дыбысқа еліктеу*; 4) төл терминдік тіркестерді барынша қысқартып беруге тырысушылық: *субъективтену, зат есімге айналу-заттану; сөз тұлғасы – сөз тұлға-тұлға; адъективтену, сын есімге айналу – сындану*. Жоғарыдағы Г.Қ. Бекқожанованың пікіріне ұқсас пікірді басқа түркі тілдерінен де кездестіруге болады.

1-кесте Қазақ тіліндегі лингвистикалық терминдердің әртүрлі сөздіктер мен ғылыми еңбектерде берілуі

С.Кеңесбаев, Т.Жанұзақовтың сөздігі (19)	Қазақша- орысша, орысша-қазақша терминологиялы қ сөздік. Әдебиет және лингвистика. 27 том (2000)	Э.Сүлейменован ың тіл білімі сөздігі (1998)	А.Салқынбай, Е.Абақанның сөздігі	Ғ.Қалиевтың түсіндірме сөздігі (2005)
қарапайым сөз		қарапайым тіл	күнделікті лексика	(ауызекі) сөйлеу тілі
	Азат жол (13-б) Жаңа жол (52-б)	-	Абзац	абзац
-		ареалдық лингвистика	ареалдық лингвистика	аймақтық тіл білімі
қарапайым сөз		қарапайым тіл	күнделікті лексика	ауызекі сөйлеу тілі
		субстантивтену	Заттану	заттану, субстантивтену
		Актив сөздер		актив сөздік
		-	Абсолютты құрылым	Абсолюттік конструкция
		Тілдік жағдай	Тілдік жағдай	Тілдік жағдаят
		Мотивация, уәждену	Мотивация	уәждеме
		топтастыру	классификация	Классификация, жіктелім

Ендігі бір мәселе, сөздіктерімізде орысша терминдер көп. Кейінгі жылдарда шыққан ең тәуір сөздіктеріміздің өзінде де біршама орыс терминдері бар. Оған мысал ретінде 2005 жылы шыққан «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі» атты еңбектен әліпби тәртібі бойынша тұрған мына мысалдарды тізіп шықсақ жеткілікті сияқты: аббревиатура – аббервиатура, аббервиация – аббервиация, абзац – абзац, аблатив – аблатив, аблаут –

аблаут, – абсолютная конструкция - абсолюттік констукция, абсолютные синонимы - абсолюттік синонимдерт.б.

2-кесте «Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі» атты еңбектегі лингвистикалық терминдер туралы мәлімет*

Әріп түрі	Барлық терминдер саны	Қазақша терминдер саны	Халықаралық терминдер саны
А	107	23	84
Б	64	59	5
В	15	0	15
Ж-Д	47	3	44
Г	112	55	47
Е	56	56	0
Ж	61	60	1
З	3	3	0
И	41	0	41
Л	53	4	49
М	56	27	29
Н	19	9	10
О	36	8	28
Ө	10	10	0
П	49	3	46
Р	25	2	23
С	148	86	62
Т	130	115	15
Ю	4	0	4
У	7	7	0
Ү	9	9	0
Ф	38	0	38
Х	12	9	3
Ц	2	0	2
Ш	17	17	0
Ы	10	10	0
Э	22	0	22

*Жоғарыдағы кесте М. Қахраманның «Түрік, қазақ тілдері терминологиясының даму жолдары және лингвистикалық терминдер» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясының негізінде жасалды. Сөздіктегі 1159 терминнің 599-ы қазақша, 560 термин орысша (халықаралық) терминдер берілген.

3-кесте Б.Ө. Орузбаева, В. Закировалардың «Грамматикалык терминдердин кыргызча-орусча сөздүгү» бойынша мәлімет

Әріп түрі	Барлық терминдер саны	Қырғызша терминдер саны	Халықаралық терминдер саны	Басқа түбірлерге қырғызша жұрнақ жалғану арқылы жасалған терминдер саны	Жартысы қырғызша жартысы басқа тілдің сөзінен жасалған терминдер саны
А	88	55	17	14	16
Б	79	76	1	1	2
В	1	0	0	0	0
Г	26	0	8	17	11
Д	22	6	12	5	4
Ж	105	92	1	1	11
З	11	9	0	0	2
И	23	10	7	4	3
Й	3	1	0	1	1
К	117	94	6	4	8
Л	20	0	8	11	3
М	39	27	5	5	2
Н	12	9	1	8	2
О	40	23	8	5	8
Ө	19	19	0	0	0
П	15	0	8	4	4
Р	12	0	8	4	3
С	120	72	20	11	17
Т	183	137	10	2	33
У	16	14	1	0	1
Ү	27	20	0	0	7
Ф	18	0	6	11	6
Ч	21	17	0	0	4
Ш	8	8	0	0	0
Ы	8	8	0	0	0
Э	89	50	8	8	27

Жинақтай келгенде, Б.Ө. Орузбаева, В. Закировалардың «Грамматикалык терминдердин кыргызча-орусча сөздүгү» атты еңбек бойынша мынадай мәліметтер келтіруге болады: сөздіктегі барлық терминдер саны – 1122. Сөздіктегі барлығы 1122 терминнің 747 -ы қырғызша, ал басқа 375 термин халықаралық саналатын орысша терминдер [3].

Әрине кейінгі кездегі сөздіктерде, еңбектерде лингвистикалық терминдердің қазақ тіліндегі баламалары көбірек беріле бастады. Қазақша термин жасау ісімен айналысып жүрген мамандарда да жоқ емес. Ғалымдарымыз осы салада әжептәуір еңбектенуде. Атап айтсақ, Б. Қалиұлы, Ә. Жүнісбек, Ш. Құрманбайұлы, Е. Әбдірәсілов, С. Әлісжанов т.б. Мәселен, ғалым Б. Қалиұлы «Тіл білімі терминдерін біріздендіру» атты мақаласында тіл білімі терминдерінің ішінде кейбір терминдердің орыс тіліндегі –

изация/ацияжурнақтарын қазақшалап, -тану/тену, -дану/дену тұлғаларымен алып келген болатынбыз дей келе: «Бұларды «адвербиалдану», «адъективтену» деп тілімізді бұрап жатқанша, оларды өз атымен атап, неге қазақша *үстеулену* (адвербиализация), *сынесімдену* (адъективизация), *етістіктену* (вербализация), *шылаулану* (конъюнктивизация), *есімдіктену* (прономинализация), *затесімдену* (субстантивизация) деген терминдермен атамаймыз?! Көрсетілген сөздердің (терминдердің) бәрі де ғылыми ұғымдардың атауын дәл беріп тұрған жоқ па?!» - деп тіл білімі терминдерін қазақшалап біріздендірудің үлгісін көрсетеді [3, 25]. Осындай мысалдарды Б. Қалиұлы еңбектерінен көптеп кездестіреміз. Мәселен, дифтонг – *қосдыбыс*, трифтонг – *үшдыбыс*, диктант – *жатжазу* [3, 25], фонетика – *дыбыстаным*, морфология – *тұлғатаным*, синтаксис – *тіркестаным*, фраза – *түйдек*, этимология – *сөз төркіні*, вариант *түрпет*, метафора – *бейнелеу*, метонимия – *аталмастыру*, окказионализм – *бірқолданым сөздер*, синоним – *мәндес сөздер*, омоним – *тұлғалас сөздер*, антоним – *қарсы мәндес сөздер*, эвфемизм – *сыпайы сөздер*, дисфемизм – *тұрпайы сөздер*, калька – көшірме сөздер [4].

Сондай-ақ қазақ тілінің фонетика саласы бойынша қалыптасқан жаңа ұғымдар мен олардың атауларына біраз мысал келтіре алатындай дәрежеге жеттік. Бұл салада фонетист-ғалымдардың еңбектері ерекше. Солардың ішінде ғалым Ә. Жүнісбек енгізген фонетика саласының терминдерін атап өтуге болады. Мәселен, түрленім – модификация, үндесім түрленім – сингормоническая модификация, үйлесім түрленім – ассимилятивная модификация, ерін үндесім – лабиальное созвучие, езу үндесім – палатальное созвучие, жасалым – артикуляция, айтылым – акустика, естілім – перцепция, үндесім – сингормониялық, үйлесім – ассимилятив т.б. [5, 8-12].

Жоғарыда ғалым Б. Қалиұлының фонетика – *дыбыстаным*, морфология – *тұлғатаным*, синтаксис – *тіркестаным* деп қазақшалап қолданғанын айттық, осы тектес жағдайды түрік тілінен кездестіруге болады. Мәселен, түрік тілінде: фонология – *сес билими*, морфология – *чекил билгиши*, синтаксис – *жүмле билгиши*. *Метофора* дегенді Б. Қалиұлы қазақшалап *бейнелеу* деп берсе, кейбір түркі халықтары метафора сөзін төл тілдерінде атайтынына мына мысалдар куә: метафора – *истиарэ* (әзірбайжан тілінде), : метафора – *истиора* (өзбек тілінде). Бұл мысалдарды бергендегі мақсатымыз - кейбір терминдерді қазақша ұтымды сөзбен ауыстыруға бел шеше кірісетін уақыт әлдеқашан келді дегенді айту. Бірақ түркі тілдеріндегі лингвистикалық терминдердің ұқсастығын, ортақтығын салыстыру, нәтижесінде соларды жаңа терминдердің жасалуында пайдалану білу тиімді болатынын естен шығармауға тиіспіз. Тағы осы жерде академик Ә. Қайдар айтқандай: «Елдің бұл ізгі ниетіне шек қоюға да болмайтын сияқты, әрине. Дегенмен, бұл тәрізді бәйгеге жаппай атын қосқан қалың дүрмектің терминология мәселесін дұрыс шешуде кейде пайдасынан гөрі зияны көбірек пе деп қаласың. Өйткені термин табиғаты – нәзік құбылыс. Ол – жапа тармағай жабылып, үме ұйымдастыру арқылы тынатын көпшілікқолды іс емес» [5, 9] екенін еске сала кеткен дұрыс сияқты. Сондықтан бұл істе жоғарыда аттары аталған ғалымдар сияқты тілдің табиғатын түсінетін, терминжасам қағидаларын білетін адамдардың, сала мамандарының қатысқаны әлдеқайда ұтымды болары сөзсіз.

Ғалым Ш. Құрманбайұлы: «Біріздендіру жұмысы ең алдымен, ұғым мазмұнын дәл бермейтін, терминге қойылатын талаптарға сай келмейтін атаулардан арылып, сәтсіз жасалған баламалар терминологияда ретсіздік туғызып, *жарыса қолданылып жүрген нұсқаларды сараптан өткізіп*, солардың бірін тілде орнықтырудан бастау алуға тиіс» - дейді [6, 33].

Қорыта келгенде, кейінгі кездегі сөздіктерде, еңбектерде лингвистикалық терминдердің қазақ тіліндегі, я қырғыз тіліндегі баламалары көбірек беріле бастауы бір жағынан лингвистикалық терминдердің халықаралық терминдерден тазарып жүйеленіп, бірізденіп келе жатқандығының белгісі болса, екінші жағынан қазақша, я қырғызша

терминдер нұсқаларының көбейіп оны саралап, таңдап, талдап алуды, қырағылықпен қарауды қажет ететін жұмыстың тұрғанын білдіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясын біріздендірудің ғылыми-әдістемелік және ұйымдық мәселелері // Республикалық ғылыми-практикалық семинардың материалдары. – Астана, 2005. – 88 б.
- 2 Мусаев К. Формирование терминологии на титульных языках республик Российской Федерации и СНГ. - М.: Институт языкознания РАН, 2000.
- 3 Қалиұлы Б. Тіл білімі терминдерін біріздендіру // Терминдерді біріздендіру мәселесі. Республикалық ғылыми-практикалық семинардың материалдары. – Астана, 2005. – 21-28 б.
- 4 Қалиұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Фонетика. Лексикология. - Алматы, 2004.
- 5 Жүнісбек Ә. Қазақ тілі дыбыстарының фонетикалық жіктелімі // СДҰ Хабаршысы. – 2007. - №2-3. - 5-12 б.
- 6 Қайдар Ә. Терминге қатысты үш тұғыр // Терминология: теория және тәжірибе. – 2001. – 6-17 б.
- 7 Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері (Барлық сала мамандарына арналған әдістемелік құрал). - Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе анализа словарей, учебников, монографий исследуются значения лингвистических терминов тюркских языков. Рассматриваются вопросы выбора того или иного варианта лингвистического термина, а также проблемы унификации терминов.

RESUME

The linguistic terms of the Turkic languages became the basis of the article due to publications in dictionaries, textbooks and monographic works. Since the linguistic terms of the Turkic languages in dictionaries are often found in two, three or more variants, the authors touch upon the problems of determining the motives of such different use, as well as the issues of unification of terminology.

Н. Ақат

Еуразия гуманитарлық институты,
PhD доктор

М. Ахметбек

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
PhD доктор

Қазақ, қытай және ағылшын әдебиетіндегі үш ұлы махаббат жырларының үндестігі (Қозы Көрпеш Баян сұлу, Лян Шанбо мен Джу Интай және Ромео мен Джюльетта)

Аннотация

Мақалада қазақ, қытай және ағылшын әдебиетіндегі үш алып туындыны негізге ала отырып, махаббат жырларындағы кейіпкер образы, әйел мен еркек теңсіздігі, қос ғашықтың махаббат жолында өзін құрбан етуі, және әр ұлттың мәдениет ерекшеліктері салыстыра зерттелді.

Түйін сөздер: трагедиялық жанр, әйел теңсіздігі, кейіпкер ерекшелігі, мәдениет айырмашылығы.

Ұлы Жаратушы адам бойына ақыл-ой, парасатпен бірге ұлы сезім - махаббатты да сыйға тартқан. Егер махаббат болмаса, дүниені көңілсіздік билеп, адамдар жауыздық жетегіне еріп кетер еді. Осы ұлы сезім-махаббаттың атын жамылып, оның таза табиғатына кір түсіретін пенделерде көп. «Махаббаттың нағыз түрі – біреу, ал жалған түрі мыңдап саналады» – депті ұлылар.

Қай елдің әдебиеті болмасын, ақын жазушылардың әсем туындыларының негізгі тақырыбы махаббат жайлы. Әр ұлттың махаббат дастандарын оқып біз сол ұлттың өзіндік мәдениеті мен салт-дәстүрін ұғынып жатамыз, алайда бұл махаббат жырларының ажырамас бір ұқсастығы ол жыр соңының трагедиямен аяқталуы.

Қазақ әдебиеті, шындығында, қазақ әдебиетінің тарихы да қазақ халқын құраған ру-тайпалар өмір сүрген ескі дәуірден басталады деп қарау керек. Қазақ әдебиеті тарихындағы көркем туындылардың бәрі де өзінің түптөркіні - халық ауыз әдебиетінен нәр алып, дәстүрлік жалғастық табады. Бүгінгі таңдағы биік сатыға көтерілген, әлем әдебиетінің алтын қорына қосылған іргелі туындылары бар қазақ әдебиетіндегі алуан тақырыптар, сан түрлі сарындар, өлмес идеялар, өміршең мұраттардың қай-қайсысы да о баста ауыз әдебиетінде, оның ішінде поэзия саласында көрініс тапқан, дәстүрлік тұрғыдан бұрынғыдан жалғастық тауып, мол арна тартқан. Бұл орайда біз сөз етіп отырған махаббат тақырыбы да алғаш осы халық ауыз әдебиетінде, нақтылап айтқанда, халықтық ән-өлеңдерінде, эпостық жырларда кең көрініс тапты.

Қытай әдебиеті әлемдегі аса бай әдебиеттердің бірі, әрі ұзақ тарихқа ие. Қазіргі қытай әдебиеттану ғылымында қытай жазба әдебиетінің үш мың жылдық тарихы бар деп есептеледі. Бұл ақылға қонатын тұжырым. Оның үстіне қытай әдебиетінің ежелгі нұсқаларының көп бөлімі осы заманға жетіп отыр. Бұл жағынан қытай әдебиеті өз ұлтының мақтанышы болуға лайық. Қай халықтың әдебиеті болса да әу баста танымдық жүк арқалап дүниеге келгені дәлелдеуді қажет етпейді, осы тұрғыдан қарағанда әдебиет тарихын сол ұлтты құраған ру-тайпалар қатыса бастаған кезден басталады деп қарау орынды. Ендеше қытай әдебиеті де қытай халқын құраған ру-тайпалар өмір сүре бастаған кезден басталады. Қытай әдебиеті туындыларының мазмұнының бір ерекшелігі, қиял ғажайып оқиғаларға бай. Бұндай қиял ғажайып құбылыстарды махаббат жырларында да ерекше көрсете білген. Трагедиялық махаббат жырларының соңындағы екі жастың қоштасу сәтінде көркем, қиял ғажайып оқиғамен суреттеген [1, 541].

Ағылшын әдебиеті жайлы айтатын болсақ, Еуропадағы ең көне, бай әдебиеттердің бірі. Ағылшын әдебиеті дегенде, әрине, ең алдымен ойға келетіні – ағылшын әдебиетінің королі Уильям Шекспир. Шекспирден бастап Б. Шоуға дейінгі қаламгерлерін қазақтың ұлы жазушысы М. Әуезов мектеп қабырғасында жүрген кездің өзінде-ақ оқып білді, «Қазақ жағасы бір сәрі - Еуропа әдебиеттерінен көп дүниеге көз қадап көрдім» деп ағынан жарыла жазуының сыры осында. М. Әуезов «Жалпы театр өнері мен қазақ театры» мақаласында: «XVI ғасырда Англияның патшасы Елизавета деген әйел болатын. Ағылшын театры Шекспир мен Елизаветаның тұсында бұрынғыдан көп ілгерілеп, көп ірілеп кетті деп тарих айтады, Шекспирдің Гамлетін ойнап жүрген театр мен сол замандағы театрдың жайын салыстырып көрсек, ескі театрдың таң қалдыратын үлгісі көрінбейді, Шекспир театрынан соңғы заманда жалпы Еуропа театры заман өткен сайын тұр тауып көркейе берді» деп, Шекспирдің әлемдік драматургиядағы орнына ерекше мән берді. Драматургия заңдарын «Глобус» театрының актері болып жүріп терең ұғынған Шекспир соған сәйкестендіріп шығармалар жазуды қолға алды. Ол өзінен алдыңғы драматургтердей өмір мен күресті мифтік жағдайда емес, реалистік әдісте суреттеді, заманының ауыртпалығы шығармаларының көпшілігін трагедиялық сарында жазуына себепкер болды. Ендеше, жоғарыда айтылып кеткен осы үш елдің махаббат жырларындағы үш алып туынды жайлы жеке жеке тоқталып кетуді жөн көрдік.

Қытай елінің «Лян Шанбо мен Жу Интай» махаббат жыры мен Шекспирдің «Ромео мен Джульеттасы» әлемге әйгілі, үлкен кішігеде таныс. Ал «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» қазақтың әйгілі махаббат жырларының бірі, қазіргі күннің өзінде екі жасты Қозы мен Баянға теңеп, екеуінің өшпестей сезімін тілеп жатады.

Махаббат барша сезімдердің жиынтығы. Өйткені, әр дәуірдің өзінің Қозысы мен Баяны болады. Уақыт өте келе олардың есімі де тарих парақтарында алтын әріптермен жазылып қалады. Қазақ әдебиетіміздің төл қазынасы Қозы Көрпеш – Баян Сұлу жырында екі ғашықтың бір-біріне деген адал, кіршіксіз таза сезімдері суреттеледі. 13 – 14-ғасырлардан бастап жырланып, қазақ арасына кең тараған жыр Сарыбай мен Қарабайдың аң аулай жүріп құда болып, Қозы мен Баянды күні бұрын атастыруынан басталады. Екеуі де бастапқыда бір-бірін көрмей ғашық болады. Кейіннен ғашықтық сезімдері ұлғайып, Қозы мен Баян кездеседі. Әрине, әр шығарманың оқиға желісінде жағымсыз кейіпкерлер кездеседі, сол қара күш иесі Қодар, дүниекоңыз Қарабай арасындағы шиеленіскен оқиғалар негізінде зұлымдық пен махаббат күресі баяндалып, Қозы мен Баянның қайғылы қазасымен аяқталады.

Қытай халқының сан ғасырлар бойғы әдебиет пен тарихы өте терең. Қытай халқының махаббат жыр дастандарында да қазақ және ағылшын махаббат жырларындағыдай қос ғашықтың махаббат жолында күресуі, күрес жолында қаза болуы әңгімеленеді. Солардың бірі әлемге әйгілі, қытай әдебиетінің алтын қазынасы болып табылатын Лян Шанбо мен Жу Интайдың оқиғасы ұрпақтан ұрпаққа тарап, теңдесі жоқ махаббаттың айқын үлгісі болып отыр. Бұл атпен қытайдың көптеген фильм, ән, пьеса,

сериалдары түсірілген. Әрине, заман талабына сай көркем фильм, театр қойылымдарының сапасы, сюжеті жағынан өзгеріс енгізіліп, әңгіменің нұсқаларыда көбейе түскен, алайда әңгіменің тарихтан келе жатқан түп мазмұны бір.

Ерте заманда Жу отбасында Жу Интай атты көркіне көз сүрінген сұлу ғана емес, мейірімді, ақылды, білім құмар қыз өмір сүріпті. Жырда Жу Интай кішкентайынан оқуға әуестігі болады, алайда ол қыз бала болғаны үшін оқуға құқылы емес, сондықтан өзін ер балаларша киіндіріп, ер балалармен бірге дәріс алады. Бұл жерден біз қытай халқының ертеде қыз балалардың оқуға құқылы еместігін байқай аламыз. Жу Интай сол жерде Лян Шаньбо атты жігітпен танысып, оған деген сезімі пайда бола бастайды. Бірақ Жу Интайдың ата-анасы екеуінің сезіміне келісім бермей, қызын бай уйіне бермекші болғанды, бұны естіген Лян Шаньбо қайғыдан көз жұмады. Жыр соңында Жу Интай бай үйіне ұзатылып бара жатқан жолда Лян Шаньбоньң моласының жанынан тоқтап еңірене жылай кеткенде мола кенеттен ашылып Жу Интай мола ішіне секіріп кетеді. Содан адамдар қабір үстінен ұшып бара жатқан әдемі екі көбелекті көрді. Бұл – қос ғашық Лян Шаньбо мен Жу Интайдың жандары еді...

Бұл шығармадан біз қытай елінің ежелгі мәдениетінде де, барлық ғашықтық жырларында кездесетіндей, отбасылық теңсіздік, бай мен кедей, жауыздықтың көрініс табатынын байқаймыз, және де қытай махаббат дастандарының өзінде қос ғашықтың көбелекке айналуы, қабірдің ашылуы сияқты көріністер, жоғарыда айтылып кеткендей, әдебиет туындыларында қиял ғажайып құбылыстардың бар екенін айқын көрсетіп отыр. Бұдан аспан асты елінің ертеден табиғатқа, жын перілерге т.б., сеніп, оларға табынатындығын байқап отырмыз [2, 25].

Ағылшын жазушысы Шекспирді бәріміз білеміз. Шекспирдің осы махаббат тақырыбына арналған бірнеше туындысы бар. Соның бірі Ромео мен Джульетта. Бұл пьеса ағылшын дәуірінің әдебиетінде кең көлемді орын алған. Ромео мен Джульетта пьесасын оқыған адамның жүрегіне, сана-сезіміне махаббат, ғашықтық сезім ұялайды. Бұл туындыны ағылшын халқы ғана емес, бүкіл адамзат - қуаныш сезімінен бастап, өкініш сезімімен аяқтайды.

Ромеоның Джульеттаға деген адал, пәк сезімін пьеса арқылы әрбір адамның жүрегіне жеткізе білген. Әр күн өткен сайын екі ғашық бір бүтін болып өмір сүрген. Бұл тәтті сезімдердің ащы жағы да болды. Оған себеп, отбасыларының бір-біріне деген алауыздығы, жауыздығы басым болған. Соған қарамай екі ғашық кездесіп жүректерін жылытқан. Оқиғаның соңғы бөлімінде Ромео қаза табады. Бұған шыдамаған Джульетта жалғыздықтан қаза тапқан. Шынайы ғашықтардың өмірі осылай аяқталады. Шекспирдің «бәрі де екі ғашықтың кездесуімен бітеді» деген сөзі осы оқиғаның желісі.

Бұл үш алып туындыны салыстыра қарағанда мазмұны жағынан кейіпкерді сипаттау мен басқа да мәдениет жағынан бірнеше айырмашылықтар мен ұқсастықтар табамыз.

Қозы Көрпеш Баян сұлу жырының түпкі идеясы әйел басындағы теңсіздікпен байланысты болғандықтан, бірінші орынға Қозы емес, Баян образы шығады. Жырдағы Баян бейнесін біз, негізінен, екі арнада түсінеміз. Бірінде ол - ата-ана салты, ескі қоғам дәстүрімен келіспей, өз жүрегінің нәзік сезімін, еркіндігін феодалдық ортадан жоғары ұстаған, халықтық бейне. Екіншісінде Баян – ескі салтпен ымыраласқан, сол себепті жесір немесе құдалық идеясының жетегінде жүрген пассив образ.

Баян образының ең күшті жағы трагедиялы жырларда десек, оның ең басты қасиеті – азатшылдығы. Қыз басындағы осы жүйені жыр берік махаббат, күшті адамгершілік сезім арқылы гуманизм рухында жырлай білген. Екі жастың махаббаты үнемі дамып, күшейтіп, динамикалық арнада беріледі. Қодар қиянат жасап, Қозыны Шоқтеректе өлтірген сәтте де Баян өзінің сертінен қайтпайды.

Баянның жарқын мінездері мұнымен де шектелмейді. Ол - өзінің адамдық, сүйіспеншілік сезіміне ажалдан да жоғары қоятын, оған ешбір кір келтірмейтін, халыққа үлгі, идеал болған қыз. Өзінің Қозыға деген адал махаббатын, сол сезімге беріктігін

ақырғы рет болса да жақтан қалу үшін Баян Қозы сүйегінің басында антын шешіп, өзіне-өзі қанжар салады.

«Қозы Көрпеш» жырының тарихи мазмұнына сай, оның қайшылықтары да бар. Жырға түрлі ырым - жырымдар мен наным - сенімдер мол енген сондай күрделі қайшылықтардың бірі- Қарабай мен Сарыбай арасындағы «құдалық» шарты. Бесікте жатқан екі сәбиді байлар өзара атастырып, Сарыбай өлген соң бұрынғы бата бұзылып, оқиғаның тартысы басталады. Содан былай Қарабай ақ батаны бұзушы, Қозы мен Баян сол ақ бата үшін күресуші ретінде суреттеледі.

«Қозы Көрпеш» жыры көп заманнан бері келе жатқан сюжет болса да, онда ХІХ ғасырдың орта кезінде қазақ даласында туған саяси-экономикалық өзгерістердің таңбасы бар. Соны кейінгі айтушылар құдалық, әменгерлік салттарының әсерімен жаңғырта жырлаған.

Жырдың өткір, әлеуметтік тартысына сай сюжеттік құрылысы да көркем әрі қонымды. Трагедиялы жырлардың сюжеті негізінен үш салаға бөлінеді: а) екі байдың аңға шығып құда болуы, Сарыбай өлген соң Қарабайдың антын бұзып, көшуі. Бұл тарау жырдың экспозициясы мен байланысына сай; ә) Қозының Баянды іздеп табуы, екеуінің табысуы мен өлімі. Бұл сюжеттің дамуы мен шарықтау шегіне тән; б) Қозы өлген соң Баянның жұртта қалып, Қозы бейітінің басына барып өлуі. Бұл оқиғаның басты шешуі. Жырдың ең басты кейіпкері Баян болатыны да осыдан келіп туады. «Қозы Көрпеш» жыры өзінің тақырыбы жағынан өткен дәуірдің күрделі әлеуметтік мәселесіне құрылған мазмұнды, шыншыл мәселелі эпостың бірі. Ол мәселе - адам еркіндігі, әйел теңдігі мәселесі [3, 15].

Бұл жырдың өлмейтін көркемдік қасиеті — образдарының қуатында, әсерінде. Баян мен Қозы арасындағы тап теңсіздігі содан туатын жырдың негізгі тартысы қоғам өмірінің ұсақ сыртқы көрінісін емес, ішкі сырын, жұмбағын философиясын жинақтайды [4, 8].

Шекспирдің «Ромео мен Джульеттасы» автордың қиялынан туған дүние дейтіндер де көп. Себебі, оқиға сюжеті тарихи тұрғыда нақтыланбаған. Соған қарамастан ол бүкіл әлем халқының жүрегінен орын алатын шынайы әрі лирикаға толы дүние жасады. Италияның Верона қаласын ғашық жандар махаббатының отанына айналдырған. Шекспир бұл шығармасында қайырымдылық пен әділеттілік, ізгілік сияқты асыл қасиеттерді арқау етіп, адам жан дүниесінің терең иірімдеріне барлау жасауды мақсат тұтады. Ол ержүрек кейіпкерлерін тек адами қасиеттерінен көрсете білді. Сүйіспеншілік пен достықты, адамдық пен ерлікті мадақтады. Шекспир кейіпкерлері тағдырдың әлсіз құрбаны емес. Олар – қиындықтарға тап болса да, күресін тоқтатпайтын, өмірді өзгерту жолын таппаса да алған бетінен қайтпайтын жандар. Шекспир адамдар арасындағы қатынасты бұзатын тағы бір себеп «пайдакүнемдік пен ашкөздік және алтын» деп түсінеді. Сондықтан болар, бұл шығарма классикаға айналды.

Пьесадағы Джульетта Капулетти образы әсем суреттелген. 14 жастағы Джульетта бала мінезді, оң-солын танып біле қоймаған, күтушісімен таласа ойын ойнап жүрген аңғал жан, бірақ ол Ромеоны кездестіргеннен кейін махаббаты үшін қандайда болмасын шешімге баратын, жан ұшыра соның жолын іздеген трагедияға толы етіп бейнелейді. Ромео да өте көңілді, уақытын жолдастарының жанында өткізгенді жақсы көретін жігіт. Ол Джульеттаны көрген мезеттен шынайы махаббаттың дәмін сезініп, салмақты жігітке айналады. Бұл пьесадада екі жастың бір-біріне деген ынтық махаббаты үшін өз өмірлерін қиюға дейін баратын ерліктерін көруге болады. Бұл пьесадағы қозғалған негізгі тақырып бұл адам еркіндігі.

Қытайдың феодалдық қоғамында, конфуцишілдік идеяның күші зор еді. Бұл феодалшыл биліктің халықты қыспаққа итермелеп, өздерінің билігін құрудың ең үлкен қаруы болды. Қарапайым халық қытайдың ескі моральдық тәртіптеріне бағыну, сол тәртіптерді сақтау деген қағиданы ұстана отырып, әйел қауымына біржақты қарым-қатынас орнатып, олардың негізгі міндеті ер адамға бойсыну болды, әйел қауымы

дарынсыз, қабілетсіз болған нағыз өнегелік деп санады. Осыған қарай, қоғамда ақырындап ер адамды бағалап, әйел затын төмен санайтын ағым қалыптасты. Бұның соңы қытайдың ежелгі заман әйелдерінің ұзақ уақыттар бойы біреуге тәуелді, бойсыну жағдайына әкеп соқтырды. Бірақ қоғамның өзгеріп дамуына қарай әйел затының еркіндігі күшейе түсті, олар өздерінің тағдыры үшін, еркіндігі үшін күресе алды. Халық әдеби шығармаларыда қоғамның әсерін өзіне сіңірген. Лян Шанбо мен Жу Интай әңгімесіндегі Жу Интайдың ер бала кейпіне кіріп, оқуға кетуі жайында айтылуы мүлдем кездейсоқтық емес. Сол кездегі бүлікшілік, қоғамдағы дүр сілкініс және әртүрлі мәдениеттің қоғамға араласуы, осының бәрі Конфуцишілдік идеологияға үлкен соққы болды.

Қоғам әртараптандыру мен еркіндікке беталыс жасады, сол кездегі халық әсіресе әйелдер қауымы сол үрдіске қарай беталды. Көп әйелдер билікке өздерін ер адамдармен теңесуді сұрады, үкімет ісіне араласуға, сауат ашуға және қоғамдағы әртүрлі іс-шараларға қатысуға құқық беруді талап етті. Лян Шанбо мен Жу Интай әңгімесіндегі Жу Интайдың ер адамдарша киініп оқуға кетуі, әйел затының сауат ашуға құқылы екендігін көрсетуі оның бойындағы батылдықты көрсетті. Бірақ соңында қос ғашық бұл дүниеде бірге қосыла алмай, көбелек қалпына айналып ол дүниеде бірге ғұмыр кешкен деседі.

Үш туындының соңыда трагедиялық жағдаймен аяқталады, үшеуінің соңының мазмұнында көркемдік ерекшеліктер бар.

Қазақ мәдениеті басқада мәдениеттер сияқты бір-бірімен тығыз байланыса отырып дамып келе жатты. Қазақтың ұлан ғайыр даласымен бірге оның мәдениетіде байып отырды. Қазақтың әңгіме, аңыздарының мазмұнынан сол кең байтақ даланың табиғи құбылыстарының таң-ғажайып көріністе бейнеленген, онда көбіне діни наным сенімдерге, салт-дәстүрге, бақсылардың болжауына сенушілік айтылған. Ал қазіргі заманғы әдебиеттерден қарасақ, мазмұны шынайы өмірден алынып әр замандағы, әр қоғамдағы қазақ халқы мәдениетінің өзгеріске ұшырап отырғандығын байқауға болады. Әр дәуірдің ақын жазушысы бұл жырды өзінше бейнелеп жазған, әр нұсқаның мазмұнында өзгерістер бар. Қозы мен Баян әңгімесінің соңғы жағында Қозы өлгеннен кейін Баян ұзағынан жылап, тәңірден Қозының тірілгенін тілейді, оның бұл азасын естіп Қозы 30 күнге тіріліп, Қозы мен Баян соңғы күндерін армансыз өткізіп, 30 күндік мерзімі толғанда Қозы қайта өліп, Баян да өзіне қол жұмсайды. Бұл жерде әңгіме желісі қиял ғажайып, аңыз ретінде өрбиді. Кейбір нұсқаларда Қозы мен Баян өлгенде екеуінің моласының үстінен екі гул өсіп араларына қамыс тікен өсіп шығады делінсе ендігі бір нұсқаларында екеуінің моласының үстінен бәйтерек ағаш өсіп төбесі бірге байланды деп жазылған. Бұл жыр соңында қос ғашық қосыла алмасада жандары бірге деген түсінік береді, сондай-ақ бұл да Қозы Көрпеш-Баян Сұлу жырының көркемдік ерекшелігінің бірі деп есептеуге болады.

Лян Шанбо мен Жу Интай әңгімесіндегі көркемдік ерекшеліктің бірі ол өлгеннен кейін екі жастың жаны көбелекке айналып кетуі. Шындығында, әңгіменің ең алғашқы нұсқасында сюжет Жу Интайдың некелесуге бара жатқан жолында Лян Шанбоның қабірін көріп, оның ішіне түсуімен аяқталу керек, бірақта заман талабының өзгеруіне қарай, халық та әңгіме желісінің бұндай трагедиямен аяқталғанын қаламады. Сун дәуірінде жазылған Лян Шанбо мен Жу Интай желісінде екеуінің көбелекке айналуы жайында жазылды. Содан халық арасында өлгеннен кейінгі өмірдің өте әдемі болатындығы жайлы түсінік қабылданды.

Үш туындының негізгі идеясы – адал махаббатты дәріптеу. Қандай да бір әдеби туынды болмасын, өзіндік мәдени түбірі болады. Сол туындыларды жан-жақты салыстыру арқылы сол ұлттық мәдениет құндылығы мен тұрмыстық қоғамын түсініп біле аламыз. Ал шығармадағы кейіпкерлер образынан біз сол ұлттың эстетикалық психологиялық қажеттілігін көре аламыз.

Ақындардың ең керемет өлеңдері махаббат тақырыбына жазылған. Суретшілердің ең қымбат суреттері де махаббат бейнесін жасаған. Тіпті ұлы құрылыстар да махаббатқа арналып бой көтерген.

Қазіргі кезде шынайы махаббатты бейнелейтін көркем дүниелер аз. Мысалы: кинолардың көбі жауыздықты, байлықты, қылмысты көрсетеді. Жақсы кітаптарда тапшы. Ендеше, біздің өнер махаббат тақырыбын барынша тереңдетіп, көптеп көрсете білуі керек. Бұл біздер үшін, жастар үшін қажет.

Әр ақынның сөздері біздің жадымызда мәңгі сақталғаны жөн. Мысалы: ұлы Абайдың «Махаббатсыз дүние бос, хайуанға оны теңдер», Шекспирдің «Махаббат жаңбырдың соңғы күн нұрындай» деген сөздері бүкіл әлемді нұрландырып, қуаныш, күлкіні сыйлайтын махаббат екенін білдіреді. Кеудесінде шын махаббат сезімі бар адам тек қана ізгілік жолында болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ежелгі Қытай әдебиеті - Астана: Аударма, 2009. - 541 б.
- 2 宋婕 《梁山伯与祝英台和罗密欧与朱丽叶中看中西文化差异》，延安大学文学院（延安职业技术学院学报）2010年—25页
- 3 Тапанова С.Е. Айтыс жырлары. Қарағанды университетінің хабаршысы. - Қарағанды, 2010. – 15 б.
- 4 Қыраубаева А. Қазақ әдебиетінің шығыстық қиса-дастандардың түптөркіні мен қалыптасуы. - Алматы, 1997. – 8 б.
- 5 "Қозы Көрпеш - Баян сұлу" жыры. Әңгімелер/Мақалалар, Оқушыларға пайдалы ақпараттар // <http://bilim-all.kz/article/7516-Qozy-Korpesh---Bayan-sulu-zhyru>
- 6 15 сәуір. Ғашықтар туралы Қытай елінің аңызы Толығырақ: https://massaget.kz/arnauyi_jobalar/15_sauir_2015/27396/

РЕЗЮМЕ

«Лянчжу», «Ромео и Джульетта» и «Козы Корпеш и Баян Сулу» - три известных литературных произведения в китайской, западноевропейской и казахской литературе. В статье на основе указанных произведений представлен сравнительный анализ изображения героического образа, проблемы мужского и женского неравенства, самопожертвования на пути любви, а также особенностей культуры каждого народа.

RESUME

Liangzhu, Romeo and Juliet and Kozy Korpesh Bayan Sulu are three well-known literary works in the Chinese, Western and Kazakh literatures. This thesis will introduce the heroic image, male and female inequality, self-sacrifice on the path of love, and the peculiarities of culture of each nation, the comparative analysis is made.

Н.К. Кажекенова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, канд. пед. наук, доцент

М.Ж. Тусупбекова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, канд. пед. наук, доцент

Концепт «Время суток» в разных национальных картинах мира (на материале казахского, русского и английского языков)

Аннотация

Концепт «время суток» представляет собой изучение норм использования времени, который включает в себя этимологический, универсальный и национальный пласт (знание о традициях, обычаях, обрядах, бытовой культуре, повседневном поведении). В данной статье рассматривается концепт «время суток» в казахском, русском и английском языках, и проводится сравнительный анализ сходств и различий. Данное исследование свидетельствует о различном восприятии времени разными языковыми культурами и специфичностью национальных моделей концептуализации времени.

Ключевые слова: концепт, время суток, сопоставительный анализ, сходства, различия.

В своей статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев отметил, что масштабные преобразования во всех сферах развития Казахстана должны сопровождаться модернизацией общественного сознания [1]. Несмотря на то, что мировое сообщество вступило в эпоху самостоятельного развития, каждая страна и народ хочет продемонстрировать свою индивидуальность и уникальность, а также унифицировать свою духовную и материальную культуру. Культура есть деятельность человека в создании и сохранении материальных и духовных ценностей (язык, традиция, обычай).

Президент подчеркнул, что каждый из нас должен знать, что творится в мире, быть готовым к переменам, перенимать чужой опыт и учиться у других. Благодаря информационным технологиям, инструментам глобализации (мобильные телефоны, ноутбуки, телевизионные сети и т.д.), мы имеем возможность узнать о всемирной культурной жизни и событиях за очень короткий промежуток времени. Информационные технологии оказывают прямое воздействие не только на сознание, но и на подсознание человека, открывая новое направление своей эволюции и формируя новую ментальность личности.

В последние годы пристальное внимание ученых-лингвистов обращено на проблемы соотношения языка и культуры, языка и национального менталитета, языка и национального сознания. Одним из главных вопросов межкультурной коммуникации является вопрос понимания разницы между понятиями родного и изучаемого языков. В данном исследовании рассматривается концепт «время суток» в русском, казахском и английском языках.

В лингвистике термин «концепт» не имеет единого определения, и исследованием данного понятия занимаются многие ученые: Н.Д. Арутюнова, А.П. Бабушкин, А. Вежбицкая, Е.С. Кубрякова, С.Е. Никитина, М.В. Пименова, В.Н. Телия, Р.М. Фрумкина и др.

В целом «концепт» означает представление о фрагменте мира, имеющее сложную структуру и выраженное разными языковыми способами и средствами [2]. В данном исследовании мы придерживаемся следующего определения понятия «концепт». Концепт – это сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт – это то, посредством чего человек – рядовой, обычный человек, не «творец культурных ценностей» – сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее [3].

Время суток играет главную роль в человеческой деятельности, чтобы упорядочить свой день и распланировать дела. Времена суток в разных культурах разные, они имеют свое отражение в языке. Названия времен суток на разных языках позволяют говорить о временном восприятии, этническом временном менталите, временных универсалиях, временной картине мира. Концепт «время суток» представляет собой изучение норм использования времени, который включает в себя этимологический, универсальный и национальный пласт (знание о традициях, обычаях, обрядах, бытовой культуре, повседневном поведении). Кроме того, данный концепт воплощает рефлексию деятельности народа, интерпретацию сложившейся культуры, ритм социального времени и эффективность человеческого сознания. Введение новшеств, модернизация основных процессов человеческой деятельности характеризуется изменениями социально-культурной системы и влечет за собой изменения в языке [4].

История казахского народа, который в прошлом вёл кочевой образ жизни, богата и многопланова. Система исчисления времени или традиция времяисчисления казахского народа была связана с образом жизни и формой хозяйственной деятельности. Как у всех народов единица измерения суток разделялась на утро, день, вечер, ночь. Измерение суток в казахском языке состоит из 23 наименований (Таблица 1).

Таблица 1 – Наименование суток в казахском языке

№	Время	Наименование суток
1	12.00	түс, тал түс
2	13.00	шаңқай түс
3	14.00	түс
4	15.00	түстен кейн
5	16.00	түс ауа
6	17.00	ақшам
7	18.00	күн батар кез
8	18.30	күннің ұясына бату
9	19.00	қас қарайған шақ
10	19.30	ымырт
11	20.00	іңір (түн) қараңғысы
12	21.00	кешкұрым
13	21.30	ел жатар кез
14	22.30	түн ауа

15	23.00-02.00	түн
16	03.00	түн ортасы, түн ауған шақ
17	04.00	таң атуы
18	05.00	таң сарғая (таң сәрі)
19	06.00	таңертең (күн шығар кез)
20	07.00	күн ұясынан көтерілуі
21	08.00	күннің арқан бойы көтерілуі
22	09.00	сәске
23	11.00	сәске тус

Не все названия суток на казахском языке имеют сходства в русском и английском языках (Таблица 2).

Таблица 2 – Сравнительная таблица наименований суток в казахском, русском и английском языках

№	Казахский язык	Русский язык	Английский язык
1	түс, тал түс	полдень	daytime
2	шаңқай түс		afternoon
3	түс	обед	dinner
4	түстен кейн	после обеда	after dinner
5	түс ауа		midday
6	ақшам	вечер	evening
7	күн батар кез		
8	күннің ұясына бату		
9	қас қарайған шақ	сумерки	
10	ымырт		
11	іңір (түн) қараңғысы		
12	кешқұрым		
13	ел жатар кез		
14	түн ауа	за полночь	small night
15	түн	ночь	night
16	түн ортасы, түн ауған шақ	полночь	dead night
17	таң атуы	рассвет	sunset
18	таң сарғая (таң сәрі)	раннее утро	
19	таңертең (күн шығар кез)	утро	dawn
20	күн ұясынан көтерілуі	день	
21	күннің арқан бойы көтерілуі	вечер	
22	сәске		
23	сәске тус		
	23	12	11

Из 23 наименований времени суток на казахском языке, 12 наименований имеют сходства в русском языке и 11 – в английском языке. Данный анализ подтверждает быт русского народа, который вёл размеренный, осёдлый образ жизни, регламентированный естественными временными промежутками.

Сопоставительный анализ концепта «время суток» позволяет глубже узнать корни, историю народов. Многие казахские наименования суток, такие как: *ақшам*, *ымырт*, *сәске* - относятся к безэквивалентной лексике (не имеют перевода и невозможно передать их значение). В английском языке не существует слово «сутки», англичане чаще всего используют слово «день» или «24 часа», которые подразделяются на день и ночь (day /

night). Для обозначения точного времени суток в английском языке используются термины «до полудня» (*ante meridiem* сокр. *a.m.*) и «после полудня» (*post meridiem* сокр. *p.m.*). Как видно, разные языки используют разные средства для выражения времени т.е. безэквивалентную лексику, разные парадигмы глагольных времен, наречия, предлоги, интонацию. Разные языковые формы, в свою очередь, влияют на содержание самого понятия [5].

Сопоставительный анализ слов - наименований времен суток в казахском, русском и английском языках говорит о том, что любой язык имеет свои особенности, свойственные носителям культуры определенного языка. Овладевая языком, носитель начинает смотреть на мир под углом зрения, представленным этим языком [6].

Вышеуказанное исследование свидетельствует о различном восприятии времени разными языковыми культурами и специфичностью национальных моделей концептуализации времени, что выявилось при сопоставительном анализе русского, казахского и английского языков. Кроме того, анализ показывает богатство и величие каждого языка, сохранившего специфику мировосприятия и сделавшего его достоянием многих поколений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Казахстанская правда. – 2017. – Т. 13. – №. 71. – С. 1.
- 2 Пименова М.В. Введение в когнитивную лингвистику (Предисловие): Учебное пособие. - Кемерово: ИПК «Графика, 2004. – 386 с.
- 3 Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: 3-е изд. - М.: Академический проект, 2004. - С. 42-67.
- 4 Фархутдинова Ф.Ф. Роль паремий в лингвокультурологических исследованиях // Фразеология–2000: Материалы Всерос. науч. конф. «Фразеология на рубеже веков: достижения, проблемы, перспективы» (Тула, 25-26 апреля 2000 г.). – Тула. – 2000. – С. 100-101.
- 5 Степанов Ю. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – Litres, 2017. – 824 с.
- 6 Гуревич А.Я. Время как проблема истории культуры // Вопросы философии. – 1969. – №. 3. – С. 105-116.

ТҮЙІН

«Тәулік уақыты» ұғымы этимологиялық, әмбебап және ұлттық денгейді (дәстүрлерді, салт-дәстүрлерді, салт-дәстүрлерді, күнделікті мәдениетті, күнделікті мінез-құлықты білуді) қамтитын уақытты пайдалану нормаларын зерттеу болып табылады. Бұл мақалада қазақша, орысша және ағылшын тілдеріндегі «Тәулік уақыты» түсінігі талқыланып, ұғымның ұқсастықтары мен айырмашылықтары салыстырмалы түрде талданады. Бұл зерттеу әртүрлі лингвистикалық мәдениеттер мен ұлттық уақыт концептуализациясы үлгілерінің әртүрлі қабылдауын көрсетеді.

RESUME

The concept of «Time» is a study of the norms of time use, which includes the etymological, universal and national layer (knowledge of traditions, customs, rituals, everyday culture, and everyday behavior). This article is about the concept of «Time» in the Kazakh, Russian and English languages; presents a comparative analysis of similarities and differences of this notion. This study indicates the different perception of time by different linguistic cultures and the specificity of national time conceptualization models.

Ж.Ә. Аймұхамбет

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

Ж. Кокбас

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
PhD докторанты

Қазіргі қазақ поэзиясындағы этно-архаикалық бейнелеулер

Аннотация

Мақалада қазіргі қазақ поэзиясындағы этно-архаикалық бейнелеулердің көрініс табуы нысанаға алынды. Ұлттық дүниетанымдағы перілер образының поэзиядағы суреттелуі олардың ақындар өлеңдеріндегі ерекшелігі талданды. Архаикалық бейнелеулерді қазіргі қазақ поэзиясында өзіндік қолтаңбасымен ерекшеленетін Ұ. Есдәулетов, Н. Айтұлы, Ж. Әскербекқызы, Е. Раушанов сынды ақындардың өлеңдері қарастырылды.

Түйін сөздер: қазіргі, қазақ, поэзия, этно, архаика, өлең, бейнелеулер.

Қазіргі қазақ поэзиясында көркемдік шеберлігімен ерекшеленетін Е. Раушанов, Ұ. Есдәулетов, Н. Айтұлы, Ж. Әскербекқызы, сынды ақындар шығармаларындағы этно-архаикалық бейнелеулерді тауып, ғылыми тұрғыдан талдау жасалды. Ақындардың поэзиялық туындылары ой-сезімнің берілу тәсілі, көркемдігі, бейнелілігіне орай қарастырылды.

Академик, ғалым З. Ахметов «Поэзия – сөз өнері, көркемдік шеберліктің теңдесі жоқ озық үлгісі», деп [1, 7] атап көрсеткен болатын. Поэзия – қоғамдағы әлеуметтік маңызды мәселелерді көркемдеп, бейнелеп береді. Қазақ поэзиясының көшбасында Абай, Ыбырайлар тұрса, сол сара жолды ынтымақтастықпен дәстүрлі жалғастырған Мағжан, Сәкен, Бейімбет, Сұлтанмахмұт т.б. сынды зиялы қауым өкілдері еді. Дәстүрлі поэзияны бейнелі өрнекпен жалғастыру ХХ ғасырдың 50-60 жылдарындағы легімен келген ақындар толықтырды. Қазіргі қазақ поэзиясының көшін бастаған М. Мақатаев, Т. Айбергенов, Ф. Оңғарсынова, К. Салықов, Ұ. Есдәулет, Н. Айтұлы, Е. Раушанов т.б. ақындардың заңды жалғасы еді.

Архаика – (грек. *archaikos*- ескі, көне) - өнер дамуының көне заманғы түрі. Өнертану ғылымында архаика атауымен ежелгі грек және мысыр өнерін атайды [2, 450].

Ал, әдебиеттану ғылымында архаикалық бейнелерді ежелгі мифологиялық аңыз-әңгімелер мен ертегі жырлардан кездестіруімізге болады. Ай, Күн, Жұлдыз сияқты аспан әлемінің

жаратылысы ақындар поэзиясына арқау болып келе жатыр. Аймен мұндасу, күнмен сырласу, жұлдызға қарап бой түзеу барлығы да қазақ поэзиясындағы бар құбылыс. Белгілі ақын Ұлықбек Есдәулет поэзиясындағы «Едіге тауы» өлеңінде «*Жұлдыздармен шегеленген аспаның*» немесе «*Қарс жабылды қаралы аспан қабағы*», - [3, 20] деген жолдардағы этно-архаикалық атаулар «Жұлдыз, «Аспан» сөздері. Ежелгі тылсым күшпен бірге жаралған жұлдыз бен аспан поэзияға жан бітіріп, поэтикалық өң беріп тұр. Жұлдызды аспаға шегелеген кездегі аспанның түнеруі, қайғыруы кейіптеу тәсілі арқылы берілсе, «*Қаралы аспан қабағы*» деген тіркестерде табиғатқа жан бітіріп тұр. Осындай мифтік құбылысқа ақындар жаңаша өң беріп, жаңаша мазмұнмен поэзияға тыңнан жол салып отыр. Тағы бір мысал алып қараса, «*Ұлу тасқа еліктеу*» өлеңінде:

Айпері аспан – сұлушаш,
Айқұлақтанбай жылу шаш!
Дәл мендей бордан жаралған
Маңғыстаудағы ұлутас, - [3, 37]

деген өлең жолдарындағы этно-архаикалық бейне «Айпері аспан». Аспандағы айға пері сөзін тіркестіру арқылы жасалып тұр. «Айқұлақтанбай жылу шаш» жолындағы жылылық, мейірімділік шуағын Айперіден алу керек екенін түсінесің. Ұлықбек Есдәулет шығармашылығынан сыр мен сезімге толы көркем бейнелеулер көптеп кездеседі. Ақынның «Көшедегі бұлттар» өлеңіндегі:

Ай астында кісінеп күміс табын,
Ат жалынан алтын шық уыстадым.
Жалғызаяқ жолға сап,
Жөн сілтеді
Жалғыз аяқ самырсын туысқаным, - [3, 39]

деген жолдардағы, Ай астында табын жылқының кісінеген үнінің ерекшелігі, ат жалынан алтын шық ұстауға жетеледі. Поэзиядағы кейіптеу тәсілі арқылы Самырсынға жан бітіп жөн сілтеді, жол көрсетті. Ай – сөзі қашанда сұлулықтың, құпиялықтың, шынайлықтың белгісі болса, күміс сөзі де дәл сондай тазалықтың символы. Шықты ұстай алмайсың, таза мөлдір су. Ол келіп ат жалында жасырынып, алтындай жарқырап тұр. Көне заманғы ертегі-аңыздарда кездесетін сүрлеу, соқпақ, жалғызаяқ жол. (Самырсын- «лат. Abies), майқарағай- қарағай тұқымдасына жататын көп жылдық мәңгі жасыл ағаш.

Мифті зерттеуші Ж.Ә. Аймұхамбет: «мифологиялық ойлауға тән анимистік сенім бойынша, адам мен табиғат бір, табиғаттағы әрбір зат, әрбір құбылыс адам сияқты ой-санаға, сезімге ие, яғни тірі рух» деген тұжырым жасайды. Поэзиядағы тірі рух Жанат Әскербекқызының «Қызыл қанатты періште» өлеңінен кездестіруге болады.

Қызыл қанатты періште,
Қылығым менің теріс пе?
Жүрегім тулар кеудемде
Күдікпен түсіп керіске - [4, 54]

деген өлең жолдарындағы лирикалық кейіпкер «Қызыл қанатты періштемен» тілдесіп, өз ісінің дұрыстығын дәлелдеуге тырысады.

Әзәзіл күліп ішімнен,
Шошынып жүрмін түсімнен,
Періштем, қалдың сескеніп,
Қылығы тосын кісімнен - [4, 54]

деген жолдардағы «Әзәзіл» қазақтың наным-сенімінде азғырушы дегенді білдіреді. Архаикалық атау періштемен бірге өлеңнің мифтік маңызын арттырып тұр.

«Поэзия деген сөздің өлең, жыр деген мағынасынан басқа ретіне қарай, көркемдік деген мағынаны да беретіні тегін емес», - дейді академик ғалым З.Ахметов [1, 9].

Поэзиядағы рух иелік, наным-сенім түріндегі кездесетін өлеңдер ақын Мұқағали Мақатаев шығармаларында еркін көрініс тапқан. Ақынның «Аққулар ұйықтағанда»

поэмасындағы шарасыз анаға, тәуіп шалдың демеу болуы, көңіліне күдіктен гөрі, үміттің сәулесін себуі табиғаттың тылсымына сену.

Мана, күндіз, тәуіп шал не деп кетті?!
 Әлде өтірік, әлде шын демеп кетті...
 Аққуменен баланы аластандар,
 Деді- дағы жәйімен жөнep кетті, - [5, 304]

деген жолдардағы тәуіп – этно-архаикалық образ. Ұлттық поэзиямызда орын алған қазақы санамызда қалып қойған бақсы, балгер, тәуіп сияқты архаикалық образдар ертегі-аңыздарда кездеседі. «Аққумен баланы аластандар» деген тәуіптің сөзі астарлы, ишаралы мағынада айтылған. Ананың баласы үшін неге болсада дайын екенін көрсетеді. Табиғаттағы жанды-жансыз заттардың барлығының иесі бар, қолдаушы пірі бар. Аққудың пірі баланы аман алып қалады деген сенім басым.

Мін атқа, қайт ауылға тағат қыл да
 ... Білмеймін, сор аттың ба, бақ аттың ба?!
 Аққуға кезенерде, ырым жасап,
 Тым құрса саусағыңды қанаттың ба?, - [5, 307]

деген жолдардан ежелден келе жатқан наным-сенімнің, ырымның күштілігін көреміз. «Ырым жасап, тым құрса саусағыңды қанаттың ба?» деген жолда бірінші өзіңнен қан шығару керек деген сұрақ тұр. Егер қан шығарсаң мүмкін құдіреті күшті алла тағала баланы аман алып қалар ма, еді?, деген жалған үміт. Ұлттық санамыздағы ырымның күні бүгінге дейінгі өмір сүруін көрсетіп отыр. Аққу – қазақтардың ұлттық танымында да киелілік сипаты бар, ерекше қадірлі құс. Аққуға қатысты мифтік баяндар даму сатысында ертегілер мен аңыздардың құрамында, сондай-ақ поэзияда әртүрлі көркемдік қызмет атқарды [6, 39].

Ертегілік кеңістікте таулар мен далалардың, өзендер мен көлдердің үстімен қанатты, алтын шашты қыздар, ғажайып сұлу аспан арулары ұшып жүреді. Олар аспанда мекен ететін көк періштелері, пері қыздар. Пері қыздарының сұлу болатыны сонша, олар жүрген жерінде айналасына нұр шашады, адамдардың жанын қуаныш, шаттыққа бөлейді екен, деген аңыз қазақ ақындарына қарата айтылғанға ұқсайды. Періні сүю, періге ғашық болу поэзияда жиі кездеседі.

Қазіргі қазақ поэзиясында өзіндік қолтаңбасымен ерекшеленетін ақын Е. Раушановтың лирикалық кейіпкері Іңір деген пері қызын сүйеді. «Іңір» кешкілік уақыт. Ақын Іңірге жан бітіріп, пері қызының бейнесінде көрсетеді.

Сүйдім мен Іңір деген пері қызын,
 Тәуекел – не ажалым,
 Не қызығым.
 Ақырын жаныма кеп отырады ол,
 Жасырып жез тырнағын жеңіне ұзын [7, 24].

Лирикалық кейіпкер пері қызына ғашық. Жеңіне жасырынған жез тырнағы сүйген жүрекке төтеп беруге дәрменсіз.

Ал, ақын Жанат Әскербекқызының өлеңіндегі пері қызы – мүлде басқа бейне.

Пендеге айтпа өкпені,
 Перінің қызы Бекторы.
 Қайтесің мыстан-пиғылды.
 Тәңірге сиын көктегі [4, 9].

Мұнда Бекторы «Ер Төстік» ертегісіндегі перінің қызы. Лирикалық кейіпкер Төстікке қолы жетпеген пері қызымен мұңдасып, пендеге яғни, адам баласына өкпелеме дегенді меңзейді.

Ақиқат өмірде мүлде жоқ, бірақ ежелгі аңыз-ертегілерден ауысқан, қиялдан туған немесе түбі ескі діни ұғым-нанымдармен жалғасып жатқан бейнелер поэзияда көптеп кездеседі. Перілер әлемі, адамдар мен перілер арасындағы қарым-қатынас фольклорлық

туындыларда көптеп кездеседі. Мысалы, періште, пері, бейіштегі хордың қызы сияқты образдар. Қазіргі қазақ поэзиясына енді қосылып жатқан жас ақын Шерхан Талаптың «Асан қайғы аңызының ізімен» деген өлеңінде:

Пері қызын іздеп шықтым жолға мен,
Сеңгір-сеңгір таулар асып сорлап ем.
Желмаяға мініп алып жер шалдым,
Ілбіп басып келе жатыр ол да әрең.

Орындалмайтынын, таба алмайтынын білсе де, Желмаясына мініп Жерұйық іздеген Асан қайғы сияқты «*Сеңгір-сеңгір таулар асып*» пері қызын іздейді. «Ех, Пері қызы көңілімде көштің көп» дегенде лирикалық қаһарман тек қиялдан тудырған Пері қызын Періштеге айналдырып жібереді. Ақын мифологиялық ойлаудың шыңа жетіп отыр.

Қазақы наным сенімде судың да сұрауы бар, – деп жатады. Түнде суға баруға болмайды. Егер түрде суға барсаң міндетті түрде су иесі Сүлейменнен рұқсат сұрап, оған сыйлық беру керек деген сенім бар. Ежелден қалыптасқан сенім қазақ поэзиясында ақын Несіпбек Айтұлының «*Су перісі, қайдасың?*» өлеңінде:

Мына дерттің, таба алмадым айласын,
Жүрегіме қалай уын жаймасын?
Адамзаттың баласынан үміт аз,
Арашала, су перісі, қайдасың?!, [8,142] –

деген жолдардан ақынның бүгінгі жаңа қоғамға, тың өзгерістер мен әлеуметтік қатынастарға қарсы шығып «Дерттің айласын заманнан таба алмадым» деген шағымы, расында қоғамның дендеп кеткен дерті аңыраған ана, тастанды бала, бұзақылық бәрі өлең бойынан көрініп, ақынның жүрегіне у болып жайылып жатыр. ХХ ғасыр басындағы тұтас қоғамдық-әлеуметтік жағдай шындықты айтуға тұсау болса, бүгінгі әдебиеттануда ашық айта аласың. Дегенмен, арашаны су перісінен іздеу мотивінен мифологиялық ойлау жүйесінің тағы да басымдылығын байқаймыз. Су перісінен араша іздеу поэзиядағы архаикалық көрініс. Бұл дәстүр Абай, Мағжан, Бернияз поэзияларының заңды жалғасы.

Қожанасыр әулиедей қоржын теңдеп ақылдан,
Есек мініп жолға шықтым таңнан тауық шақырған.
Қай тарапқа бастасанда, пәруәдігер, өзің біл,
Итпегіңе көнген құлда басқа сөз жоқ «мақұлдан» [8, 100].

Ақын Несіпбек Айтұлының «Қожанасыр әулиедей» өлеңіндегі «*Қожанасыр әулие*» этно-архаикалық образ. Халық арасына аңқаулығымен, аңғалдығымен танымал болған. Аузын ашса жүрегі көрінетін нағыз қазақтың болмысы.

Қобыланды Қазақпын батыр елмін,
Қозы- Баян Қазақпын тату елмін,
Қожанасыр Қазақпын аңқау елмін,
Абай туған Қазақпын ақын елмін, –

деп ақын Кәкей Жаңжүңұлы нағыз қазақтың этнообразын жасап берген болатын. Ал, Н. Айтұлы болса, тапқырлығымен әулие болғанын емес, тағдырға мойынсұнып, өмірдің қасіретіне үнсіз көнген бейбақтың бейнесін көрсетіп отыр.

Туған жер топырағы төл баласы үшін қашанда ыстық. Н. Айтұлының «*Қияметтің көпірі*» деген өлеңіндегі ащы запыран заманының үні. «Ақтабан шұбырынды, Алакөл сұламада» талай тағдыр жақынымен қоштасып, талай тағдыр қимастықпен бел асты. Өлеңдегі лирикалық кейіпкер «*Керең дүние құлақ салмас, мендей мұңлықтың зарына*», деп заманның қиын-қыстау шағымен, солақай саясатқа шағым айтып отыр.

«*Қодардайын қожандаатып нақұрыс пен наданды*», деп қолында билігі барларды Қодарға теңейді. Қодар – қазақтың лиро-эпостық жырларында дүлей, дөрекі қара күштің иесі, этно-архаикалық образ. Қайырымсыздың келгені де, кеткені де білінбей, халықты әуре-сарсаңға салғанын эззілдің тіліне теңеп отыр. Заманның аумалы-төкпелі болуы, қазақтың басына талай қасірет әкелгенін тарихтан білеміз. Елдің басындағы қиындықты

тышқан тескен кебеженің түбі етіп көрсетуінде ұлттық бояуы қанық, ежелден келе жатқан ұлттық болмысымыз көрінеді. Соның өзінде қабағы кірбің тартқан қазақтың келбеті «бөле қырққан ала қойдың жүні» арқылы этно-архаикалық бейненің бояуын қанық көрсетті. Поэзияның ерекшелігі, оның қуаттылығында. Айтқысы келгенді тілмен жеткізуінде. Туған жерінен рахат көрмедім деуінің өзі атажұртқа деген сағыныш іспетті. «Отқа күйген жөргек жамбасымды ойып кетті» жан жарасы жазылады, тән жарасын қалай жазбақ? Жүрекке түскен ауыр жара, қилы заман, қиын күндер – ұлттық поэзиямыздың арқалаған жүгі. Қазақы тағдыр, қазақы болмысты көрсетіп бере алады. Ақынның келесі өлеңі де этнообраздық тұрғыда жазылған.

Ақырып тұрған жолбарыс – менің бейнетім,
Бейнелеп оны айтпаған жердегі ой жетім [8, 76].

Адам тағдыры қилы белестерден тұрады десек, ақын бейнетті жолбарыс арқылы бейнелеп, дәрменсіздік, шарасыздық халді алға тартады.

Боз інген боздап, боз үйлер қозғап дертімді,
Көкейде бұққан көңілдің күйі шертілді, - [8, 76]

деп жан дүниесін қозғаған ащы дауыс ботасын іздеп боздаған бозінгеннің даусына қараша үйлердің ішіндегі қара халық дертіне дауа іздетті. Сол кезде ғана көкейдегі шемен болып қатқан шер сыртқа шығады. Әлі де болса арманның көптігі жанбай қалған отқа ұқсайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: «Мектеп», 1973. – 211 б.
- 2 Қазақ Ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: 1998. – 720 б.
- 3 Есдәулет Ұ. Киіз кітап. – Астана: «Елорда», 2000. – 348 б.
- 4 Әскербекқызы Ж. Ай-тамғы. – Астана: Профи Медиа, 2014. – 240 б.
- 5 Мақатаев М. Жүрек арызы. Өлеңдер. – Алматы: ҚазАқпарат, 2016. – 280 б.
- 6 Аймухамбет Ж. Мифологемы в современной поэзии // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2012. - №12. – 210 с.
- 7 Раушанов Е. Періштелер мен құстар. – Алматы: «Көркем», 2005. – 264 б.
- 8 Айтұлы Н. Құланойнақ. – Алматы: «Атамұра», 2009. – 160 б.

РЕЗЮМЕ

В этой статье основное внимание уделяется отражению этно-архаических образов в современной казахской поэзии. Анализируются персонажи злых духов в национальном мировоззрении и особенности их изображения в поэтических произведениях. Рассматривается поэзия таких поэтов, как: Ұ. Есдаулетов, Н. Айтұлы, Ж. Әскербекқызы, Е. Раушанов, произведения которых отличаются своими стилистическими особенностями в использовании архаических образов.

RESUME

This article focuses on the reflection of ethno-archaic images in modern Kazakh poetry. There were analyzed the characters of evil spirits in the national worldview and their features in the poetry. Poetry of such poets as U. Esdauletov, N. Aituly, Z. Askerbekkyzy, E. Raushanov who were distinguished by their stylistic features in the use of archaic images is considered.

Аннотация

Мақалада қазіргі қазақ тілі сөзжасамының семасиологиямен байланысы қарастырылады. Сөзжасамдық мағына түрлеріне қатысты автордың өз тұжырымы ұсынылады.

Түйін сөздер: сөзжасамның семасиологиямен байланысы, сөзжасамдық мағына, түрлері.

С.С. Шоқабаета

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Сөзжасамдық мағына жіктелімін жаңаша пайымдау

Тіл қоғамдық құбылыс болғандықтан, қоғаммен бірге дамиды, оның құрамдас бір бөлшегі ретінде сөздік құрам жаңа сөздермен байып, толығып отырады. Тілдің негізгі қызметі қарым-қатынас құралы болу, яғни коммуникативтік қызметі саналады. Сөздің мағынасы даму барысында тарыладыне кеңейеді. Ал сөз тарихының арқауы, негізі – оның мағынасы. Демек, мағынадан, түсініктен тысқары сөздің өмір сүруі мүмкін емес. Сөз – лексикалық бірлік. Кез келген тілде оның маңызы ерекше. Тілімізде сөз мағынасының негізгі екі түрі: лексикалық мағына және грамматикалық мағына бар екені және лексикалық мағынаның лексикологияның семасиология саласында зерттелетіні белгілі.

Сөз мағынасының тарихы қоғам тарихымен тығыз байланысты. Дәлірек айтқанда, қоғамның әр дәуірде дамуына қарай сөз мағынасы да соған сәйкестене отырып, ілгері дами түседі. Сөз және оның мағыналарының маңызы жөнінде жазған ғалымдар аз емес.

Тілімізде сөз мағынасы туралы айтқанда, сөздердің түсініктері кең: лексикалық, сөздің тура мағынасы, ауыспалы мағынасы (денотат, коннотат мағыналар), грамматикалық, сигнификаттық т.б. мағына түрлері мен типтері тіл деңгейлеріне қатысты орын алған. Сөзжасамдық мағына атаулының бәрі туынды лексикалық мағына түсінігімен байланысты. Осы тұрғыдан сөзжасам семасиологиямен тығыз байланыста өмір сүреді, дамиды. Мағына – сөзжасам саласындағы негізгі ұғымдардың бірі. Бірақ туынды сөздің қандай тәсілмен жасалғандығына байланысты сөзжасамдық мағынаның да өзіндік ерекшеліктері болады:

Мысалы:

Кітапханашы (кітапхана қызметкері)	малшы (мал бағатын адам)	қалақ (затты қалауға арналған құрал)
---------------------------------------	--------------------------------	---

Бұндағы туынды сөздердепайда болған мағыналардың жаңа сөзге негіз болған сөздерге қатысты мағынадан алшақтығы жоқ. Сөзжасам тәсілдерінің қатысуына қарай пайда болатын туынды лексикалық мағына да әртүрлі болып келеді. Сондықтан сөзжасамдық мағына түрлері бірнешеу. Профессор Н. Оралбай сөзжасамдық мағынаның жиынтық мағына (суммарное значение) және айырма мағына (разностное значение) деген екі негізгі түрінің бар екенін айта келе, оларға мынадай анықтама береді: «Сөзжасамдық айырма мағына деп негіз сөз бен одан жасалған туынды сөздің арасындағы мағыналық айырмашылық аталады. Жиынтық мағына деген бағыттағы ғалымдар сөзжасамдық мағына деп негіз сөз бен жұрнақтың мағынасының қосындысынан шыққан мағынаны атайды». Одан әрі 4 түрін көрсетеді:

1. Өзгерген туынды мағына. Негізден туындаған және оның мағынасымен тікелей байланысты мағынаны айтамыз: іс-іскер, жас-ар, көк-ер. Лексика-семантикалық тәсіл арқылы туындаған мағына да енеді. М.: буын-да.

2. Түрленген туынды мағына: дөнен-дөнежін, көл-көлшік, бала-балапан, кейде модификацияланған мағына деп аталады.

3. Көшірілген туынды мағына: синкретті зат есім-етістік. М.: қатар-ряд, қатар-рядом, күн, ақ, қара.

4. Теңбе-тең туынды мағына: ТМД, БҰҰ, АҚШ [1, 40-42].

Ғалым А. Салқынбай сөзжасамдық мағынаға қатысты былай деп жазады: «Сөзжасамдық мағына көбінесе сөзжасамдық тұлғалардың метафоралануы арқылы жасалады. Сөзжасамдық мағынаның метафоралануы – туынды сөз жасаудың өнімді әдісі. Ақ сөзінің ауыспалы мағынасы арқылы сөзжасамдық мағына метафораланып, мынадай атаулар жасалған: ақ гвардияшы, ақ банды, ақ алмас, ақ безер де көк безер, ақ бата, ақ егіс, ақ жарқын, ақ жем, ақ иық болу, ақ мал, ақ сайтан, ақ кіру, ақ өлім, ақ өлең, ақ пейілді, ақ сирақ болу, ақ шалу, ақсауыт, ақ түндер, ақжолтай, т.б.

...Сөзжасамдық мағынаның метафоралануының нәтижесінде тұрақты тіркестер легі қалыптасқан: ақ жүрек, ұзынқұлақ, жыртысын жырту, бағы жану, бағы қайту, көзі ашық, қолы ашық, шыбын жан, қолы ұзын, қолы қысқа т.б.» [2, 88-89, 91].

Туынды сөздің мағына негізділігі күрделі сөздерге де қатысты болады. Азамат сөзінің ары қарай тіркестер арқылы дамуын мына мысалдардан көруге болады: азаматтық авиация, азаматтық ар, азаматтық борыш, азаматтық бостандық, азаматтық бірегейлік, азаматтық қоғам, азаматтық қорғаныс, азаматтық құқық, азаматтық неке, азаматтық парыз, азаматтық талап.

Ала сын есімінен көптеген күрделі сөздер жасалған. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен» алынған мысалдар осыған дәлел деуге толық негіз бар: *ақ ала, ала айран, ала арқан, ала бас, ала берен.көне., ала бұлт., ала бұлтты күн., ала дойыр. жерг., ала дорбасы алдына түсті, ала жабулы, ала жаздай* (ала жаз бойы, ала жазға, алты ай жаздай), *ала жсаулы.* а) ала-құла, әртүрлі, бір тегіс емес. ә) дұрдараз, араз, *ала жібін аттамады, ала жіп кесу.көне.* а) халықтық құқықтанудың іс жүргізу дәстүрінде шешімін тапқан істі білдіретін рәсімі. ә) кету, ренжіп айырылысу, *ала көз, ала көзімен атты, ала көзімен қарады, ала көлеңке, ала көрмеді, ала күрең:* а) күрең мен өзге түстің араласып келуі, ә) солғын түс, күңгірт, әлсіз жарық, *ала қағаздың соңына түсті, ала қалжың, ақтай күлкі, ала қанат сауысқан, ала қаптың аузын ашты, ала қарады, ала қарлы, ала қарын тары, ала қозыдай бөлінді, ала қой, ала қоңыз терісі иге көнбес, ала қоржын, ала қыстай, ала майы жоқ, ала мойын ноқ, ала сақал, аласы аз қара көз, ала тағанақ, ала (сары ала) таң, ала тегенек, ала теңбіл, ала топалаң:* а) ұйтқи соққан желден соң көтерілген алай-түлей тозаң, ә) ойран-топыр, бей-берекет, опыр-топыр, *ала ту, ала шолақ болды, ала шұбар:* а) шұбары басым

ала араласқан түс түрі. ә) әркелкі, әртүрлі, *ала шұбар бұлт, аузы ала, бөтен ала, бұлт ала, жер шола*: а) бәрі бірдей емес, бір жердегі жағдай екінші бір жердегіге ұқсамайды. ә) ақылды, саналы адамы жоқ, берекесі кеткен ел іші, *бір биеден ала да туады, құла да туады, жер ала, бұлт шола, жасыл ала, көк ала, көк ала қойдай, көк аланың үйірі, көк ала су, көк ала түтін, қара ала*: а) ақ немесе басқа түстермен қара араласқан түстің түрі. ә) күміс, мыс, қорғасын, күкірт қосып, балқытып, қорыту арқылы алынған қоспа (бою), *қара ала жүргізу, қара ала қарбыз, қызыл ала*: а) ақ, қара немесе басқа түстермен қызыл араласқан түстің түрі. ә) жалын түстес (от), *қызыл ала қан болды, мойнына ала қап салды, сары ала*: а) ақ, қара немесе басқа да түстермен сары араласқан түстің түрі. ә) сүрленген, майлы соғым еті, *сары ала күз, сары ала қылыш*.

Ала сөзінің екінші мағынасы бірлігі жоқ, берекесіз, қиюы қашқан, араз, алауыз. *Ала сауысқанның жүні ала болған сияқты, өзі де ала, бірлігі жоқ* (Аяз би). Осы мағынада келетін сөз тіркестері мыналар:

- 1) *Ала білек оқ, көне*. Үлкен оқ.
- 2) *Ала жылан, аш бақа*. Ел арасына іріткі, бүлік салушы, пәлекұмар.
- 3) *Ала тай*. Ел арасын бүлдіруші, ылаң, іріткі салушы, араздық тудырушы.
- 4) *Ала тайдай бөлінді, ала тайдай бүлдірді*. Ел арасына ылаң салды, іріткі түсті.
- 5) *Ала тілеу*. Тілегі басқа, ниеті теріс.
- 6) *Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді*.

Ала сөзінің үшінші мағынасы көне замандарда жылқы ішіндегі көрнекті, жүйрік атты атаған. *Жылқы ішінде ала жүр, Ұстай алмай бала жүр* (Халық әні).

Ала сөзінің төртінші мағынасы ерекше белгісі бар деген ұғымда. Яғни, *ала байрақ* тіркесінде келеді. *Бәйгенің керешесі қойған сайлап, Ат мінді Көбеген би ала байрақ* (Н. Мыңжани). *Ала сөзінің* берілген төрт мағынасымен бірге, сол түбір арқылы (мағынасын сақтай отырып) ары қарай біріккен сөздермен сатылай дамып отырған қатары да бар. Олар: *алабажақ, алабажыр, алабарқын, алабұлдыр, алабұрт, алагеуім, алабүлік, алагөбе, алагүлік, алағай, алаганишық, алагат, алағұс, алағыз, аладүбір, алажанқа, алажәукім т.б.* [3, 333-341]. Бұған аналитикалық тәсілдің сөзбірігім жолы арқылы жасалған туынды сөздерді де: желмая, бозбала, шартарап, саптыаяқ, жарқанат, беташар, қымызмұрындық, атұстар, бойжеткен, некеқияр, қонақасы, ағашжегі, ағашқұлақ, ағашшырмауық, есекжем, есекқұрт, еменжапырақ, еңлікгүл т.б., қосарлау жолы арқылы жасалған туынды сөздерді де: азық-түлік, айла-әдіс, айтыс-тартыс, телефон-автомат, тиын-тебен, туған-туыс, тал-терек т.б. жатқызуға болады.

Өзгерген туынды мағынаға түбірге сөзжасамдық жұрнақ жалғану арқылы жасалған туынды түбірлер, ал түрленген мағынаға сөз түрлендіруші жұрнақтардың қатысуымен жасалған туынды түбірлер жатады. Мысалы, жүлдегер, ақта, ақылды, бәлекор, ақылды, білімді, түндік, ашымал, егінші, сәнқой, сәнқойлық, білімпаз, т.б.

Түрленген мағына -шық, -шік, -жын, -жін т.с.с. жұрнақтардың қатысуымен жасалады. Мысалы, көлшік, бүршік, кіршік, жуашық, қылшық, талшық, құнажын, дөнежін т.б. Көшірілген туынды мағына нәтижесінде пайда болған атаулар қатары тілімізде аз емес. Атап айтқанда, көш (з.е.), көш (ет.), айтыс (з.е.), айтыс (ет.), қорған (з.е.), қорған (ет.), ойық (з.е.), ойық (сын е.), ағарған (з.е.), ағарған (ет.), буын (лингв.термин), буын (анатом.), арна (өзен арнасы), арна (телеарна), желі (арқан), желі (торап), толқын (алдыңғы толқын), толқын (өзен толқыны), бел (анатом.), бел (геогр.), екпін (лингв.), екпін (күш), қуат (физик.), қуат (күш), ақ (сын.е.), ақ (адал), ақ (з.е., мал сүті, сүттен істелген тағамдар), ақ (зат.,көздің қарашығына түсетін ақ бүртік), ақ (зат., Алла, құдай. Аққа сиын) т.с.с. Үй қабырғасының немесе көше, бөлменің түйіскен жерін атайтын «*бұрыш*» сөзі математика саласында ғылыми мағына алып, осы салада қолданылатын ғылыми термин ретінде қарастырылады. Яғни, *бұрыш* сөзі ғылыми мәнінде екі түзу сызықтың қиылысатын орнындағы геометриялық жазықтықты атап, екіншілік аталымында көрініс табады. Су шаруашылығында суды тоқтату үшін, сақтау үшін өзен алқаптарында түзілетін *қойма*

терминінің жалпыхалықтық тілдегі мәніне келсек, көне мағынасында аталған сөз қымбат дүниені, қазынаны жасыратын жерді және де зат сақтау үшін арналған арнаулы орынды атайды. Ал бұл сөздің ғылыми мәні су шаруашылығы және астық шаруашылығындағы терминдік сипатымен анықталады. Ал жалпы тілдік қолданыста мөлшерлік ұғымда, яғни төрт пен он алты, кейде он екі пұтқа дейінгі өлшемді білдіретін «*батпан*» сөзі спорт саласында спорттық құралдың атауын беріп, екі басы шоқпарлы, тұтқасы оңтайлы құралды атайды [4, 115, 156, 509].

Теңбе-тең туынды мағынаға: БАҚ – Бұқаралық ақпарат құралдары, МКМ – Мемлекеттік кіріс министрлігі, ТЭН – Техникалық экономикалық негіздеме, ҚҰБ – Қазақстан ұлттық банкі, ААҚ – Ашық акционерлік қоғамы, ЖТС – Жеке тұлғалардың салымдары, ҚазҰТУ – Қазақ ұлттық техникалық университеті, ХҒС – Халықаралық ғарыш станциясы, АТМ – Азшаралық теміржол магистралы, НЭҚ – негізгі экспорттау құбыры, АӨЫСШК – Азиядағы өзара ықпалдастық пен сенімшаралары жөніндегі кеңес, ОБЖТЭ – Облыстық балалар мен жасөспірімдер туризмі және экологиясы, ӘЖК – Әлеуметтік жеке код, СТН – Салық төлеушінің тіркеу нөмірі, ШҚҚ – Шаруа қожалықтарының қауымдастығы, ЭЫҰ – Экономикалық ынтымақтастық ұйымы, ЖАҚ – Жабдық акционерлік қоғамы, ЭСС – Эпидемиялық санитарлық станциясы, т.с.с. атауға болады.

Теңбе-тең туынды мағына сөзқысқарым тәсілі арқылы жасалады. Десек те, қазіргі қазақ тілі сөзжасамында тілші ғалымдар арасында бұл тәсілі бола алмайды деген пікір де жоқ емес. Өйткені техникалық экономикалық негіздемені – ТЭН, Қазақстан ұлттық банкі – ҚҰБ, Ашық акционерлік қоғамы – ААҚ деп қолданғану нәтижесінде жаңа сөз немесе сөзжасамдық мағына жасалмайды, тек форма ғана өзгереді. Сондықтан да сөзқысқарымды сөзжасам тәсілі ретінде, ал теңбе-тең туынды мағынаны сөзжасамдық мағына қатарында қарастыру таразылауды, айқындау, нақтылауды қажет етеді деп ойлаймыз.

Қорытындылап айтқанда, қазіргі қазақ тілінің сөзжасамы семасиология ғылымымен байланыста дамиды. Сөзжасамдық мағына сөзжасам саласының тікелей зерттеу нысаны болумен қатар, семасиология да сөз мағынасының бір түрі ретінде зерттеледі, қарастырылады. Сөз мағынасының түрлері көп. Мысалы, лексикалық мағына, фразеологиялық байлаулы мағына, синтаксистік шартты мағына, сөзжасамдық мағына. Лексикалық мағына сөздің тікелей шындыққа қатысты мағынасы болса, фразеологиялық байлаулы мағынасы оның тұрақты тіркес ретіндегі мағынасы, ал синтаксистік шартты мағынасы сөйлем ішінде анықталатын мағынасына саяды. Ал сөзжасамдық мағына дегеніміз сөзжасамдық тәсілдер негізінде пайда болған туынды сөздердің мағынасы болып табылады. Сөзжасамдық мағынаның негізгі екі түрі бар: жиынтық мағына және айырма мағына. Сонымен қатар сөзжасамның түрлі тәсілдері негізінде туынды сөздердің жасалуына байланысты өзгерген туынды мағына, түрленген туынды мағына, көшірілген туынды мағына, теңбе-тең туынды мағына деп жіктеледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы. 2002. – 213 б.
- 2 Салқынбай А. Қазақ тілі сөзжасамы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 271 б.
- 3 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2006. А-А. – 1 т. – 752 б.
- 4 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается связь словообразования и семасиологии в современном казахском языке. Представлены собственные выводы автора с точки зрения анализа типов словообразовательных значений.

RESUME

The authors of the article consider the relationship of word formation and semasiology in the modern Kazakh language. The authors' own conclusions are presented from the point of view of analyzing the types of derivational values.

А.О. Тоқсамбаева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,
филол. ғыл. канд., профессор

К.С. Курмамбаева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,
филол. ғыл. канд., доцент м.а.

А.Қ. Жундибаева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,
PhD докторы, доцент м.а.

М. Мағауиннің «Жүйрік» хикаятындағы ұлттық таным

Аннотация

Назарларыңызға ұсынылып отырған мақала жазушы М. Мағауиннің шығармаларының ішіндегі «Жүйрік» хикаятында суреттелетін ұлттық таным туралы. Он бір күнде жазылған шығармадағы өмір шындығы, жылқының қасиеті, ерекше тұлқаның адам өмірінде алатын орны сияқты өзекті тақырыптарды қозғаған туындының құндылығын түсіндіру үшін жазылған мақала әдебиет сүйер қауымға арналған.

Түйін сөздер: жүйрік, ұлт, таным, жылқы, рух, Нарқызыл.

Мұхтар Мағауиннің белгілі хикаяттарының бірі – «Жүйрік». Бұл хикаяттың жазылу тарихы турасында ғалым Едіге Мағауин дәйектемеде былай дейді: Ғұмырбаяндық «Шытырман» романында «Жүйрік» хикаятының түп негіздері туралы бірер дерек қана бар. Шын мәнісінде, шағын хикаят М. Мағауиннің «Аласапыранға» дейінгі шығармашылық жолының қорытынды түйіні ғана емес, оның ұлттық дәстүр, ұлттық рух турасындағы байып-байламдарының да айқын бір көрінісі болып табылады. Жазушының үлкен әкесі Мағауия бүкіл Арқаға белгілі атбегі болған. Нарқызыл – ақсақалдың жетпістен асқан шағында ұстаған ең соңғы бәйге аты. Ертегінің тұлпарындай жүйрік болған, аудандық, облыстық бәйгелерде талай рет қара үзіп, жалғыз келген. Әрине, өмірде шын болған тұлпар ат – көркем шығармаға бастау өзек қана. Бұл жерде жазушының ат жайын, бәйге жайын жасынан танып өскенін ғана ескеру керек. Қаламгердің айтуынша, «Жүйрік» 1979 жылы күзде, «Аласапыранға» тікелей дайындық кезінде, қол бастықтыру, машық үшін жазылыпты. Арадағы еріксіз үзілістерін есептегенде, он бір күнде тамам болған.

Дәйектемеде ғалымның айтып өткеніндей жазушының осы шығармасы шын мағынасында «ұлттық дәстүр», «ұлттық рух», «ұлттық таным» турасындағы байып-байламдары екен. Ендеше бұл шығармада ұлттық танымның көрініс табары ешкімді күмән келтірмесі анық. Хикаят бастан-аяқ бір леппен оқылады. Сондай-ақ автордың өзі шығармаға алған объектісін мейлінше терең білетіндігі бірден байқалады. Сондықтан ғылыми тілмен айтсақ бұл шығарманы этнохикаят десе де болғандай. Шығарма классикалық үлгіде жазылған.

Пролог іспеттес хикаят шегіністен басталады. Барлық аласапыран оқиға кейіннен көрініс табады. Шығарманың бас «кейіпкері» Нарқызылдың соңғы күндерімен басталып, соған негізделе өткен өмірі суреттеледі. Жылқы арқылы қазақ халқының ұлттық мінезіне барлау жасалады. Хикаяттың басталуындағы тартысқа толы бір оқиғаға тоқталайық:

«Ал басқалар да шабысқа түссе ше?.. Үш аяқтап ілесе ала ма? Ілесер-ау, озып, ілгері шыға ала ма? Шыға алмайды, әрине. Сонда қайтер еді? «Құсадан өлер еді, - деп ойлады қарт жылқышы. – Шын бекзат намыстан өліп те кетеді дейді ғой. Нарқызыл аттың адамнан несі кем?!»

- Апыр-ай!.. – Оның ойын жас жылқышының оқыс даусы бұзды. Құрығын қоқайта ұстап, мойнын созып, ер үстінен көтерілген. – Мына ит... мына шіркін тағы да басты күндегі әдетіне...

- Алдын бір орап шық, - деді қарт жылқышы. Өзі де топтан қалғысы келмегендей, атын тебініп қойды» [1, 411].

Қарттың қиялына азық болып тұрған Нарқызыл болатын. Заман өзгеріп, таным таяздаған кездегі адамның сәйгүлікті танымауы рухани экологияның эрозияға ұшырауының белгісі болатын. Шындығында жас жылқышының қандай кінәсы бар? Заман өзгерген. Нарқызылдың баяғыда бәйге болғанының бұған қандай қатысы бар? Семейге етке айдап бара жатқан үйірлі жылқының алдына түсіп алып не жайылмайды, не басқа жылқыларға жайылым бермейді. Санаға салса жас жылқышының ойы дұрыс. Ал, тереңнен ойлап, қазақтық қасиет, қазақы мінез, ұлттық таным турасынан келсек азғындаудың бастауы осы емес пе? Өйткені он жыл бұрынғы тарихты білмеген адам басқасын ойлап жарытпас. Міне осы тұрғыдан суреткер ой толғайды. Бекзаттықтың биік қасиет екенін қарт жылқышының ойы арқылы береді: «Құсадан өлер еді? Шын бекзат намыстан өліп кетеді дейді ғой. Нарқызыл аттың адамнан несі кем?». Жалпы өз шығармаларында жазушының сәтті қолданатын сөз - ұғымының бірі «бекзаттық». Оның өзінде осы сөзді ерсілі-қарсылы қолдана бермейді. Бірақ қолдану керек болса аянбайды: «Бекзаттық – адам бойындағы туған тегі, алған тәрбиесі мен көрген өнегесі негізінде сіңісті болған қасиет. Бұл қасиетке ие адам көпшіліктен озық ақыл-парасатымен, мінезіндегі ірілік, кеңдігімен, жүріс-тұрысындағы өзгеше мәнерімен ерекшеленеді. Бекзаттық қазақ түсінігінде «тектілік», «ақсүйектік», «зиялылық», т.б. ұғымдармен пар-пар мәнде де қолданылады. Халықтың қара өлеңінде де бекзаттық ұғымы асыл тектілікке іңкәрлік мәнінде көп қолданылады. Қазақ халқының ұрпақ тәрбиелеу ісінде Бекзаттыққа баулу басым бағдардың бірі болған» [2, 256]. Сонда адам баласының бойында болатын қасиеттерді жылқы бойынан көріп тұр. Оның өзі қазақтар атты ешқашан адамнан кем көрмегенін байқатады. Осындай толғаулы ойда келе жатқан қарт жылқышы жас жылқышының құрығын шошайта Нарқызылға беттеп бара жатқанын көріп айғай салады. «Ит...» деген сөз аузынан қалай шығып кеткенін байқамайды. Осының алдында тағы бір осындай оқиға болғанда қарттың оған зекіп жол көрсеткені бар. Онда да қазақ халқы үшін қазан аттың қасиеті қаншалықты екенінен хабар беріп кетеді. Аллада нең бар, Нарқызыл деу үшін жылқының сол халық өміріндегі орнын ашып бере алу керек. Осы бір күрделі жағдай бейнеленген сәтке назар аударайық:

«Нарқызылды сойылдың астына алған жас жылқышыға қарт жылқышы әрең жетіп, атының шылбырынан тартып, зорлықпен тоқтатты. «Киесі атады, - деді, тістене сөйлеп. Киесі атады тұлпардың!» Киеге, басқа кие емес, төрт аяқты малдың киесіне сене қоймағанмен, жас жылқышы әлі де қайратты қарттан именіп, бұл сапар жуасыған. Бірақ кешіне, қоналқада өкпесіне шаншу қадалғанда зәресі ұшты. Ойпырм-ай, найзамен сұққылағандай, жанын көзіне көрсетті. Сап-сау отырды да, кенет іші-бауыры, қолқа-жүрегін тегіс піспектей осып өтеді. Ышқынуға шамасын келтірмейді. Сәл тыныстан соң, осымен біткен шығар деген үмітпен енді жадырай бергенде, тура қолтықтың астынан қағылады темір шеге. Жан қысылғанда ауызға көптен ұмтылған алла түскен. «Өй, көргенсіз!.. – деген қарт жылқышы сонда зекіп. – Аллада не ақың бар?! Аттың аруағына

сыйын!» «Нарқызыл! де.» - Жас жылқышы себі тимесе де зияны болмас деп, алланың орнына Нарқызылды ауызға алды. «Нарқызыл! Нарқызыл!! Нарқ. Нарқызыл! Нарқ..» Аздан соң, ауруы бәсеңсіді ме, әлде шынымен-ақ аттың аруағының беті жұмсарды ма, шаншу басылды» [1, 412-413].

Қазақ халқының танымын толық ашатын, ұлттық танымнан хабар беретін маңызды фактор. Шындығында малдың киесі атады деген сөз халықта бұрыннан бар. Ал, Нарқызылдай тұлпардың киесі жібермейді, бір атса жаның жаһаннамға кетуі ықтимал. Қарт жылқышының «Өй, көргенсіз», «Аллада не ақың бар» деуінде үлкен мән жатыр. Ол жаратушыға сенбеуден туған ой емес. Оның соншалықты қасиетті екендігінде. Жаны қысылғанда ерсілі-қарсылы пайдалануын жақсылыққа жорып отырған жоқ. Тылсым дүниені тыныш қалдыруды көздейді. Және Нарқызылдың қасиетіне сенеді. Бағана күндіз көргеннен бері жүрегі күпті болып жүрген. Жас жылқының мына қылығы бір нәрсеге апарып соқпаса екен деп үрейленген. Шынымен кешкісін екі бүктеліп есі кеткен жас жылқышыға «Нарқызылды есіңе ал. Аруағына сиын» деуі қаншалықты сиымды шыққан. Кешкісін еттен асатып, сорпа ішкізіп орап тастайды. Таңертең құлан таза айығып шығады. Бұл көшпенділер танымының аса бір ерекше көрінісі дей аламыз. Сөйтіп бір жаны аман қалған жас жылқышының жыны басылып қалған. Келесі күні ақсандаса да үйірдің алдын бермей, онысымен қоймай басқа жылқыларға жайылым бермей келе жатқан Нарқызылға қарап тұрған жылқышылардың әңгімесі бүгін байыпты да бәсең болатын.

«- Сен сау кезіндегі шабысын көрдің бе? – деді серігіне бұрылып. Жауап күтпестен, сөзін ары қарай сабақтады. – Алпыстан асқан ұзақ ғұмырымда аяғын аршындай тастаған талай тұлпарға сұқтандым. Бірақ... Нарқызылдың шабысымен салыстырғанда басқа жүйріктердің жүгірісі шоқырақ тәрізді көрінетін. Тұлпар атта топтан асып туған игі жақсы сияқты. Оның ерекше өнерімен егіз, өзіне тән ғана мінезі де болады. Мына Нарқызыл бес жыл бәйгеге шапқанда бүкіл арқада бір ат онымен бір сәтке, тіпті, қас қағым уақытқа ғана үзеңгі қағысуға шыдады ма екен! Алдына қара салмады, үнемі бірінші болды. Үнемі лағып келетін. Ал бүгін өңшең қарынсау, тобаяқ шобырдың соңынан еріп отырса дейсің. Сүйегіне біткен қасиетінен айрылғанымен, қанына сіңген мінезін қалай өзгертпек...

- Әйткенмен, алдын орайын, мүмкін, бүгін байыз табар, - деді жас жылқышы. Қарт жылқышы үнсіз күрсініп, басын изеді» [1, 413]. Осы әңгімеден көп ақпарат аласыз. Басқа бәйгелердің де осал емес екені, бірақ Нарқызыл ерекше біткен тұлпар екеніне көзіңіз жетеді. Асылдығын, қасиетін айтқанда «өңшең қарынсау, тобаяқ шобырдың соңынан еріп отырса» не болар еді деп күрсінеді қарт жылқышы. Сабыр тапқан жас жылқышы да маза бермей келе жатқан ақсақ қызыл аттың тарихын білген соң: - Әйткенмен, алдын орайын, мүмкін, бүгін байыз табар, - дейді. Қалай болғанда да бәйге аттың тарихын жеріне жеткізе суреттеген жазушы ұлттық рухтың үздік үлгісін жасаған. Нарқызыл шапқанда жай ғана озып келмейді екен. Қарт жылқышының айтуынша «үнемі лағып келетін». Бұл не деген сөз? Басқаша айтқанда кем дегенде оқ бойы, әйтпесе одан ұзақ андағайлап алдыға шығып кетеді деген сөз. Тіпті Нарқызылдың үнемі бірінші келуі қызық қуған топты жалықтыра бастады. Сондықтан олар бәйгеге басқа балама іздейді. Ол заңдылық та еді. Бірақ Нарқызыл ойдағы осы заңдылықты әр бәйгеде бұзып барлығын мезі қыла бастайды:

«Бірақ өзгеріс, жұрт үміт артқан жақсылық бола қоймады. Тек таңдай жолға түсерде Нарқызылмен аралық қысқарғандай көрінген. Барлық ат шеңбердің соңғы, қысаң бүйірін қиып, жолдың ішкі қапталымен төте тартыпты. Бәрібір қуып жете алмады. Нарқызыл шығандай озған беті бірінші келді. Екінші бәйгені өне бойын тер жауып, қара күреңденіп кеткен Шимойын алды. Үшінші болып бұлдырықтай домалап, суырыла жүгірген Шаңтимес, төртінші болып - әліде шабысы қайтпаған, қарақшыдан алдыңғы аттың құйрығын тістеп, екпіндеп өткен Қасқырқұлақ келді. Бесінші ат – Ақтабан еді» [1, 436].

Осы бәйгеден кейін көп әңгіме болады. Тағы Нарқызыл бірінші келді. Жай ғана бірінші емес. Қарасын көрсетпей, дыбысы жетпейтін жерге кетеді.

Бұл хикаятты ұлттық танымға қойылған көркем ескерткіш десе де болады. Мамай ақсақалдың Нарқызылы тағы бірінші келгеніне барлығы наразы еді. Бәрінің бірінші келуі ықтимал еді, тек Нарқызыл емес. Анау дұрыс болмады, мынау дұрыс болмады деген қаңқу сөз көп болды. Осы жерде Мамай ақсақалдың қаладағы оқудағы немересін ойлауы керемет реминисценция. Салыстыру, саналы, санасыз салыстыру. Құдай-ау, мылтық атудан емес, оқудан... ол үшін көмескі, бірақ түсінікті. Қанша рет айтты алдыға түспе деп. Суреткер осындай толқыныстардан кейін барып, баяндаушының аузына сөз салып, сол арқылы Мамай ақсақалдың бейнесіне тоқталады: «Мамай ызалы кекесін, күңкіл сөздердің кейбірін құлағы шалғанымен, ешқайсысына назар аудармады. Ол топтан озып туған жан иесінің еншілі тақсыретінен бейхабар еді. Жұрттан асып шыққан, ерекше қасиет дарыған, кейін ұлы аталатын адамдардың тіршілікте дұшпаны көп болатыны, олардың данышпан танылмағы, қошемет көрмегі былай тұрсын, кейде Құбатөбел көптің қатарына да ене алмайтыны, елеусіз, ескерусіз күн кешетіні жөнінде оқыған да естіген де жоқ-ты. Бірақ пенденің пендешіліген талай көрген. Ал ат жайын адам жайынан гөрі жетігірек білетін» [1, 437]. Хикаятта бәйгенің болмысы ішінен ашылған. Психологиялық тартыс, ат баптау, атты тану, бәйгені өткізу мәдениеті, ішкі арпалыс, бәйге алдындағы дайындық тағы басқа көптеген танымдық дүние хикаятта кеңінен ашылады. Осы салада көркем энциклопедия десе де болады. Дегенмен жанкүйердің көбі Нарқызылдың шабысынан шаршады. Қызық жоқ, қыздырма жоқ. Келеді, бірінші орынды алады. Осындай бәйге бола ма екен? Осы жағдайдың барлығын байқаған басшы ерекше шешімге келеді:

«Осыны байқаған Басшы бірде бәйгені Нарқызылдың қатысынсыз өткізбек болған. Бірінші жүлдені шаппай бермек. Нарқызылдың қалай да озатынына сенгендіктен ғана емес. Өзі жылқышының баласы, оның үстіне дәрігерлік мамандығы бар, ат жайына жетік Басшы Нарқызыл қатысқан бәйгелердің басқа жүйріктер үшін ауыр соғып жүргенін кәміл аңдаған. Алайда, ат иелері бас бәйгені Нарқызылға шаппай беруге бірауыздан қарсылық білдірді. Жай уақытта қалтықсыз тыңдайтын Басшыға наразылықтарын жасырмаған. Әрине, жүлдені тайталассыз беру – намыс. Әйткенмен, мәселе намыста емес-ті. Дәл осы жолы Нарқызылдың артта қалатынына, одан өз атының, өзі болмаса, басқа біреудің атының, тым құрыса, көрші аудандар – терістіктегі Шаған, ілгерідегі Нарын, арттағы Ақтоғай, Қарқаралыдан құдай айдап келе қалған әлденендей бір жүйріктің озатынына әркім-ақ сенеді. Бірақ амал не, жамандатқыр Нарқызыл тағы да шырқырап бірінші келді» [1, 439]. Бірақ Нарқызыл тағы бірінші келеді. Тіпті содан кейін де әңгіме ушығып, Нарқызыл туралы, бәйге туралы әңгіме толастамады. Ақыры тағы бір үлкен бәйге облыс орталығы Семейде болады. Алыпқашпа әңгімеден Мамай ақсақалға үзік-үзік жеткендері оның ойына алаңдаушылық әкелді. Аттарды қабырғадан қарғытып, ордан секіртеді екен, мүйнет, секөнтпен шабады екен, атқа үлкен кісілер мінеді екен, бәйге атқа емес, адамға беріледі екен деген қаңқу сөзге күліп, қауыптенген де. Кім біледі ат жазым боп қалса қарғып жүргенде. Абырой болғанда бәрі басқаша болып шығады. Кәдімгі жарыс. Тек ипподром шағын. Сондықтан айналым көп. Аттар солдан оңға емес, оңнан солға шабады екен. Сол арасы түсініксіз Мамай бастаған қарттар біраз қарсылық етіп көріп еді тындаған ешкім болмады. Жазушының тілімен айтқанда «жамандатқыр Нарқызыл» тағы бірінші келеді. Мамай қарт енді әңгіме тоқтар деп ойлаған. Жоқ, олай болмай шықты. Тағы баяғы әңгіме. Енді бір айналым болғанда, енді бір жарты айналым болғанда. Хикаяттағы ұлттық мінезі ерекше көрініс тапқан осы Мамай қарттың бейнесі. Оған бірнеше мысал келтіріп өтейік: «Мамай әп-сәтте әудем жер ұзаған аттардың ең алдында, есік пен төрдей жерде өзінің Нарқызылының кетіп бара жатқанын көрді. Дауысының қалай шығып кеткенін өзі де білмейді. «Аруақ! Аруақ!!» - деп күңіреніп айғайлады да, бойындағы бар күші сонымен сарқылғандай, сылқ етіп отыра кетті. Содан бәйге біткенше зор денесі қушия бүріскен қалпы, қимылсыз, үнсіз қалды» [1, 442]. Арқасы ұстаған қарттың бейнесін соншалықты байыпты бейнелеген. Аруақ көтеріп кетіп, күңірене екі рет айқайлап жіберген соң, бар күші сарқылғандай сылқ ете түсуі қандай нанымды. Зор денесінің қушия бүрісіп отырып

қалуы, айналған дүниенің ұсақ кейпіне сыймай отырған асылдың соңғы тұяғы екенін көрсетеді. Жалпы Мамай қарттың бейнесі хикаятта жан-жақты ашылған. Өмірдегі прототипінен біз бейхабармыз. Бәлкім жазушы ол кейіпкерін толық аша алмауы да мүмкін. Дегенмен оған деген ыстық махаббаты шығармада айқын көрініс тауып тұрады. Мамай қарттың ұлттық танымын, адамдық биігін, адамдық табиғатын көркем аша білген. Оқырман құшырланып, қарттың бала қылығына риза болып, ерлігіне масаттанып отырады.

Тағы бір үлкен жарыста Мамай шынында тағы бір айналымның қосылуын сұрады. Басшы «Ақсақал, бала боп кеттіңіз бе!» деді. Мамай ақсақал өзі қысылып қалады. Нарқызыл ең соңғы аламан бәйгеден де бірінші болып келеді. Бірақ оған жасалған қастықты, аяр қастықты ешкім білмей өтеді. Өйткені оны таба алатын Мамай қарт дүниедін өтіп еді. Оның күйігіне назар аударған адам болмады. Жақсы адам еді, бапкер едінің төңірегінде ғана әңгіме болды. Автордың көркемдік қуаты сонда, кейіпкерінің ішкі өзгерісіне қарай мотивті де өзгертеді. Оның өзгеруі, мәңгілікке аттануының мотивін соншалықты қуатты береді. Бұл көркем әдебиеттегі ерекше шешім. Гогольдің хикаяттарын, оның «нарратив» принципі зерттеген ғалым Сергей Васильевич Овечкин былай дейді: «Сложность персонажа создается тем, что его динамизированная точка зрения способна занимать в сюжете позицию, с которой открываются определенное, новое для персонажа, видение мира и определенное слово в нем» [3, 37]. Сондықтан Мамай қарт басқаша бола алмайды. Ол өз кезінде біркелкілікке сыймайтын тұлға болатын. Оның даралығы жазушы шеберлігімен айқын бедерленген. Оқырманның оның тұлғасына ұмтылатыны сондықтан. Мамай қарт бойында ұлттық характерді сақтаған тұлға ретінде толық бейнеленген тұлға деп айта аламыз. Жазушы Нарқызылды ең соңғы сапарына да символдық мәнде шығарып салады. Адам қолынан жасалған қастықтан бәйгеге жарамай қалса да ең соңғы күндерінің өзінде Нарқызыл үйірдің алдын бермей кетіп барады. Хикаяттың түйіні осылай аяқталады: «Жазылып жайыла берген жылқы тағы да шұбыра жөнелді. Шерудің басында солтақ қызыл ат. Тұлпар туған, талайына тек алда болуға жазылған Нарқызыл осы бетінде қасапханаға да ең алдымен кіруге тиіс еді. Мүйіз тұяқты мал болып туса да, жайсаң азаматтың өмірін кешкен Нарқызылдың көзінен бұл дүниенің жарығы ұшар сәтте, әлде одан біраз кейінірек, әлде біраз бұрынырақ Сартеректің сыртындағы кең жазықта, немесе Шағандағы, Нарындағы немесе қазақтың байтақ даласының басқа бір түкпіріндегі жарыс жолында әзір назарға түспеген, атақ-абыройға жетпеген, ертең-ақ Нарқызылдың, Ортеке мен Шаңтиместің, Қасқырқұлақ пен Ақтабанның жолын қууға тиіс, үкіленген, жал-құйрықтары сүзілген, бауыры тартыла жараған жүйріктердің жаңа бір тобы сап түземек. Өз тағдырының қалай аяқталарын біле ме екен солар? Білмейді. Білсе қайтер еді? Бәрібір алға ұмтылар еді деп ойлаймын мен. Өйткені, өз бойындағы табиғат сыйлаған айрықша қасиетті қалтқысыз кәдеге асыру – жүйрік атаулыға еншілі, оның сүйегімен кетер мінез» [1, 465].

Мамай қарттың шабандоз баптауы да ғажап еді. Хикаяттағы сондай бір шабандоз Есен болатын. Есен мен Мамай ақсақалдың арасындағы диалог ғажап. Есеннің жауабынақты және асқақ. Асқақтығы іштей шиыршық атып тұруы, сонау түрік заманының ұлы күшін байқатар қайнаған қанымен бәйгеге дайындығы, күлкілісі балалығы, және Мамайдай қартпен тілдесе алатын статусы.

Мамай қарттың әр қимылынан ұлттық таным жапырақ жайып өсіп тұрады. Көпті көрген қария өзінің қаладағы немересіне де ұсақ-түйекке араласпа, күнделікті күйбең тірлікке араласпа деп үйретуші еді. Қашан да қанға сіңген қасиет, таным биігі осы кейіпкер бойынан мол табылады. Сол қасиетінен айнамаған қарт қалада оқуда жүрген немересіне: күнделікті күйбең тірлікте көзге шалынба, дүрбіл бәйгеде, азаматтың арнамысы, қажыр-қайраты сынға түскен шақта ғана майданға шық деп қаншама мәрте айтты екен!

Хикаятта жүйрікті баптаудың небір күрделі жолдары кеңінен таратылып айтылады. Және де оның барлығы табиғи түрде жүріп отырады. Шығарманы оқыған оқырман этномәдениеттің негізін өзіне қалайды. Елдікке, ерлікке құштар жастың барлығы Есеннің орнында болғысы келеді. Жалпы, Есен әлі толық зерттелмеген тип. Өмірде бар, бірақ өнерде мол орын берілмеген бейне. Мұхтар Мағауин оның психологиясына кең талдау жасайды. Осы шығармада ерекше ұлттық танымымен көрінетін бейне, басқарма тұлғасы. Кеңестік дәуірде қалыптасқан көптеген орындаушы типтерден өзгеше тұлға. Ғылымға жақын. Өз бағытында кең ойлайтын азамат. Мамай қартпен болған диалогы арқылы кейіпкер бейнесіне тоқталып өтейік:

Мамай қарт шын мағынасында аса сыншы атбегі болатын. Біз Мамай қарт Мағауия ақсақалдың прототипі деп болжам айтамыз. Көпті көрген ұлттық мінездің қасиеті бойына дарыған ел ағасы болғанын Шығыс өңірі жақсы біледі. Жазушы оны бағалағанда «Мамай – аңыздағы Толыбай сыншының төңірегіндегі адам» дейді. Атбегіге бұдан қадірлі теңеу жоқ. Сондықтан жазушының Мамай ақсақал көзімен бағаланған сәйгүліктердің кескін келбетіне тоқталмау шығарманы танымау деп түсінеміз. Әр атқа баға беру арқылы жазушы өзінің этнотанымының тереңдігін мейлінше танытқан. Поэзияда Абай мен Ілияс ақын болса, прозада Мұхтар Мағауин деп айта аламыз. Хикаятта «күзгі мерекеге ауданның бетке шығар, дәмелі аттары түгел жиналды» деп келіп, әрқайсысына тоқталады. Осында Шимойын, Қасқырқұлақ, Шантимес, Ақтабан, Кертөбел тағы басқа жалынан жел ескен әр бәйгеге өз қасиетіне қарай баға беріледі. Біз Мамай қарттың осы аттарға қарап, сыншылық айтқан жерін шығарманың ең биік шыңы деп танымыз.

Мұхтар Мағауиннің ұлттық танымның энциклопедиясы десек те болады. Жазушының «Жүйрік» хикаяты ұлттық танымның, ұлттық рухтың мәйегі болып келесі ғасырларға еркін енетініне сенімдіміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мағауин Мұхтар. Шығармалар жинағы: Он үш томдық. – Алматы: Қағанат, 2002. Т.2. - 528 б.
- 2 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Бас редакциясы. II том. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының», 1999. - 720 б.
- 3 Овечкин С.В. Повести Гоголя. Принципы нарратива. Дисс. на соиск. ученой степени кандидата филол. наук. - Санкт-Петербург, 2005.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается национальный дух, который находит отражение в произведениях писателя М. Магауина. Подчеркивается его огромное значение в литературе.

RESUME

The article is devoted to the description of the national spirit reflected in the works of the writer M. Magauyi. His great role in literature is underlined.

Б.С. Кокебаева

Казахский гуманитарно-
юридический инновационный
университет,
докторант PhD

Мифологические персонажи в казахском фольклоре

Аннотация

В статье рассматриваются особенности казахской мифологии и ее роль в развитии и становлении национального мировоззрения. Исследуются место фольклора в истории культуры казахского народа, миф как самый древний и архаический жанр фольклора. Описываются основные мифологические персонажи казахского фольклора, представленные своеобразными образами и характерами.

Ключевые слова: мифология, казахский фольклор, мифоним, национальная идея, жанр, мифологический персонаж.

В современную эпоху глобализации усиливается научный поиск, направленный на переосмысление исторического прошлого своего народа и формирование нового взгляда на его культуру, духовность.

Система духовной культуры казахов начиналась с древних элементов философской мысли и в современных условиях составила основу полнокровной классической философии. История становления и развития национальной философии богата традициями и интересными философскими изысканиями, которые не только не потеряли своего значения и в наши дни, но и нашли свое отражение в национальной мифологии как форме понимания бытия.

Казахская мифология – это не просто философская система, показывающая особенности определенного этноса. Это – мировоззрение, основанное и «говорящее» на казахском языке.

Богатая жизненная практика казахов позволила народной мудрости найти особый способ мышления - устное творчество, которое удивительным образом сохраняло, приумножало и передавало в течение веков из поколения в поколение живительную влагу сокровенных мыслей, впоследствии составивших уникальную мировоззренческую систему казахского народа. Изображение жизни народа, его самосознания и самопознания, мысли о будущем, правдивые элементы истинной духовности, страдание за родину и близких, стремление к единению с

кровнородственными племенами нашли широкое освещение в народном миропонимании, которое составляет важнейшую сторону становления и развития национального фольклора.

Народные эпосы, былины и легенды, лирико-бытовые поэмы, пословицы и поговорки, взаимоотношения человека и природы, политико-экономические суждения свидетельствуют о достаточно развитом уровне мировоззрения, соответствующего теории познания своего времени.

История казахской мифологии является самой содержательной частью народного фольклора. Именно в мифологии нашли отражение богатейшие элементы национальных идей и способов их познания. Это составляет отличительную особенность казахского фольклора, поскольку историческое богатство и национальная мысль слились вместе, взаимно обогатившись и составив основу национального мировоззрения.

Особенности казахского мировоззрения состоят в следующем:

- природные силы, обычаи, общественные закономерности, социальные процессы и философская мысль слились в один поток искания истины, который проявился в народном фольклоре, творениях мыслителей;
- основой миропонимания являлся миф, однако миф трансформировался через эпос и был использован в систематизированном виде. В каждом эпосе менялся вид мифологии, а вместе с ним и искусство, и под влиянием первоначальных научных идей развивался философский процесс как один из элементов всего общественного сознания;
- экономические и военные проблемы решались через преодоление политических кризисов, с помощью философских размышлений;
- философская мысль не замкнута в строго национальных рамках, она выходит далеко за ее пределы;
- народная мудрость, выражающаяся в мироощущении и политических действиях народа, лежит в основе политических взглядов, непосредственно отражающих социальное бытие людей [2, 34].

Все это нашло отражение в фольклоре казахского народа.

Фольклор занимает особое место в истории культуры казахского народа. Развитие духовной культуры казахов является частью общего исторического процесса. Именно в древнее время сложилось своеобразное устное народное творчество.

В последние десятилетия одной из важнейших проблем, стоящих перед научными работниками, являются исследования, интерпретация, формирование современных народных традиций, адекватных времени. Особенно остро данная проблема стоит в фольклоре казахского народа.

На современном этапе развития Казахстана перед обществом встает целый ряд новых научных и практических задач, требующих глубокого осмысления исторического места и роли искусства в целостной картине общественного бытия и духовного производства, конкретных форм и функций его проявления.

Мифы – самые древние и архаические жанры казахского фольклора. Фактически все повествовательные жанры (сказки, предания, легенды, эпосы и другие) формировались на основе мифов. Мифы повествуют о создании мира: как он возник, в результате чего. В мифах рассматриваются особенности природных и физических явлений. Содержание мифов отражает ответы древнейших людей на многочисленные вопросы об окружающем мире, поэтому мифы не являются художественными рассказами. Они по сути дела являются поверьями и верованиями.

В мировой фольклористской науке самыми спорными вопросами являются вопросы о природе мифов. Мифы казахского народа характеризуют особенности мышления, мироощущения, мировоззрения древнейшего человека. Вопросы миропонимания волновали предков современных казахов. Свидетельством тому является наличие у

казахского народа многочисленных мифических рассказов о происхождении мира. Эти мифы занимали особое место в устном народном поэтическом творчестве казахов [4, 78].

Как известно, фольклорные тексты постоянно менялись в соответствии с новыми историческими реалиями народа, эта закономерность характерна и для мифов. И казахские мифы пережили процесс возникновения, развития, становления, изменения, порой и забвения. Дошедшие до нашего времени мифы – лишь малая часть того огромного наследия, созданного казахским народом.

Своеобразна и система образов в казахской мифологии, представленная многообразием характеров.

Казахская мифология не имеет границ, причем образы имеют свою индивидуальность, имеют народные черты. В образе бытовой жизни казахов есть такие мифонимы, как: ведьмы (мыстан), черт (шайтан), албасты (дьявол) и т.д. Их относят к казахской «чертовщине» («сайтаннама»). В религиозно-мистической литературе встречаются: уббе (водяной), жын, албасты, жезтырнак, акку (лебедь), жалмауыз, пери и т.д. Эти образы связаны с религией и широко распространены среди народов [4, 34].

Казахская мифология – это мир, погруженный в безграничную, бездонную пропасть. Казахские мифы похожи по типологическому характеру на мифы других народов, в особенности на тюркские. Тот факт, что такие персонажи, как: Тенгри, Умай, Бабай Тукти Шашты Азиз, Емире, Кырык шилтен, уббе, албасты и др. встречаются в разных вариантах в мифах тюркских народов объясняется тем, что они входили в общее познавательное пространство еще до эпохи образования Каганата. Распространение тенгрианской веры, обретение ею места в казахском миропонимании, вело к прочному сохранению этой веры среди народа. Казахская мифология – это синкретичный жанр, обладающий диалектико-логической системой. Синтез народного познания и сознания, совокупность мыслительной и разумной деятельности, национального вкуса и ума, проникая в память народа, обращается в символические и логические методы. В соответствии с мифопоэтической мыслительной системой народное познание изображается в любом жанре искусства.

Мифологические образы, мотивы и сюжеты – это культурные универсалии, в которых реализуется образно-ассоциативная часть мышления, лежащая в основе формирования древнейших архетипов. На этом глубинном уровне поэтики мифа происходит символизация, аллегорическая интерпретация поведения человека и его судьбы, транслируемая через культуру.

Кочевой быт казахов способствовал возникновению мифологического фольклора. Первозданный ландшафт, малонаселенный людьми, не мог не породить в воображении степняка разные страшилки.

Самым известным демоническим существом у казахов является албасты. Некоторые даже считают, что это на редкость безобразное чудовище, чаще всего женского пола: толстая, волосатая, с торчащими изо рта клыками, груди свисают до земли. Но бежит очень быстро и часто оборачивается собакой, лисой или козой. Ворует у рожениц легкие. Ночью любит ездить на лошадях, заплетая их гривы в косички. Казахи делили албасты на три вида. Самая злобная и опасная – кара албасты: встреча человека с ней часто заканчивается смертью. Есть еще сары албасты – хитрое, но довольно слабое существо. В основном проказничает и делает мелкие гадости: может, например, подсыпать в сорпу бараний горох. Еще есть сасык албасты, портящая молоко и мясо.

Самый опасный персонаж казахского фольклора – это жезтырнак. Очень замкнутая, молчаливая и неопишимо красивая девушка. Что-то вроде вампириши. Но в отличие от европейской нечисти жезтырнак серебра не боится – ее одежда украшена золотыми и серебряными украшениями. Своих рук с длинными металлическими когтями она никогда не показывает – прячет их под длинными рукавами. Жезтырнак гипнотизирует человека холодным, немигающим взглядом, и когда он засыпает, вливается в него своими

железными когтями, высасывая всю кровь. Эти существа невероятно мстительны и злопамятны. Если жезтырнак удастся убить, то за нее начинает мстить ее супруг – сорель. (А в случае его гибели человека преследуют их осиротевшие дети). Сорель – это высокое существо с кривыми короткими ногами, заканчивающимися копытами. Грудь впалая, плечи узкие, сам тощий. Поймав человека, он щекочет его до смерти, а затем высасывает всю кровь и съедает плоть. Неосторожного путника также поджидает канаяк. Вроде бы приличный пожилой мужчина, но вместо ног у него длинные сыромятные ремни. Залезет он на дерево и терпеливо поджидает заплутавшего охотника. Затем запрыгивает ему на спину, заплетает ногами-ремнями, а потом, непрерывно погоняя, доводит бедолагу до смерти. В сталинские времена канаяками в Казахстане называли "врагов народа". А в степных реках и озерах водится уббе – аналог русского водяного. Смуглый, с привлекательной внешностью, которую портят длинная общипанная борода и густые сросшиеся брови. Любит загадывать глупые загадки. Растеряешься и не ответишь – утащит на дно. Если ответишь, обидится и сам утопится – ему не впервой.

Приятные, но весьма опасные существа кулдергиш – щекотуньи. Они встречаются в виде группы веселых, озорных красавиц. Создав иллюзию праздника, кулдергиш заманивают пением одиноких мужчин и щекочут до смерти. Если бравому джигиту удастся вырваться из их рук, то, раздевшись догола, они долго преследуют его, выкрикивая вдогонку оскорбления про импотенцию. Жалмауз кемпир питается исключительно людьми, которых варит в котле с сорока ушками. Иногда жалмауз кемпир втирается в доверие к молодой девушке и втихоря высасывает у нее кровь из колена, пока не доведет ее до полного истощения. Есть еще мыстан-кемпир – зловредная ведьма. Она крадет детей, пожирает узников в зиндане, мешает спортивным состязаниям и вообще мешает людям жить.

Был у казахов и свой дракон – айдахар. Но в отличие от Змея Горыныча у него не было ни ног, ни крыльев. Согласно поверью, если обычная змея в течение ста лет не попадется на глаза человеку, то она может превратиться в айдахара. А еще через сотню лет айдахар способен превратиться в красивую девушку. Она выходит замуж и, поселившись в ауле мужа, по ночам пожирает людей, пока не истребит все племя. Отличить айдахара можно по его неумной жажде и отсутствию пуповины. Это древние мифологические существа казахских степей. Но кроме них встречаются зловредные существа из мифологий других народов. Например, обыр – это дух умершего колдуна, который, покинув кладбище, живет среди людей. Внешне он ничем не отличается от них, но у обыра иногда можно заметить длинный, свисающий до земли язык. Чтобы уничтожить его, надо в могилу колдуна вбить дубовый кол или вонзить ему в стопу стальную иглу.

С приходом ислама у казахов появились и новые мифические существа. Например, дэв – огромный циклоп-исполин. Он невероятно силен и храбр, но невероятно глуп и наивен. Или пери – красивые крылатые феи. Они бывают злые, а бывают и добрые.

Пери – очень красивые, иногда крылатые духи женского пола иранского происхождения. Получили распространение вместе с проникновением ислама. В частности, об этом свидетельствуют подразделения их на виды: адал (чистая) пери и арам (нечистая) пери, капир (кафир – «неверный») пери и мусулман (правоверный) пери. Все пери делятся на добрых и злых. Первые помогают людям и посещают их, когда нужно направить их на истинный путь, а вторые – всячески досаждают. Например, появившись ночью, хватают за горло и душат человека, а когда тот пытается убежать, цепляются за ноги. Единственный способ защититься от злых пери – это молиться и повторять аяты из Корана. Пери умеют перевоплощаться в конкретного человека и выдавать себя за него.

Шильтен, кырык шильтен – духи-чудотворцы. Название происходит от таджикского слова «чильтан» – сорок человек. Казахи к нему добавили приставку «кырык», что в переводе означает то же число – сорок. Шильтены существовали в таджикско-персидской

мифологии задолго до принятия ислама, но на казахскую землю пришли, уже успев адаптироваться в новой религии. У казахов было распространено представление, что шильтены живут на далеком острове посреди моря, куда доступ людям закрыт. По другой версии – шильтены днем живут в мечетях, а ночью обитают на кладбищах. Надо особо отметить, что шильтены в понимании казахов, в отличие от понимания таджиков, не способны причинить зла. Они никогда не крадут младенцев и не угоняют скот. Шильтенов часто призывали на помощь казахские баксы во время камлания.

Су Сулеймен – правитель подводного мира. В мусульманской мифологии сын Дауда. Соответствует библейскому Соломону. Казахи считали, что Сулеймен патша (царь) понимал язык животных и птиц. Служил примером смирения перед Аллахом. Причина того, почему он трансформировался в правителя подводного мира, пока неясна. С его появлением почти «на нет» сошло исконно казахское название водяного - «уббе».

Кыдыр ата, Кыдыр аулие или просто Кыдыр - популярный мусульманский мифический персонаж, существовавший еще до появления ислама на Ближнем Востоке. В представлении казахов - это благочестивый старец, одаривающий изобилием и счастьем тех, кто воочию увидел его. Имеет длинную седую бороду и всегда одевается во все белое. Во время святого месяца рамадана (оразы), в ночь святого Кыдыра (Кыдыр туни) его ожидали в каждом доме за праздничным дастарханом. В народе до сих пор существует поговорка: «Кырыктын бири - Кыдыр», которую можно примерно перевести как «Один из сорока, возможно, и есть сам Кыдыр».

Жын - джинн. Это слово арабского происхождения. Распространившись вместе с исламом, оно сменило прежние понятия - «аруах», которое в свою очередь уходит корнями в таджикско-персидскую мифологию (арвохи у таджиков - это духи предков). Причем понятие «аруах» вовсе не исчезло, наоборот, их (духов предков), стали еще больше почитать. Следует особо отметить то обстоятельство, что понятие «джинн» казахи толковали очень широко. Считается, что те джинны, которые приручены каким-нибудь баксы, могут принимать любую форму и выполнять приказы своего хозяина [1, 45].

Со всей этой нечистью боролись казахские баксы – шаманы-врачеватели. Причем боролись по принципу "клин клином вышибают". Силой духа они покоряли джиннов и заставляли их бороться со своими зловредными собратьями по нечистой силе. Знаменитые джинны имели свои имена, например, Надир-Шолак, который считался предводителем добрых пери. К хозяину он приближался в виде большой черной тучи, затем молнией обрушивался на албасты и прочую нечисть.

Был еще джинн Какаман – огромный исполин в богатырских доспехах на могучем скакуне. Он напал на бесов и поражал их длинным копьем. Его сопровождало большое войско из подчиненных ему джиннов. Какаман был настолько силен, что мог победить даже царя албасты. Также известны джинны Шайлан и Шарабас, ангелы Жебрейил и Азрейил. Особняком в этом ряду стоит джинн Шойынкулак (Черное Ухо), которого могут подчинить только очень сильные баксы.

Казахская мифология имеет свои особенности, которые объясняются кочевым образом жизни. Мифы греков, египтян, майя или римлян дают нам представления о происхождении мира и человека. Мифология кочевников базируется, в основном, на генеалогических преданиях о происхождении родов. Это объясняется тем, что система родства и происхождения играла важную роль в социальной системе кочевых обществ, в том числе и казахов, вследствие их нестабильности и подвижности [5, 65].

Таким образом, следует отметить, что система мифологических персонажей в казахском фольклоре очень разнообразна и требует дальнейшего исследования и систематизации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Адамчик М.В. Всемирная Энциклопедия. Мифология. - Минск, 2004.
- 2 Воеводина Л.Н. Мифология и культура. - М., 2002.
- 3 Давиденко И., Кеслер Я. Мифы цивилизации. - М., 2004.
- 4 Каскабасов С.А. Родники искусства: Фольклористические этюды. - Алма-Ата: Онер, 1986.
- 5 Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. - М.: Наука, 1976.
- 6 Сегизбаев О.А. История казахской философии. - Алматы: «Ғылым», 2001. - 408 с.
- 7 Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. - Алматы, 2002.

ТҮЙІН

Мақалада қазақ мифологиясының ерекшеліктері және оның ұлттық көзқарас қалыптасуындағы рөлі қарастырылады. Фольклордың қазақ халқының мәдениетінің тарихында алатын орны мен миф фольклордың ең көне жанры ретінде айтылған. Қазақ фольклорының негізгі мифологиялық кейіпкерлеріне сипаттама берілген.

RESUME

The article deals with the features of the Kazakh mythology and its role in the development and formation of national outlook, the place of folklore in the history of the culture of the Kazakh people, the myth as the most ancient and archaic genre of folklore. The main mythological characters of the Kazakh folklore presented peculiar images and characters.

Г.О. Мүрсәлім

Қазақ инновациялық
гуманитарлық-заң университеті,
PhD докторанты

Әдебиеттану ғылымындағы мифопоэтиканың зерттелуі

Аннотация

Мақалада мифопоэтиканың зерттелу, даму тарихы сипатталады. Әлем әдебиетіндегі мифология ғылымының ғалымдар зерттеуіндегі еңбектеріне шолу жасалынады. Қазіргі уақытта әдебиеттегі мифтің табиғатын ашу арқылы адамзаттың рухани дамуының алғашқы кезеңдері, әдет-ғұрпындағы толып жатқан құндылықтарын игеру қажеттілігі зор. Мақалада қазақ әдебиеттанушылардың да мифопоэтика ғылымына қосқан үлесі сараланған.

Түйін сөздер: миф, мифопоэтика, архетип, әдебиеттану, көркемдік сана, фольклор.

Мифология ежелде қоғамдық сананың түрі ретінде, адамның әлемді қабылдап, түсінуінің жалғыз жолы болды. Сол себепті де мифология адамдардың барлық ұғым-түсініктерімен, яғни табиғат, қоғам, тұрмыстық ұғымдар, діни наным-сенімдерімен байланысты. Адамзат адамдардың барлық толғанатын сұрақтарына мифология арқылы жауап беріп отырған.

Миф - әлемді рухани образды түрде тану. Миф адамның сана-сезімінде бүкіл әлемді ұйымдасқан тұтастық ретінде түсіну мүмкіндігін беріп, оны қарапайым және қол жетімді түрде ұсынады.

Адам ғұмырының осындай мәңгілік тақырыптары ежелгі дәуірлерден жырланып келе жатқандықтан олар қазіргі кезде ерекше бір мифопоэтикалық астарлар арқылы түсіндіріледі.

Ғалым Қ. Жанұзақова: «Мифопоэтика - қаламгерлердің көркемдік мүддесіне қызмет ететін эстетикалық құрал. Мифопоэтика - қазіргі әдебиеттанудағы маңызды теориялық мәселелердің бірі. Қазіргі таңда миф концепциясының сан алуан түрлері бар. Мифопоэтика көркем шығармада түрлі қызмет атқарады: ол аллегория да, символ да, архетип те бола алады, философиялық ой айтудың құралына айналады, өз бойына күрделі әлемнің, жаратылыстың бейнесін жинақтай алады» - деген анықтама береді [1]. Бұл орайда, көркем әдебиеттегі мифопоэтикалық сырлар мен астарларды түсіндіретін мифопоэтикалық

мектептерді атай кеткеніміз жөн. Бұл мектептің негізгі өкілдері: Ағайынды Гримм, Ф.И. Буслаев, Н. Фрай, З. Фрейд және Н.П. Юнг болып саналады.

Сонымен қоса, әдеби шығармашылықтағы мифопоэтиканы қарастырған зерттеушілердің қатарында Е.М. Мелетинский, В.Н.Топоров және Д.Е.Максимовтардың еңбектерін мысалға алуға болады. Олардың білімнің, ғылымның, мәдениеттің, өркениеттің дамып жетілген уақыттағы мифология ғылымына қосқан үлесінің молдығын сол шығармаларды оқу арқылы тамырына терең бойлап қана көз жеткізуге болады.

Орыс әдебиеттану ғылымында мифопоэтика XX ғасырдың 80-жылдарынан бастап зерттеле басталды. Ол алғаш Г. Козубовская еңбегінде сөз болған. Сол сияқты И.А. Теретьяанның «Әлем әдебиеті тарихының» алтыншы томына енген мақаласында мифопоэтикалық танымның мағынасы ашылып түсіндіріледі.

Миф және мифопоэтиканы ең алғашқы зерттеуші Мирча Элиаде: «Миф белгілі бір қасиетті тарих туралы болған алғашқы оқиғаны сөз етеді. Бұл әрқашан «жаратылыс» туралы, белгілі бір заттың қалайша қалыптасқандығы, яғни өз тіршілігін қалай бастағандығы туралы сөз, мифтің кейіпкерлері ғажайып, тылсым болмысты, олар эпсаналық дәуірде барлық бастаудың бастауы ретінде әрекет ететіні белгілі.- деп пікір білдірген [2,58].

С. Наровчатов өз зерттеуінде: «Мифтік сана көркемдік санадан өзгеше болуына қарамастан, мифология өнердің, әдебиеттің, поэзияның өркендеуіне орасан зор әсер етті. Мұнсыз көркем творчество болуы мүмкін емес» [3, 5], - деп өзіндік пікір білдіреді.

Мифтік шығармашылықты әдебиетте қолдану сонау фольклорлық шығармалардан келе жатқан құбылыс. Адам санасына «мифтік емес» сипат тән кейінгі ғасырларда миф түсінігіне қатысты барлық категориялар «аяқ – қолын жиыстырып» автордың қаламына тән стильдік ерекшелікті һәм даралықты көрсететін көркемдік тәсіл қызметін иеленді. Мифтік шағармаларда жиі қолданылатын мотивтер оның шындығында, есте жоқ ерте замандарда пайда болғанын айғақтайды. Яғни, ұлттық әдебиетімізде мифтік шығармашылық, мифопоэтикалық дәстүр фольклорлық көне миф сюжеттерін пайдаланғанымен, әдебиетке енген миф сюжеті жаңа мазмұндық сапаға, жаңа эстетикаға ие болып, қайта жаңғырып, көркемдік таным жетістігінің бір элементіне айналады.

Поэзиядағы мифопоэтикалық ойлау жүйесінің белгілері мифологиялық санаға, мифологиялық символикаға ұштасып жатады. «Кез келген талантты ақын әлемнің өзіне көрінген бөлшегін тұтас әлемге айналдыруға және сол әлемнің материалынан тек өзінің мифологиясын жасауға мүдделі», - дейді Шеллинг.

Қазақ әдебиеттану ғылымында мифтер мен аңыздардың көркемдік қызметіне жан-жақты талдау жасалынып, ғылыми тұрғыдан зерттелініп, зерделене бастағанына да ширек ғасыр болып қалды. Атап айтқанда, М. Әуезов, З. Қабдолов, С. Қирабаев, Р. Бердібаев, Ш. Елеукуенов, Ж. Дәдебаев, Б. Майтанов, А. Жақсылықовтар аңыздар мен мифтердің көркем шығармалардағы көркемдік қызметіне жан-жақты тоқталып, қарастырды.

Қазақ топырағындағы миф пен хикаяны, аңыз бен эпсананы, фольклортанудағы миф жанрын терең зерттеген ғалымдарымыздың көшбасында С. Қасқабасовты атауға болады. Соңғы кездері 1970-90 жылдардағы қазақ прозасындағы мифтердің көркемдік қызметі, роман құрылымындағы мифопоэтикалық формалар модернистік поэтика ауқымында зерттеліп жүр. Бұл құбылыс қазақ әдебиеттану ғылымында әлі де түбегейлі зерттелмегенімен, қазіргі қазақ прозасындағы мифтер мен аңыздардың көркемдік функциясы турасында зерттеушілер өз ойтанымдарын білдіріп келеді. Осы орайда ғалымдар қазіргі қазақ әдебиетіндегі неомифологизмді ғылыми тұрғыдан зерттеп-зерделеу қажеттігін жиі айта бастады. Қай елдің әдебиетін алсақ та, халық ауыз әдебиетінің үлгілерінен, мифтік сюжеттер мен аңыз-әңгімелерден көркемдік нәр алатынын бағамдаймыз.

Сол сияқты, мифопоэтикаға қатысты өз пікірін білдірген ғалым С. Жәмбек «Поэзия мәтініндегі мифопоэтикалық таным» мақаласында: «Мифологиялық символиканы

поэзиядағы өзекті көркемдік тәсіл деп білуіміз керек. Ал символикалық ойлаудың негізгі құрылым-нысандарына, тіректеріне архетиптер жатады. Көркем шығармадағы, поэзиядағы архетиптер образдық мағына-мәннің ядролары, негізгі тудырушысы, алғашқы болмысы болып табылады» - деген ой айтып, ақын Т. Әбдікәкімов поэзиясына талдау жасайды [4]. Автор мақаласында Тыныштықбек Әбдікәкімов поэзиясындағы мифопоэтикалық ой өлшемдерінде де терең сырлар, мифологиялық символика мен мистикалық элементтерге талдау жасайды. Ақын жырларындағы түнгі кезең ерекше бір құпиясы мол тажал болып суреттелетіндігіне баса назар аударады.

Мына түн қандай суық қорқынышты,
Жүзінде жатқандайсың зор қылыштың...
Миымды бүре-бүре бұлты ажалдың,
Жұртқа еріп,
Мың ластандым,мың тазардым.
Міне, енді...
Қала қара, ай сап-сары,
Сарғайып жалғыз тісі тұр тажалдың.

Тәуелсіздік кезеңінде А. Жақсылықовтың «Қазақ әдебиетіндегі діни мазмұнды шығармалардағы әуен, идея және образдар (типология, эстетика, генезис), Г. Пірәлиеваның «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері» атты еңбегінде, А. Мәуленовтің «Қазіргі қазақ прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркемдік қызметі» зерттеуінде, Г. Шаинованың «Роллан Сейсенбаев прозасындағы мифологизм» атты кандидаттық диссертациясында, Л.Мұсалының «Символ және оның көркемдік қызметі» еңбегінде, сонымен қатар, А.Н. Ғалиеваның «Қазіргі әдеби процесс және мифопоэтика» атты кандидаттық диссертациясында бұл тақырыптар жаңа қырынан танылып, жаңаша ғылыми ойтоқтамдар жасаған. Одан бөлек қазақ мифологиясын (қазіргі қазақ поэзиясы арқауында) зерттеген Аймұхамбетова Жанат Әскербекқызының «Мифтің поэтикадағы қызметі» атты докторлық диссертациясын ерекше атап өтуге болады. Себебі, ғалым қазіргі поэзиядағы мифтің поэтикалық қызметін алғаш рет жан-жақты, кең көлемде қарастырды. Қазақ әдебиетіндегі мифопоэтикалық дәстүр мен діни-мифологиялық, аңыздық сюжеттердің типологиялық, тарихилық тұрғыдағы көркемдік функциясын зерттеген еңбегінде А. Жақсылықов қазақ әдебиетінде мифопоэтикалық ойлау дәстүрінің генетикалық тұрғыдан сабақтастығы үзілмегенін, ол дәстүрдің А. Иассауи, Асан қайғы шығармаларынан қоса алғанда ХХ ғасырдың басына дейін жалғасқанын дәлелдеп көрсетеді. Зерттеушінің тұжырымдауынша, бұл эстетикалық сабақтастық большевиктік идеология және әдебиеттегі репрессиялық тазалаудың, отызыншы жылдардың басында социалистік реализм әдісінің директивті енуінің нәтижесінде ғана үзіліп қалды да, тек жетпісінші жылдардың басында қайта жалғасын тапты [5, 99]. Парадигматикалық ассоциативті мифопоэтикалық ойлау жүйесінің алғашқы формалары, сюжетті фольклорлық мотивтермен көмкеру С. Сейфуллин, С. Ерубаев, М. Әуезов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов шығармаларында айқын көрінді. Болмысты бейнелеудің тәсілі ретінде мифопоэтикалық архетиптерді қолдану – М. Әуезов поэтикасы ерекшеліктерінің бірі. М. Әуезов романтикалық стилінің басты ерекшелігінің бірі де мифологиялық және эстетикалық бастаулардың бірлігінде жатыр. Жазушы романтизмінің бастауы – көне түркілік эпикалық дәстүр. М. Әуезов шығармаларындағы мифопоэтикалық архетиптерді қарастыру қазақ прозасының 20-30-шы жылдарындағы романтикалық стилді бағамдауға мүмкіндік береді. Сюжетті фольклорлық мотивтермен әдіптеу 1940-50 жылдар прозасында көрініс берді, алайда ол қосымша этнографиялық материал деңгейінде қолданылып, сюжетті қосымша желілермен күрделендірген жоқ. Қазақ көркем сөз өнерінің хас шебері М. Әуезовтің алғашқы туындыларындағы эпикалық метафоризм 1960-70 жылдары Ә. Кекілбаев, Д. Исабеков, М. Мағауин, Д. Досжанов, О. Бөкеев, С. Санбаевтың прозалық туындыларында ежелгі фольклорлық мифологиялық мәдениетпен

сабақтастығын, байланысын жалғастырып, қайта жаңғырады. Қазақ прозасындағы мифологизм М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, т.б. қаламгерлер туындыларынан нәр ала көктеп, көркемдік көкжиегін кеңейтті, қазіргі қазақ әдебиетіндегі 185 мифопоэтикалық формаларды қолдану дәстүрі күрделене түсті. 1960-70 жылдардан бастап қазақ суреткерлері фольклорлық мұраларға, сол арқылы мифопоэтикалық архетиптерге жиі назар салатын, алайда әлеуметтік-тарихи контексттің сан алуан болуына байланысты ол да түрлі сипат алып отырды.

Ұлттық мифологияны арнайы зерттеп, зерделеген С. Қондыбайдың төрт кітаптан тұратын еңбегі де өз кезегінде қазақ ғылымы үшін құнды дүние. Жоғарыда аталған авторлар еңбектерін қарай отырып, мифологизм мәселесіне әдебиеттің әр қырынан келіп, салмақты ойлар тұжырымдағанын аңғарамыз. Қазіргі әдеби дамуда, оның ғылыми ізденістері өткен заманға аяқ баспай, көркемдік дүниелерден нәр алмай өсіп-өркендей алмайды. Бүгінгі жаһандану дәуірінде ұлттық ойлау ерекшелігінің арналарын пайдалану арқылы ғана өскелең ұрпақтың рухани әлемін байыту керек деген қағида қалыптасуда. Адамзат санасының алғашқы дәуіріне тән деп саналатын мифологиялық ойлау уақыт өте келе көркемдік ойлауға негіз болды. Сол себепті де әдеби шығармадағы көркемдік шындықтың бейнеленуінде мифтік негізде туындаған образдар мен сюжеттер жүйесі маңызды қызмет атқарды. Зерттеуші ғалым С. Қондыбай өзінің «Қазақ мифологиясына кіріспе» деген еңбегінде қазақ мифологиясы деген ұғымға «бүгінгі қазақ халқын жасауға қатысқан бірнеше мыңжылдық көшпелі ру-тайпалардың "орташа" алынған өздері, дүние-ғалам, өмір туралы түсініктерінің, ежелгі танымдарының бірыңғай жүйесі» деп түсінік бере келіп, мифологияның ауыз әдебиеті мұраларының - жырлар мен дастандардың, әртүрлі шежіре аңыздардың, ертегілердің, жұмбақ пен мақал-мәтелдің, фразеологизм мен діни әфсаналардың өн бойында және қазақ тілінің сөздік қорының қойнауында жасырынып жатқандығын айтады. Мифтік шығармашылық рухани шығармашылықтың жемісі екені анық. Себебі, миф - «реализмге қосылған адамның өмірді тану құралы болған миф - шындық пен сұлулықтың түпсіз көкжиектігіне алып баратын, уақыт пен әдебиеттің желкенін есетін жаңа леп» [6]. Қорыта келгенде, әдебиеттану ғылымында мифопоэтиканы зерттеу ісі дамып келе жатқандығын көреміз. Қазіргі таңда да архаикалық мифтер мен аңыздар сюжеттеріне құрылған көптеген өнер туындылары дүниеге келетіндігі себепті, оны зерттеп, саралау болашақтың еншісінде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жанұзақова Қ.Т. XX ғасыр әдебиетіндегі мифопоэтикалық ізденістер. Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің Хабаршысы. – 2015. - №3.
- 2 Элиаде М. Священное и мирское // Пер. с фр. – Москва: Издательство МГУ, 1994. – С. 144.
- 3 Наровчатов С. Забытый мир // Наука и жизнь. - 1969. - 87 с.
- 4 Жәмбек С. Поэзия мәтініндегі мифопоэтикалық таным. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/2696>
- 5 Аймұхамет Ж. Мифопоэтика. - Алматы: Эверо, 2016. - 236 б.
- 6 Таңжарықова А. Мәди Айымбетовтің «Кие» әңгімесіндегі кие мотиві // Абай атындағы ҚазҰПУ, Хабаршы. «Филология ғылымдары» сериясы. - 2015. - № 4(54). – 173 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история развития и исследования мифопоэтики. Проводится обзор научных трудов ученых-исследователей в области мифологии. Анализируется вклад казахских литературоведов в развитие мифопоэтики как науки.

RESUME

The article deals with the history of development and researching mifopoetics. The review of scientific works of scientists-researchers in the field of mythology is carried out. The contribution of the Kazakh literary critics to development of mifopoetika as a science is analyzed.

УДК 37.041.5/.013(574)(045)

А.Ш. Альбекова

Казахский агротехнический
университет им. С.Сейфуллина,
канд. филол. наук, доцент

Г.Т. Омарова

Казахский агротехнический
университет им. С.Сейфуллина,
магистр пед. наук

Реальные топонимы как одно из вербальных средств обогащения художественного слова

Аннотация

Данная статья посвящена особенностям использования реальных топонимов - названий географических объектов в художественных текстах, которые представляют топонимическое пространство в целом, что отражает особенности жизни, быта, культуры людей, проживающих на этой территории. В своих работах Сабит Муканов благодаря знаниям истории и географии родного края, а также связанных с ними сказок и легенд, сохранил и передал будущим поколениям колорит и яркую оригинальность этих мест.

Ключевые слова: реальные топонимы, вербальные средства, эмоционально-оценочно-экспрессивные коннотации, функциональные и стилистические особенности топонимов.

В художественных произведениях зачастую для обозначения координат реального и физического пространства акцентируется внимание на стилистическом потенциале топонимических названий. Топонимы – это имена собственные, обозначающие собственное название географического объекта на земле, природного или созданного человеком. Авторы полагают, что топонимы помогают обогатить художественный текст, доносят до реципиента идею произведений, предлагают определенное видение окружающего мира, решая вербальными средствами сложные жизненные коллизии. Например, М. Кожина подчеркивала, что функции географических названий в художественной литературе весьма разнообразны и вовсе не сводятся к указанию места действия [1, 18]. В. Беленькая справедливо отмечает, что топоним, который получает эмоционально-оценочно-экспрессивные коннотации в процессе наращивания дополнительных значений, часто имеет символическое значение [2, 96].

Следует отметить, что новые поколения, рожденные в другом месте, теряют связь с корнями, и это приводит к поиску своих истоков. Одним из средств, которые дают нам возможность сохранить связи со своими истоками, сохранить свою историю, являются топонимы. Основное их значение чисто функциональное.

Читатель обычно воспринимает в качестве реальных топонимов только наименования достаточно крупных, широко известных объектов. Названия же небольших населенных пунктов, рек, озер могут быть знакомы читателю лишь в том случае, если они каким-то образом имеют отношение к данной местности. Поэтому реальные топонимы, обозначающие небольшие объекты, в художественно-литературных текстах, как правило, не выполняют конкретной адресной функции. Художники слова используют их как самобытное и яркое изобразительное средство, не связывая их употребление с задачами документального изображения действительности. Включение в художественно-литературный текст реальных топонимов (в том числе и в несколько измененном виде) обычно связано с определенными фактами из биографии автора. Изучение этих связей способствует более полному и всестороннему пониманию творческой истории литературного произведения [3]. Очевидно, что топонимы имеют определенное значение в истории и художественной литературе. Эти качества топонимов хорошо изобразил Сабит Муканов в своих произведениях.

Сабит Муканов родился в 1900 году 22 апреля в ауле Сабит Северо-Казахстанской области. Один из основоположников современной казахской литературы. Оставшись сиротой в семь лет, скитался по родственникам, которые жили по всему Северному Казахстану. В 1918-1919 учился на учительских курсах в Омске. В годы учебы в Московском институте Красной профессуры на отделении литературы встречался с М. Горьким, посещал лекции А. Луначарского, В. Бартольда. Путь казахского народа, его переход от одного общественного строя к другому, шаги нового времени осмыслены в поэмах «Смерть Жумаша» (1923), «Альбом» (1924), «Ленин» (1924), «Балбопе» (1926), «Броды Октября» (1927), «Сулушаш» (1928), «Белый медведь» (1935). Трилогия «Школа жизни» (1930-1960), написанная по совету М. Горького, отражает историю казахского народа до революции, в момент ее свершения и в послеоктябрьский период, в ней созданы яркие национальные характеры. Почти все герои и персонажи романов, повестей и очерков, связанных с освоением целинных земель, - люди Северного Казахстана. Все детство самого писателя, его отрочество, юность, становление как личности проходило в Северном Казахстане первой трети XX века. Посему уже в детстве он видел многие живописные места этого края – реку Ишим, озёра Дос, Алуа, казачьи станицы, города Петропавловск, Омск, урочища Сырымбет, Бурабай и др. Поэтому нет ничего удивительного, что во многих его произведениях присутствует обильное количество наименований аулов, сел, станиц, озер и рек этого края.

Изучая топонимы в произведениях Сабита Муканова, можно выделить следующие функциональные особенности их употребления.

1. В произведениях используются только реальные географические названия. Все топонимические наименования, встречающиеся в произведениях, это подлинные названия городов, сел, мест, рек и озер: «... Встаем мы еще до восхода солнца и гоним коров на пастбище, а пастбище здесь огромное, ибо Кутурлаган – не обычный русский поселок, а одна из казачьих станиц на линии Гурьев-Уральск-Оренбург-Троицк-Пресновка-Петропавловск-Омск и вдоль по Иртышу дальше, до самого Зайсана... Все эти перечисленные имена станиц и крепостей, впоследствии ставшие городами, находились на Горькой линии».

2. Употребление одних и тех же топонимов в разных произведениях. Такие топонимы, как: Петропавловск, Кокшетау, Боровое, Омск можем встретить во всех произведениях, так как основные действия в этих романах происходят на территории Северного Казахстана. В каждом контексте автор старался изобразить их, используя различные фигуры и тропы речи.

Например, урочище Бурабай встречается в трех выше упомянутых произведениях. В «Школе жизни» Бурабай олицетворяет и гору, и озеро: «Кокшетау – Синия гора! Ее называют еще Бурабай – Боровое. Неясно, точно мираж, синела она вдали, заметная и в

ауле Нигметжана. Горы издали вообще кажутся синими, но у Кокчетая какая-то особенная синева, напоминающая аметист», «Вдали виднеется еще одно озеро. Это и есть озеро Боровое. Его окружают горы, похожие на расставленные круглые юрты, - с них стекают в озеро ручьи и родники. Весной в него вливаются талые воды, и ни одной речки не вытекает из Борового». В «Промелькнувшем метеоре» автор пытается передать его значение через мысли героя книги - Чокана Валиханова: «Дорога Чокана к Бурабаю шла в обход недавно построенной Щучинской станицы прямо на город Кокчетав, где находились и старший султан округа, и уездное правление, где жил и помощник Чингиза атаман Тимофей Сергеевич Аргунов. В Кокчетаве у Чокана были дела, связанные с проведением праздника, но сам городок, существовавший немногим более четверти века, не представлял для него большого интереса. Чокана манили Синие горы, Кокшетау, край его предков, край неповторимой красоты, запечатленный в сказаниях и песнях. Этот край был владением Аблая, дальнего деда Чокана, как говорили в Орде». Автор, описывая Бурабай в романе «Ботагоз», применяет сравнение «...Бурабай в объятиях Кокшетау колыхался, подобно длинноволосой гриве бегущего коня...», олицетворение «гребни волн то с шумом ударяли о каменистый берег, взбрасывая белые облака пены, то отскакивали назад, сердито осыпая озеро мелкими брызгами», аллюзию «...Кокше возвышались над окружающими группами меньших гор, прорезанных скалистыми ущельями, казалось, стояли на страже и оберегали эти горы, подобно заботливой матери, прижимающей к груди своих малых детей и грозно озирающейся по сторонам...».

3. Одни и те же топонимы имеют как казахские, так и русские названия. В Северном Казахстане преобладает тюркский топонимический фон. С прибытием русскоязычного населения образовались новые русскоязычные топонимы и появились новые названия старым топонимам. Например: «...Путь из родного аула лежит в Кызыл-Жар, как называли казахи в те далекие времена Петропавловск...» (Казахи его так называли потому, что Петропавловск был возведен на окраине древнего урочища Кызылжар). «...Мои спутники решили проверить этот слух в Пресновке – Кпитане...» (Основана в 1752 году как военная крепость, из-за окруженных пресных озер была названа Пресновкой. С. Муканов пишет: «Пресновка, одна из самых больших станиц, стала местопребыванием офицера в чине капитана.», «Кпитан» в казахской транскрипции и есть искаженное «капитан»). Озеро Саумалколь ныне находится на территории Айыртауского района, Северо-Казахстанской области, в «Школе жизни» С. Муканов так описывает появление его второго названия: «...Если смотреть на озеро с высоты, то оно своими очертаниями напоминает рог быка – утолщенный у основания и тонкий, заостренный в конце. Русские поселенцы, появившиеся здесь позднее, окрестили Саумалколь Кривым озером, а свою деревню – Кривоозерной...».

В «Промелькнувшем метеоре», описывая Сырымбет, Сабит Муканов реалистично передает картину той местности: «...И вот теперь он остановил свой выбор на озере Саумалколь, находящемся примерно в двадцати верстах к югу от горы Сырымбет. На западном берегу этого глубокого озера с чистым песчаным дном рос густой березняк. Его называли красным березняком, потому что в солнечные дни стволы деревьев приобретали красный оттенок...».

... Если смотреть на озеро с высоты, то оно своими очертаниями напоминает рог быка – утолщенный у основания и тонкий, заостренный в конце...

... Вид с берегов Саумальколя открывался чудесный. На севере, невдалеке от соснового бора, поднималась двугорбая вершина Срымбета, на юге манила голубоватая, подернутая маревом в солнечный день, седловина Аиртау...».

В романе «Ботагоз» живописно описана весна в Кокшетау: «...Кругом все цвело и благоухало. Шелковистая трава тучных степей Кокшетау переливалась зеленым муаром. Ярким узорным ковром повсюду пестрели цветы. Земля радостно трепетала, вдыхая густой весенний воздух. Облака, покинув ночлег в горах, вышли на прогулку над

степными просторами и белыми хлопьями распушенной ваты медленно проплывали по лазури неба». Сабит Муканов, используя эпитет, метафору, олицетворение передает читателю всю красоту степного края.

Таким образом, Сабит Муканов, употребляя реальные топонимы, часто встречающиеся в разных произведениях, смог, называя их, не повториться, а благодаря знаниям истории, былин и легенд смог сохранить и передать будущим поколениям колорит и яркую неповторимость тех мест. Мастерство Муканова как топонимиста заключается в том, что он в своих произведениях показал всю красоту, глубину и своеобразие топонимов. Используя изобразительные средства языка, писатель показал нам бескрайние просторы наших степей, удивительные горы, сказочные леса и чистые реки и озера.

Обратившись к теме топонимов как художественного средства, мы убедились в том, что писатели, используя географические названия, придают неповторимость не только земле, но и живущему на ней человеку, ценителю исторического и культурного наследия своей малой родины.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Беленькая В.Д. Топонимы в составе лексической системы языка. – М.: Наука, 1969. – 198 с.
- 2 Кожина М.Н. Стилистика русского языка: учеб. пособие / Кожина М.Н., Дуслаева Л.Р., Салимовский В.А. – М.: Флинта; Наука, 2008. – 464 с.
- 3 Никольский А.А. Рязанские топонимы в художественной литературе Материалы и комментарии «Рязанский государственный университет имени С.А. Есенина». - Рязань, 2007. – 50 с.

ТҮЙІН

Мақалада нақты топонимдердің қоданылу ерекшеліктері - аймақта өмір сүретін адамдардың өмірі, тұрмысы мен мәдениетін сипаттайтын топонимикалық кеңістікті бейнелейтін көркем мәтіндердегі географиялық объектілердің атаулары сипатталады. Сәбит Мұқанов тарихты, ертегілерді және аңыздарды жақсы білгендіктен, өз шығармаларында осы жерлердің бояуы мен айқын белгілерін болашақ ұрпаққа сақтап жеткізгені айтылады.

RESUME

This article focuses on the peculiarities of the use of real toponyms - the names of geographical objects in artistic texts that represent the toponymic space as a whole, which reflects the characteristics of life, way of life, culture of the people living in this territory. In his works, Sabit Mukanov, thanks to the knowledge of history, fairy tales and legends, has preserved and transferred to future generations color and vivid originality of these places.

ӘОЖ 415.61

Г.Қ. Рысбаева

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, филол. ғыл. д-ры, профессор

Ж.Т. Исаева

С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, филол. ғыл. канд., профессор

Г.Ж. Тұңғышбаева

С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, аға оқытушы

Көне түркі мифологиясындағы Ұмай ана бейнесі

Аннотация

Мақалада көнетүркілік наным-сенімнің әлемнің тілдік бейнесі тұрғысынан зерттелуі қарастырылады. Ұлы даланың ұлы қыздары, әйел-құдайлар: Ұмай ана, Табити, Йимақ туралы айтылады. Көне түркі мифологиясында Тәңір – аспан құдайы, Көк Тәңірі – бүкіл түркілердің атасы. Ал Ұмай әйел-құдай бейнесі – көне түркі мифологиясындағы жер-ана бейнесі, көк тәңірдің зайыбы, тәңірге табыну іліміндегі жебеуші, жарылқаушы, қамқоршы тұлғаның бірі. «Ұмай» сөзі көне түркі тілінде «баланың ізі», «бала орны», «ана жатыры» мағынасын берген. Ұмай ана – отбасының пірі. Ертеден келе жатқан наным-сенімдерінің түп-тамыры да – ана. Қазақтар аспанда Тәңірі, жерде Ұмай ана деп, қамқоршы, жарылқаушы, демеуші, жанұя, отбасының пірі Ұмай анаға табынған. Ұмай ана есіміне байланысты толып жатқан наным-сенімдер болған.

Түйін сөздер: Ұлы даланың ұлы қыздары, Ұмай ана, Табити, Йимақ, қамқоршы, отбасының пірі, мифтік деректер, көне жазба, ырым, сөз тіркесі.

Ұлы дала қыздарының дара тұлғасының танымдық сипаты қола дәуірінен бастап күні бүгінге дейін тарихи-археологиялық, фольклорлық-мифтік деректер және мыңдаған жылдар бойы келе жатқан аңыз-әңгімелер арқылы беріліп келеді. Олар: *ана тәңірлер, әйел-құдайлар:* Ұмай, Табити, Йимақ, Анахита, Сиванму, Ай-қаған және әр дәуір кезіндегі әйелдер. Атап айтсақ, «*Скиф пен сақ дәуірінің әйелдері*»: Томирис, Зарина, Амазонкалар; «*Ұлы дала тарихындағы көне түркі кезеңінің әйелдері*»: Эши, Боарикс, Акаса, Қатун, Елбілге-катун, Себек-катун, Күңгі-тіріг, Тай-хэ, «*Ұлы дала тарихындағы түркі-мұсылман кезеңінің әйелдері*»: Дұғдгонша, Хұтақ-катун, Оғыз-қатұны, Айша бибі, Гүлайым, Чжень, Төребек-ханым, Теркен-қатұн, Хаджаджи.

Ертедегі Орталық және Орта Азияны мекендеген көшпелі түркі тілдес халықтардың ұрпақ жалғастырушы, береке-молшылық құдайы. Ұмай анаға қазақтардан басқа қырғыздар, алтайлықтар, тувалықтар, шорлар, түріктер және

хакастар табынған. Бұл әйел құдай көне түркі қорымдарының (пантеонында) ғарыш құдайы Тәңірден кейін екінші орын алған.

Ұмай ана есімі солтүстік Монғолияда Тоныкөк пен Күлтегін құрметіне қойылған көне түркі жазба нұсқаларында кездеседі. Мысалы, Ұмай Тоныкөкке орнатылған ескерткіште мындай жыр жолдары арқылы беріледі:

Тоныкөк жазуында:

Теңірі, Ұмай, удуқ йер – суб басы
ерінч,

Неке тезербіз, үкүс тійін,

Неке қорқұрбіз, аз тійін...

Сондай-ақ, Ұмай ана – жас нәресте мен екі қабат әйелдердің сыйынар пірі болған.

Көне жырларда:

Бөрі, бөрі, бөрі ием

Кел жебеуші, бөрі ием!

Ұмай ене, Шашты Өзіз

Еміп өскен бөрі ием! – деп айтылады.

Ұмай анаға табыну бірнеше тарихи-этнографиялық, рухани-мәдени ақпараттар береді. *Ұмай анаға табыну үйлену салтында айқын көрінеді.* Бір кезде тәңірімен қатар аталатын Ұмай ана есімі, даламызға ислам діні тараған кезде, өзінің мәртебелі бигінен төмендеп, бөбектер мен аналардың піріне айналды, яғни «от басы, ошақ қасында» қала берді. Көбінесе тастағы жол-жора, ырым-сырымда Ұмай ана есімі аталмады, қазақтар әйел құдайының бар-жоғын тіпті ұмыта да бастады. Зерттеу еңбектерге қарағанда тек ғана Ұмай анаға табыну ХІХ ғасырдағы үйлену салтында айқын көрінеді. Ұлы ағартушы ғалым Ыбырай Алтынсарин келін алғаш рет ата-ене үйінің босағасын аттағанда отқа май құйып, көне дәстүрді атқаратынын жазған. Жаңа түскен келіншекті әйелдер атасының үйіне алып келеді. Есіктен кіре бере ол тізе бүгіп сәлем береді. Келіншекті от басына төселген жұмсақ теріге отырғызады, ондағысы терідей жұмсақ болсын дегені. Одан кейін отқа май құйып, бірнеше рет отқа бас иіп, «От-ана, май-ана, жарылқа!» – деп жалбарынып, тілек тілеген. Кейде, «От-әулие, май-әулие жарылқа!» деп те айтатын болған. Мысалы, Келіншек табалдырықтан аттаған бойдан, ошаққа жеткенше, тізесін бүгіп үш рет сәлем етеді, содан кейін үй ортасында жанып тұрған отқа бір бақыраш май құяды. Лапылдап жанған майдың жалынына кемпірлер қолдарын тосып: «от-әулие, май-әулие» деп беттерін сипайды (Ы.Алтынсарин). Отқа май құю дәстүрі тек келіндер жағында ғана емес, күйеулер жағынан да атқарылатын салт болған. Бұл кәде күйеу жігіт алғаш рет қайын жұртына барғанда, қайын атасының табалдырығын аттағанда істелген. Халқымызда бұл дәстүр «отқа құяр» деп аталан. Бұл дәстүр бойынша «Күйеу келіп табалдырықтан аттай бергенде оған үш рет тәжім еткізеді де, үй ортасында жанып тұрған отқа әкеліп, қолына сұйық май құйылған темір бақыр береді» (Ы. Алтынсарин).

Қазақтарда, қырғыздарда Ұмай әйел-құдай бейнесі үй ошағы рухымен бірге қабылданатын, жаңа босағасын аттаған келін ошаққа Ұмай – ана (Май-ана) рухы өмір сүретін орын ретінде сәлем жасаған. Түркі халықтары этнографиясында бұл тәңірінің отбасылық – тұрмыстық дәстүрлік деңгейі Ұмай бейнесінің ертеде және Орта ғасырларда кеңінен қолданылған маңызын жоғалтқандығының куәсі іспеттес. Қазақ халқында жаңа түскен жас келінді табалдырықтан оң аяғымен аттата сала «От ана», «Май ана», «жарылқа!» – деп отқа май құйғызады. Осы ізгі ниетті ақ тілеуді «От Ана» – қазақтардың мифологиялық кейіпкері *Үт бикеш те, ал «Май Анамыз» – Ұмай Ана.* Шоқан Уәлиханов қырғыздардың «*Майнекең болайын!*» деген ант-суын осы Ұмай ана есімінен іздестірген. Өйткені «майнеке» деген сөз май, неке деген екі сөзден тұрып, «май» бөлігінің алдындағы дыбысы түсіп қалған Ұмай ананың аты болып шығады. Сондай «*Ұмай ана сияқты желеп-жебеушің болайын!*» деген мағынаны білдіреді екен. Ал, Хакас тілінде «От ине», «От инезі» - *Умай ана, «От ызығы» – от ырызығы, «От тайни, от тайних» - от құдайына*

құрбандық шалу, «Отха пазыртханы» - отқа жалбарынуы деген сияқты сөз тіркестері туындаған. Ұмай ананы үй ошағын сақтаушы және оның иесі ретінде тану кеңінен тараған.

Отқа табынудан туындаған қазақ, қырғыз және хакас тілдеріндегі жоғарыда келтірілген фразеологизмдердің образдық және уәждік негіздерінде және этнолингвистикалық мағыналарында кездесіп жататын ортақтық пен ұқсастықты тудырған этномәдени фондардың ішіндегі ең көлемділердің бірі деуге болады.

Ұмай анаға табыну жас ана толғатқанда қамқоршы. Ұмай құдай-әйел бейнесі қазіргі кездегі көптеген түркі халықтарының этнографиясында кездеседі. Түрік халықтарына ортақ киелі «Ұмай ана» туралы белгілі этнограф-археолог, профессор А.Т. Төлеубаевтың «Реликт до исламских верований в семейной обрядности казахов» деген еңбегіндегі «Ертеде қазақ әйелдерінің қолдаушысы Ұмай-ана болған. Қазақ түсінігінде Ұмай аты «Май» ана түрінде сақталған. Қазақ келін түскенде жиналған әйелдер оған отқа май салғызып, «от ана», «май ана» жарылқа деп айтқан. Екіқабат әйелдің толғағы қатты болғанда отқа май құйып, «От ана», «Май ана» жарылқа, күнәм болса кеше гөр, түйіншегім шеше көр» деген. Мұндағы Май деп отырғанымыз «Ұмай» деген көне түркілердің әйел мен баланың жебеуші пірі. Ұмай ананың культі Сібірдің түркі халықтарында әлі күнге сақталып келген» деп түсіндіреді [1,43]. Түркі халықтарының көзқарасы бойынша Ұмай ауыр босану кезінде көмектеседі және де сәбилерді қас күштерден сақтайды (мысалы, қазақтарда – албастыдан, шорларда – Қара-Ұмайдан, кумандықтар – Умай апа деп сыйынып, көмек сұраған), балаларға бақыт, денсаулық әкеледі деп түсінеді. Телеуіттер Ұмайды толқынды күміс шашты, аспаннан түсіп, балаларды алтын садақтың көмегімен қорғаушы сұлу жас әйел бейнесінде қабылданған. Садақ оғымен бірге Ұмай-ананың басты сақтаушы нышаны ретінде солтүстік халықтарында балалардың бесігінің үстінде ілінген. Мысалы, Ұлы Абай қазақ әйелдері жас ананы толғақ қысылып жатқанды «От-әулие, Май-әулие жарылқа!» деп жанып жатқан ошаққа май құйып, көкке қарап күбірлейтінін жазады /Абай/. Ырымның негізі туралы белгілі тіл зерттеуші ғалым Құдайберген Жұбанов былай дейді: «Қазақ әйелдерінің толғақ үстінде жалбарынатынын «Май-анасы» әйелдердің пірі. Мұндағы «май-ананың» кәдімгі май затына ешбір қатынасы жоқ, «Ұмай ана» сөзінің дұрыс оқылуының бұзылуына байланысты «май-ана» туған болуы керек. Қ.Жұбанов ана мен бала пірінің есімі бала туу және емізу органдарының атымен тығыз байланысты екенін дәлелдеп берген. «Міне, сондықтан, – деп жазады ғалым өзінің 1936 жылы шыққан «Қазақ тілі мәселелерін зерттеу» атты кітабында, -үм «желін» сөзінің Ұ дыбысы Е дыбысына ауысуынан ем, емшек, алтайша емген (ана), сахаша емие (бие) туындаған» [2,13-15]. Сондай-ақ, Ұмай сөзі қазақ тіліндегі мама (емшек) атауымен де сабақтас: «мамасыр» – бірнеше бұзаулаған сиыр болса, «мамабие» қысыр қалмайтын, сүтті, толысқан бие. Мәселен, «Қамбар атаға» бағышталған өлеңде:

Айғыр берсең байсалды,

Үйірі толған байталды.

Өңкей мама бие бер! –

деген жолдар бар. Мұндағы мама бие – сүтті, сауылатын бие. «Мама» сөзі «Ұмай» атауымен байланысты.

Ұмай анаға табыну баланың дүниеге келуіне қамқоршы. Ғалым С.М. Абрамзон: «Сәби дүниеге келер сәтінде Ұмай анаға жалбарынып, одан сәбиді өмірдің барлық кезеңдерінде қорғауды өтінген. Оны сәби ауырған кезде көмекке шақырған. Балаларды, керек десеңіз, үлкендерді де сапарға аттандырып тұрып, әжелері олармен қоштасқанда: Ұмай енеге тапсырдым» дейді [3,81]. Ұмай отбасының, балалардың және өнердің де жебеушісі болған. Баланың дүниеге келуі, оның болашақ тағдыры тікелей Ұмай анаға байланысты сипатталған. «Ұмай-анаға тапсырдым» деген фраза осының дәлелі. «Ұмайға табынса – ұл туады» (М. Қашқари) деген мақал да бар.

Сонымен қатар, ертеректе Ұмай деген сөз отбасындағы үш жасқа дейінгі сәбидің жанын білдіреді, сәбидің жебеушісі деп қаралады. Ол туралы түркі халықтарының аңыздары бүгінге дейін жеткен. Оны *«кіндігін кескен, кірпігін сүйген бикеш»* деп те атайды.

Ұмай анаға табыну үй шаруасының қамқоршысы. Сонымен қатар, Ұмай ана үй шаруасының да қамқоршысы болып есептелген. Міне, сондықтан қазақ сәбилерінің кіндік шешелері білектерін сыбанып жатып:

Менің қолым емес,
Бибі Бәтима, бибі Зуһра қолы,
Ұмай ана, Қамбар ана қолы, –

деп нәрестенің кіндігін кесіп, кіндік бауын байлап, жөргекке орап, тұсау жібін қиған.

Дәл осындай ырым қырғыздарда да жаңа туған баланы киндик-энесі (кіндік шешесі) кабайға (бесікке) салып, *«Менің қолым эмес, Умай - энениң қолы утқууит»* - *«Менің қолым емес, Умай ананың қолы, қолдай көр»* деп, төмендегідей өлең-шумақтарымен бата берген:

Койдоң семис бол,	Қойдан семіз бол,
Жарынду неме сокпозын,	Жаурыңды неме соқпасын,
Жаакту неме айтпазын, балам	Жақты неме айтпасын, балам.

Қырғыз, өзбектердің эпостық жырларында *«Умай эне»*, *«Май эне»* тұрмыстық салт-дәстүрде сақталған, қырғыздардың *«Манас»* жырында Манас батырдың туған кезінде де айтылған:

Менің қолым эмес,	Менің қолым емес,
Умай энениң қолу,	Умай ананың қолы,
Батма Зураның қолу.	Фатима Зураның қолы.

Маным қолым эмес,	Менің қолым емес,
Бібі Патима, бібі Suhra қолы	Бибі Фатима Зухраның қолы
Умай-ана, Камбар-ана қолы.	Умай ана, Қамбар-ана қолы [4, 3].

Бұл мысалдардан көріп отырғанымыздай, екі халықта да баланы бесікке салар кезде *«Менің қолым емес, Бибі Бәтиманың (Фатиманың) қолы»*, *«Менің қолым емес, Бибі Бәтима, бибі Зуһраның қолы»* деген фразалар айтылып, бір кездері *«Менің қолым емес, Май-енениң қолы»*, *«Менің қолым емес, Бибі Бәтиманың қолы»* деп аталғанын тұрмыстық жырларда айқын көрсетілген. Екі халықтың дүниетанымында ұқсастық бар, олар Ұмай анаға жалбарынып, одан сәбидің өмірін қорғауды өтінген.

Ал, моңғолдар да от құдайын, оттың рух-иесін *«Этугэн эх»*, *«Этугэн ана»* деген, *«Этугэн»* сөзі түріктің *«Отана»*, *«Отхан»*, қазақтың *«От ана, От ене»*, қырғыздың *«Май-ене»*, *«Май-ана»*, хакастардың *«От ине»*, *«От инезі»* сөздерімен папра-пар. Ал, ошақ дегенді «голомт» дейді, бұл түрік тіліндегі «қоламта» сөзімен пара-пар, гал голомт сахигч – от-қоламтаны күзетуші, «шаңырақ иесі кенже ұл» деген мағынада. От сөзінің ежелгі тек-тамырында ортақ негіз бар екендігін осы мысалдардан-ақ байқауға болады. Көне мәдениетте от пен ошақтың рух-иесі көбінде әйел бейнесінде көрсетіледі. Белгілі ғалым Д. Банзаров «Богиня огня у монголов носит турецкое название ут или от, т.е. огонь» деп жазады [5,72]. Моңғолдағы *«Etugen eke, otegen eke»* түріктердегі Ұмай ана сияқты жер-ана бейнесі, көк тәңірдің зайыбы. Ол ана мен баланың, өсіп-өнудің қамқоры. Моңғолдың отты мадақтау жырында оның есімі аталып: *«От ананың бұлтқа түтіні, Этугэнге жылуы жететіні»* - деп дәріптеледі.

Ұмай ана – жанұя, отбасының пірі. Ертеден келе жатқан наным-сенімдерінің түп-тамыры да – ана. Қазақтар аспанда Тәңірі, жерде Ұмай ана деп, қамқоршы, жарылқаушы, демеуші, жанұя, отбасының пірі Ұмай анаға табынады. Қазақ елі ел болғалы, қазақ қазақ болғалы өмір-бақи анасын сыйлап өткен. Мұсылман дінінде бүкіл адамзаттың анасы, аналардың анасы деп Хауа ананы құрмет тұтады. Хауа ана – Адам атаның зайыбы.

Мұхаммед пайғамбарымыз әйел затын аса биік бағалап: «*Әуелі анаңа, тағыз да анаңа, содан соң Отаныңа жақсылық жаса!*» – деп өсиет айтып кеткен.

Сондай-ақ, «*Ұмай ананың*» аты «*Баба түкті Шашты Әзіз*» әулиенің атымен қатар аталады және осы екі ұғым бір-бейне. Ол жалғыздардың жебеушісі, барлық жанға көмекші, әке-шешелері мен ағайын жұртынан ұзаққа шығып бара жатқандарға қамқоршы, баласызға бала беруші. Мифтік деректерге қарағанда Баба Түкті Шашты Әзіз басқа түркі халықтарында да киелі, әулие ретінде саналған. Мысалы, саха-якутта «Юрюнг-айы-тойон», буряттарда «Құтайын Бабай», өзбекте «Әли Шаһимардан», қарақалпақта «Қызыр пайғамбар» сияқты әртүрлі формаларда қолдана береді.

Баба Түкті Шашты Әзіз әулиеге сыйыну көшпенділер өмірінен өзекті орын алған. «Қазақ Совет энциклопедиясында: «Баба Түкті Шашты Әзіз – қазақтың ауыз әдебиетінде жиі кездесетін бейнелердің бірі. Бір деректе оның шын есімі – Баба Туклас. Оның әкесі Керемет Әзіз. Баба Туклас Меккеде патша болған деп айтылады. Енді бір деректер бойынша ол Қожа Ахмет Яссауидің арғы бабалары, ислам діні Орта Азияға тарай бастағанда өмір сүрген кісі, Қорқыттың замандасы (VIII-IX ғ.). Үшінші мәлімет бойынша Баба Тукластың баласы Еділ-Жайыққа дейін келген, оның Құтлыбек деген ұлынан Едіге батыр туған. Баба Түкті Шашты Әзіз мұсылмандар арасында әулие саналған. Ертеде Меккеге қажыға барушылар ең алдымен Мұхаммедтің, содан соң Әлем-Мұстазы-Сейіттің, содан соң осы Шашты Әзіздің қабіріне барып тәуіп ететін болған» делінеді [6, II, 64].

Ұмай ана сөзімен мәндес әйел-құдайы – Табити ана бейнесі де – отбасын сақтаушы әйел, от тәңірісі, мәңгі сөнбес отты сақтаушы ретінде қабылданған [7, 47]. Геродот оны грек Гестиясымен бірдей деп есептеген. Ал – отбасын сақтаушы ежелгі гректік әйел құдай олимпиялық тәңірі – құдірет болып саналған. Қазақ тілінде «от алауы» деген мағынада кездесетін «оттың табы» деген тұрақты тіркес бар. Скиф өнерінде Табити сәукеле киген және қолында айнасы бар әйел түрінде бейнеленсе, көне түріктер Ұмайды көктен түскен, қолында балаларды қорғауға арналған алтын садағы бар өте сұлу әрі қайырымды, жымия күлген жас әйел бейнесінде елестеткен. Бұл екі бейне де өте сұлу әйел-құдайы. Мұндай бейнелер Күлтегін, Көшө-Цайдам кешеніндегі тас мүсіндерде, балбал тастарда кездеседі.

Біздің ойымызша, Ұмай ананың мәңгілік жас әйел бейнесін елестету - «*Он сегіздегі қыздай*», «*Өте жап-жас сұлу*» деген сияқты теңеулермен үндес көрінеді. Баланың ата-анасы өз ұрпағы ұзақ сапарға шығарда, жаумен шайқасқа аттанғанда әуелі Ұмай ананың қамқорлығына тапсырады, қауіп-қатерден, тосын ажалдан қорғап жүруді тілейді. Осыдан келіп, қазақ мәдениетінде көне түркі мифологиялық дәстүрлер мен *Ұмай және Тәңір* туралы түсініктер сабақтастығы байқалады. Ұмай ана – жебеуші, жарылқаушы, қамқоршы, жарықтың, жақсылықтың, мейірімнің белгісі, символы, ретінде танылған. Ұмай ана халықтық дүниетанымда елдің, халықтың анасы, мәңгі жас әйел бейнесінде суреттеледі.

Келесі әйел-құдайы – Йимақ. Ол - түркілердің су құдайы. Бұл есімнің тарихы сонау ықылым заманнан басталады. Ежелгі үнді жерінде Йима және оның егіз әпкесі әрі әйелі Йимаға табыну басты діни қарапайым адам болатын. Йимақ әйел-құдайының аты біздің эрамыздағы 13 ғасырда да солтүстік сюнну арасында, Йимақ-Бұлт тәңірісі есімі ретінде аталып келген. 84 жылы солтүстік шанью Хан елінің саудагерлерімен сауда жасау үшін Йимақ байды жібереді, ол 10 мың сиыр мен жылқыны айдап әкеледі делінеді. Гардизидің жазуы бойынша қимақ тайпасының шығуы туралы аңызда Шадтың інісі ағасымен ренжісіп, кәнизақ-күндермен бірге қашып кетеді. Олар үлкен өзен жағасына келіп орнығады. Бір күні кәнизақ өзен жағасынан 7 адамды көріп, оларға «тоқта», яғни «Ертіс» деп айғай салады. Бірнеше күндерден кейін оларға осы түркі тайпасынан шыққан 7 адам: Ими, Иmek, Татар, Баяндер, Қыпшақ, Ланиказ, Ажлад қосылады. Кейінен олардың аттары тайпа атауына айналады. Олар Шадты өз билеушісі етіп тағайындайды. Күндердің күнінде өз халқымен Ертіс жағасында тұрған қимақ билеушісіне «Шад! Сен судан мені көрдің бе?» деген дауыс естіледі. Шад шаштан басқа ештеңені аңғармай қалады, сөйтсе бұл оның

әйелі – қатун екен. Содан бері қимақтар Ертіс өзеніне табынып, «өзен – қимақтар құдайы (деп атайтын болды. Йимақ қатун туралы бұндай аңыз түркі ортасында ауып, қимақ (иқи Йимақ) этнониміне айналды [7, 47].

Түркі халықтары су құдайы Йимаққа яғни су культіне, суға тағзым етіп, бұлақ атаулыны қастерлеген. Олардың наным бойынша судың да тәңірі болады, су иесі – Сүлеймен деп қадір тұтқан. Мәселен, «*Су иесі Сүлеймен*», «*Су иесі Пайгамбар*», «*Су Сүлеймені*», «*Суын ішкен құдыққа түкірме*» деген сөйлемдер судың қасиет-киесіне байланысты айтылған. Су иесін, су культін яғни су құдайын құрметтеу көне түркі ру-тайпаларымен бірге жасасып, әлі жалғасын тауып келе жатқандығын, сол наным қырғыз халқының арасында бүгін де сақталып тұрғандығын С.М.Абрамзон зерттей келіп: «Бұл құдайға құрбандық шалу әрекеті жаңбыр жаумай, құрғақшылық болғанда ұйымдастырылады. Онда әр шаңырақтан бір қой немесе жеті күлше алып өзеннің жоғары жағына барады», – деп тұжырымдаған [3, 133]. Дәл осындай салт дәстүр қазақ халқында да болған. Оны «тасаттық» дейді. Бұл арабтың «тасалдық» – құрбан шалу деген сөзінен шыққан. Құрғақшылық болып, жаңбыр жаумай, шөп шықпаған жағдайда халық ортадан мал шығарып тәңірден жаңбыр тілеп «тасаттық» жасаған. Оны қорым басына немесе өзен жағасына барып, өткізетін болған. Үлкендердің айтуынша, осыдан кейін көбінесе жаңбыр жауатын болған. Бұл салт қазір де бар.

«*Культ*» концептісінің жан-жақты қырларын сан алуан лексикографиялық дереккөздер талпыныс жасайды. Лексикографиялық деректер культ концептісінің тілдік репрезентанттары түрлерінің семантикасын, олардың бейнелік мағыналарын ашуға және әр лексеманың уақыт ағымындағы мағыналық өзгерістерін анықтауға жол ашады. Тілдік репрезентанттарына халықтың жаратылыс құбылыстарын бағалаушы культтік ұғымдар, культтік фразеологизмдер мағыналық құрылымындағы, семантикалық тұлғасындағы кодталған әртүрлі ақпараттарды айқындау тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX-нач. – XX в.). - Алма-Ата: Наука, 1991. - 214 с.
- 2 Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. – Алма-Ата, 1936. - С.13,15.
- 3 Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе: Киргизстан, 1990. - 410 с.
- 4 «Алкыш сөс» - благопожелания: обрядовая поэзия детского цикла //http://e-lib.gasu.ru/eposobia /alt/ R_2_1.html.
- 5 Банзаров Д. Собрание сочинений. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1955. - 374 с.
- 6 Қазақ совет энциклопедиясы. Көп томдық. – Алматы, 1978. II. - 64 б.
- 7 Ұлы даланың ұлы қыздары. Анықтамалық. I том. – Алматы: «Ұмай» баспасы, 2003. - 264 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются фразеологизмы с точки зрения теории «Языковой картины мира». Автор исследует образы великих дочерей великой степи, богинь, покровительниц женщин и детей - Умай, Табити, Йимак. В древнетюркской мифологии Господь (Тенгри) – бог неба, Кок Тенгри – предок всех тюрков. А образ матери богини Умай в тюркской мифологии - образ матери, жены голубой милости. Слово «Умай» в языке древних тюрков – «след ребенка», «ребенок», «мать».

Умай ана – семья, покровительница семьи. Казахи почитают на небе Тенгри, а на земле – Умай ана, которые заботятся и помогают, покровительствуют семье. С Умай ана связано множество верований, существует также множество убеждений.

RESUME

This article deals with phrase logical units connected with nature from the point of view of «Linguistic map of the world» theory. The author considers the great daughters of the great steppe, Goddess: Umai, Tabity, Iemak. In the ancient mythology the God (Tengri) is the God of heaven, Kok Tengri is the ancestor of all Turks. And the image of the mother goddess Umay in Turkic mythology is the image of the mother, the wife of blue mercy. The word "Umay" in the ancient Turkic language "track child", "child", "mother". One of the oldest roots of the beliefs of the cults is mother. The Kazakhs worshipped the sky Tengri and the earth Umay Ana who care and help the family. In connection with Umai Ana there are a lot of beliefs.

Ф.Ж. Рүстемова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
магистрант

Ү.Ә. Мұсабекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Батырлық жырлардағы топонимдердің көрінісі

Аннотация

Мақалада батырлық жырларда көрініс тапқан топонимдер (жер-су аттары) қарастырылады. Өйткені, топонимдер халықтың тарихына және тіліне қатысты көптеген құнды деректер беретін рухани байлық, халық даналығының көрсеткіші болып табылады. Зерттеу объектіміз ретінде «Алтамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын» жырларын алдық. Батырлық жырларда қазақ елінің елді-мекен, жер-су атаулары молынан кездеседі. Бұдан эпос оқиғаларының біздің жерімізде болғандығын, батырлар біздің өлкеміздің үстінен өткендігін аңғарамыз.

Түйін сөздер: батырлық жырлар, топонимдер, қаһармандық эпос, эпикалық мекен.

Батырлық жырлардағы жер-су атауларының қолданысын, олардың жыр сюжетіне ықпал-әсерін жазбастан бұрын эпостың осы түріне анықтама бере кетуді жөн көрдік. «Қазақстан ұлттық энциклопедиясында» мынадай анықтама берілген екен: «*Батырлар жыры – ауыз әдебиетінің ең бай да көне жанрларының бірі. Қаһармандық эпос деп те аталады. Халық өмірінің тұтас бір дәуірін жан-жақты қамти отырып, сол тарихи кезеңдегі батырлардың сыртқы жауларға қарсы ерлік күресін, ел ішіндегі әлеуметтік қайшылықтар мен тартыстарды бейнелеп береді. Бірақ онда тарихи оқиғалар тізбегі өмірде болған қалпында емес, жырдың көркемдік шешіміне лайықты өріледі*» [1, 436].

Батырлық жырлардың қашан туындап, оқиғаларының қай жерде баяндалғанын дәлелдейтін негізгі белгілердің бірі – *жер-су атаулары*. Ғылыми терминмен айтсақ, топонимдер. *Топонимдер* – халықтардың белгілі бір өңірді қоныстану тарихынан, кәсібінен, этностардың мекен-жайынан мол дерек беретін рухани байлық, халық даналығының көрсеткіші. Батырлар жырында көрініс тапқан жер-су аттарының әрқайсысының өзіндік мән-мағынасы, шығуы мен пайда болу тарихы, көпшілікке беймәлім тұстары бар екені белгілі. Батырлық

эпостың сюжеттік желісіне топонимдік атаулардың тікелей әсері бар. Батырлар жауға шауып бара жатқанда біршама жерлерден өтеді, ол жерлердің бәрінің поэтикалық сырға толы аты бар. Олар жай ғана атала салған жер-су атаулары емес, жауға барар жолдың қаншалықты қиын, алыс, кедергілі екендігін білдіретін образды атаулар.

Қазақ жерін мекендеген ежелгі ру-тайпалардың сонау ерте заманнан басталатын ұзақ тарихы болғанымен, олар қоныстанған жер-су, елді-мекен, қала туралы жазба деректер жоқтың қасы. Қазақ жері туралы сонау ерте замандарда жазылған азды-көпті тарихи еңбектердің бүгінгі ғылыми-зерттеу жұмыстары үшін пайдасы мол құнды дүние. Топонимдердің шығу мен пайда болу тарихына тереңдеп үңілген сайын халықтың тарихына және тіліне қатысты көптеген құнды мағұлматтарға кез боламыз. Ұрпақтан-ұрпаққа ауысып жеткен бұл географиялық атаулар талай қилы замандардың куәсіндей көрінетіні де сондықтан болар.

Біз зерттеу объектіміз ретінде *«Алпамыс батыр»*, *«Қобыланды батыр»*, *«Ер Тарғын»* жырларын алдық. Батырлық жырларда жер-су, елді мекен атаулары молынан кездеседі. Мұның себебі, жырда қаһарман әуелі жау еліне жетеді, одан жауларын тас-талқан етіп жеңеді, осындай рыцарлық сапарында небір түрлі жер-судың үстінен өтеді, сөйтіп, топонимдік атаулар жыр сюжетінің жібін босатпай бір арнада жырлануына негіз болады. Сюжет қаншалықты қою, әрі күрделі болса, оқиға да соғұрлым мол, яки топонимдік атаулар да соншалықты қалың шоғырмен көзге түседі деген сөз. Сондай-ақ батырлық жырларда қазақ елінің бүкіл жеріне дерлік саятын жер-су, елді мекен атаулары кездеседі. Бұдан эпос оқиғаларының біздің жерімізде болғандығын, батырлар біздің өлкеміздің үстінен өткендігін аңғарамыз. Енді осы *«Алпамыс батыр»*, *«Қобыланды батыр»* және *«Ер Тарғын»* жырларындағы топонимдік атаулардың көрініс беру белгілеріне нақтырақ тоқталайық.

Қазақ эпосының інжу-маржаны саналатын осы үш жырдың ішінде ең көнесі – *«Алпамыс батыр»*. Зерттеушілер оны Түркі қағанаты дәуірінде (VII-VIII) пайда болып, тараған жыр деп есептейді. Содан бері қанатын кең жайып, қазақ, өзбек, татар, башқұрт, қарақалпақ халықтарында және алтайлықтарда осы уақытқа дейін сақталған. Ғасырлар бойы әр халық өзінше жырлап, өңдегендіктен, сюжетінде өзгерістер пайда болып, сол халықтың өзіне тән төл туындысы болып кеткен [2, 6].

«Алпамыс батыр» жырында жиі ұшырасатын оним – Жиделібайсын гидронимі. *Жиделі* – Қаратаудан бастау алып, Сырдарияға бір шақырым жетпей, Нарбайтам дейтін қыстақ маңында тоқтайтын өзен [3]. *«Төрт батыр»* кітабынан үзінді келтірсек:

*«Бұрынғы өткен заманда,
...Жиделібайсын жерінде,
Қоңырат деген елінде*

Байбөрі деген бай шықты» [2, 17]. Бұл өлең жолдарынан қоңырат елінің Жиделібайсын жерінде қоныстанғанын байқаймыз.

Сондай-ақ жырдан Байбөрі байдың әулиелі жерлерді аралап, Құдайдан жалынып бала сұрағанын көруімізге болады.

*«Әзіреті Қаратау
Әулиенің кені еді.
Өзен сайын тастамай,
Бәріне бір түнеді...
Ол уақытта Бабата
Томпайып жатқан жер еді.
Ат бесік салып басына.
Қабірін бұлар түзеді,
Қалған малын сарып қып,*

Бұған да үш күн түнеді [2, 20]», - деген жолдарда *Қаратау*, *Бабата* атаулары кездеседі. *Қаратау* – Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл және Қызылорда облыстары

аумағында орналасқан тау жотасы. Сырдария және Шу-Талас өзен алаптарының су айрығы [4, 613]. Ал, *Бабата* – Түркістан мен Сайрамнан кейінгі әулие бабтардың жиналып, Қыпшақ даласына ислам дінін таратуында үлкен орталық болған кенттердің бірі. Кентті діни орталыққа айналдырған адам – Ысқақ баб. Ол кісіні халық «Баб ата» деп, кентті де соның есімімен атап кеткен [1, 30].

«Қобыланды батыр» жырында да бірталай жер-су аттары кездеседі. Мысалы, жырда батырдың ел-жұртының мекені ретінде *Азулы, Ақсай, Көзді көл, Қараспан* сияқты топонимдер берілген. Сондай-ақ, Қазан шаһары, Сырлы қала, Сырлы қала, Қасқарлық тауы тәрізді топонимдер де ұшырасады. Жырдағы:

*«Жаз жайлауым – Көзді көл,
Қыс қыстауым – Қараспан.*

Ат ізінен адаспан» [2, 112] деген жолдардан қарақыпшақ елінің жазда Көзді көлді, қыста Қараспанды қоныстанғанын байқауымызға болады. *Көзді көл* – Ақтөбе облысында орналасқан [5, 319]. Ал, *Қараспан* – орта ғасырлардағы қоныс орны. Оңтүстік Қазақстан облысы, Ордабасы ауданындағы ауыл [4, 541]

*«Бізден сәлем дегейсің,
Азулыдеген көлдерге,
Асқар, асқар белдерге,
Қараспан тауды жайлаған*

Қалың Қыпшақ елдерге!» деген жолдарда *Азулы* атауы кездеседі [2, 112]. «Бабалар сөзі» сериясының 38-томында бұрынғы көшпелі қыпшақ тайпалары Азов теңізін осылай атаған деп көрсетеді [5, 319].

Тайбурыл тұлпардың шабысын суреттейтін тұстарда *Күлтөбе, Қазды көл, Құлы көл, Қызды көл, Шалқар көл, Желді көл, Құмыра көл, Қотан көл, Барлы тау, Қарлы тау, Ала тау, Иір тау, Сүйір тау, Атасу, Манащы* деген атаулар кездеседі. Өлең жолынан үзінді келтірсек:

*«Қамыстының Қазды көл,
Қоғалының Құлы көл,
Шегендінің Желді көл,
Шағалалы Шалқар көл,
Қызғыштының Қызды көл,
Құмра, Қотан қос көлден,
Айналасы бес көлден,
Бәрінен өтіп жөнелді...
Барлы-барлы, Барлы тау.
Басы биік, Қарлы тау,
Хан жайлаған Қаратау,
Би жайлаған Алатау,
Онан да өтіп жол шекті-ау.
Түйе мойнақ Иір тау,
Қыз емшекті Сүйір тау.
Атасу мен Манащы
Мал оттауға оты ащы,
Ішейін десе суы ащы,*

Мұнан-дағы жол шекті» [2, 99-100]. Осылардың ішінде Құлы көл, Қаратау, Барлытау атауларына тоқтала кетейік. *Құлы көл* – Батыс Қазақстандағы бұрынғы көл атауы. Қазір суы кеуіп, құрғаған [5, 320]. Ал, *Қаратау* – Еуразияның түркі тілдес халықтар қоныстанған аймақтарындағы биіктігі орташа және аласа тау жоталары. Қазақстанда Қаратау жотасы (Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл және Қызылорда облыстары аумағында), Қаратау таулары (Маңғыстауда), Кетпен (Ұзынқора) жотасында бар. *Барлытау* – тау жонының аты, эпикалық мекен [5, 319].

Сондай-ақ жырдағы:
«Жем, Темірдің басынан,
Қолбағайлы шөлдерден,
Қасқалдақты көлдерден,
Қан сасыған жерлерден,
Тобылғылы нұрадан,
Сексеуілді жырадан,
Баялышты құмайтан,
Бүлдіргенді шыңайттан

Жалғыз шауып жол шекті» деген жолдардан *Жем, Темір* атауларын көруімізге болады [2, 100]. Қобыланды батыр қалың қыпшақ елімен қоштасып, арқадағы Атасу мен Манащыдан, Шалқар көл мен Мұғалжар тауынан басталатын Жем (Ембі) өзенінен, содан соң Темір өзенінен өтіп, Сырлы қаласына барады. *Жем* – Ақтөбе және Атырау облыстарындағы өзен. Басын Мұғалжардан алады да, Каспий ойпатымен ағады [6, 93].

«Ер Тарғын» жырында жиі ұшырасатын оним – *Шаған* гидронимі. Шаған – Жайық өзенінің оң жақ саласы. Қазақстан территориясына кең тараған моңғол атауы. Өлең жолынан үзінді келтірсек:

«Жайлау, қыстау жері үшін,
Еділден шыққан ен Шаған,
Қалмақтан ноғайға тартып әпердім,

Атамнан арыстан туған ер үшін» [2, 169]. Бұл өлең жолдарынан батырдың қалмақтармен осы жерде шайқасқандығын байқаймыз.

Сондай-ақ жырда:
«Бұлғыр-бұлғыр, Бұлғыр тау,
Бұлдырап тұрған құрғыр тау.
Қаптай қонар елім жоқ,
Елім-күнім Кәрібоз,

Сөйлесетұғын тілің жоқ», - деген жолдарда *Бұлғыр* атауы кездеседі [2, 168]. Жырда Ханзада ханның елі Бұлғыр тауды жайлаған, кейіннен ол жақтан көшіп, баяғы қалмақтың жайлауы Шағанға барып қонады.

Көне тарихтан сыр шертер жер-су атаулары – ғасырлар дәстүрлік жалғасын тауып, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отыратын тарихи тілдік мұра.

Батырлық жырларда («Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын») көрініс тапқан өңіріміздегі жер-су, мекен атауларының аты ешуақытта өшпей, мәңгіге күдіреті күшті, қасиетті де киелі мекен болып қала бермек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, 1999. Т. 2. – 720 б.
- 2 Төрт батыр. – Алматы: Жалын, 1990. – 216 б.
- 3 Әбдіхам Шілтерханов. Жиделібайсын қай жерде? – Астана: «Астана ақшамы» республикалық қоғамдық-саяси газеті, 08.02.2018.
- 4 «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б. Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, 2003. Т. 5. – 720 б.
- 5 Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2006. Т. 38: Батырлар жыры. – 332 б.
- 6 Телғожа Жанұзақ. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. – Алматы: «Сөздік словарь» ЖШС, 2010. – 356 б.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются топонимы (названия местности), отраженные в героических эпосах. Топонимы являются показателями народной мудрости, духовного богатства тюркских народов, они дают ценную информацию об истории и языке народа. Объектом исследования являются эпосы «*Алпамыс батыр*», «*Кобыланды батыр*», «*Ер Таргын*». В героических эпосах часто встречаются географические названия казахской местности, что позволяет нам увидеть все исторические события, которые происходили на нашей земле.

RESUME

In this article the authors consider toponyms (names of the area), as reflected in the heroic epics. In the end, toponyms are an indicator of popular wisdom, which gives a lot of valuable information about the history and language of people. The objects of the research are «*Alpamys batyr*», «*Kobylandy batyr*», «*Er Targyn*». In the heroic epics we often found the names of the Kazakh countryside, we see all the events in epics happened in our land.

Аннотация

Мақалада мифтік әңгімелеулер метамәтінділік тұрғысынан талданады. Миф құрылымының табиғаты, ондағы мотивтердің нысанға алынып, мифтанушы ғалымдар еңбектеріндегі тұжырымдар негізінде ой қозғалып, мифтік танымның жаңғыруы көркем әдебиет мысалдары арқылы көрсетіледі. Мифтің танымдық табиғаты, әлемнің, тіршіліктің жаралуы туралы баяндаулардың мәніне назар аударылып, олардың көркемдік ойлаудағы орны, метамәтін ретіндегі қызметі қарастырылады.

Түйін сөздер: миф, метамәтін, әлемдік жұмыртқа, екі дүние, балық-әйел.

Ж.Ә. Аймұхамбет

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

Ұ. Қараханқызы

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
магистрант

А.Қ. Сейпутанова

С. Аманжолов атындағы
Шығыс Қазақстан
мемлекеттік университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Метамәтін

құрылымындағы мифтік танымның көркем жаңғыруы

Миф – дүниетанымның ең көне түрі, тарихи сананың бір формасы. Мифтің мазмұнында әлемнің, тіршіліктің пайда болуы жайлы сұрақтарға жауап беріледі. Мифологияның негізгі бөлігін космологиялық мифтер, әлемнің құрылымы жайлы түсінік қамтиды. Мифтің арқасында өткен өмір болашақпен ұштасып, ұрпақпен рухани байланысты қамтамасыз етті. Мифтің мазмұны алғашқы адамдарға жоғары деңгейде шындық пен абсолюттік сенімді білдірді.

Мифтің табиғатын ашу үшін алдымен оның құрылымын білген дұрыс. Бұл орайда, мифтің өзіне тән ерекшеліктерін, құрылымын, қызметін зерттеген ғалымдардың есімдерін атап өтуге болады. Олар: К. Леви-Стросс, М. Элиаде, Э.Тейлор, Д. Юм, Г. Спенсор, В. Вундт, К.Г. Юнг, Б. Малиновский, Р. Барт, Дж.Фрезер, Ф. Лосев және т.б.

Мәселен, ғалым К. Леви-Стросс (1908-2009) «Структурная антропология» зерттеуінде мифтік ойлаудың өзіне тән белгілерін көрсететін тұста, мифті – бір уақытта әрі тілдік, әрі тілдік емес құбылыс деп таниды. Ғалымның пайымдауынша, «миф көп жағдайда өткен шақты: «дүниенің жаратылуына дейінгі кезең» немесе «өмірдің басы» яғни «бағзы замандарды» бейнелейді. Бірақ миф мазмұнындағы белгілі бір кеңістікте, белгілі бір уақытта болған оқиға уақыттан тыс өмір сүре алады. Сонымен қатар,

миф тең дәрежеде өткенді, қазіргі сәтті, болашақты түсіндіреді» [1, 242]. Мифтің құрылымын анықтауда, К. Леви Стросс мифтің негізгі мәніне назар аударады. Бұған қатысты мынадай тұжырым жасайды: «Мифтің мәні – стильде де, формада да, синтаксистік құрылымында да емес, ал онда айтылатын – тарихта. Миф бұл – сөз. Алайда ол сөз өзінің тілдік негізінен айырылып, мағыналық жағынан айрықша әсерлі күшке ие болады» [1, 245]. Бұдан мифтің терең құпияға толы, терең мағыналы құдіретті сөз екенін түсіне аламыз.

Ғалым М. Элиаде «Аспекты мифа» еңбегіндегі «Структура и функции мифов» бөлімінде мифтің құрылымы мен қызметіне нақтырақ тоқталады. Миф алғашқы қауымдық құрылыстағы ғұмырына байланысты мынадай қасиеттерге ие:

- 1) тылсым тіршілік иелерінің ерліктерін баяндайды;
- 2) бұл аңыздар абсолютті шындық (ақиқат дүниеге жатады) пен киелі ұғымдардан (тылсым тіршілік иелерінің шығармашылық қызметінің нәтижесі болып табылады) құрылады;

3) миф әрқашан «жаратылысқа» қатысты болады. Ол әр заттың дүниеде пайда болуы мен белгілі формалардың жаратылысын түсіндіреді. Сондықтан миф адам әректіне қатысты маңызды актілердің парадигмасын құрайды;

4) мифті тану арқылы адам заттардың «шығу тегін» таниды. Бұл адамға заттардың қыр-сырын ритуалды жағынан терең танып-білуге мүмкіндік жасайды;

5) қалай болғанда да миф, жадына қайтадан, реактуалданған оқиғалардың қасиетті және киелі құдыретіне «ой алдырған аудитория тарапынан бастан кешіріледі» [2, 25].

Зерттеушілер Ю.С. Тюнников пен М.А. Мазниченко «Педагогическая мифология» кітабында мифтің бес негізгі белгісі арқылы оның мәнісін түсіндіреді. Олар:

- 1) эмоционалдық бояуы;
- 2) мінез-құлықтың үлгісі модель ретінде іске асырылады;
- 3) қорытындылық сипаты (қабылдау және күйзелістің, елес және іс-әрекеттің, бейне және идеяның тұтастығын қамтамасыз етеді);
- 4) түсіну және мағыналық талдаудың нормаларын белгілейді;
- 5) бір нәрсе туралы ұғымды, ақиқаттық түрде жете ұғындырылады.

Мифтің осындай белгілері адамзаттың әмбебаптық көзқарасының қалыптасуына себін тигізді, өйткені миф әлемнің пайда болуы туралы түсінік беріп, адамның мәнісін және орнын айқындаған, жеке Құдірет пен адамдардың өзара қатынастарын қарастырып, өлім мен өмір мәселелерін шешуге тырысқан, оның бастапқы ерекшеліктері адамдардың көзқарасының қалыптасуына ықпал еткен. Олар:

1) Әлемнің тұтастығы. Ғарыш, табиғат, адам өзара байланыста болған олардың бәрі рухтанған бастамамен жандаған (әлемдік жан). Барлығы бар элементтермен байланыстырылған;

2) Адамның дамуы Құдыретпен, Ғарышпен байланыста болған. Адамның болмысына қатысы бар құбылыстар, адам үшін мағыналы түсініктер, ұғымдар – бәрі де ғарыштан шыққан;

3) Әлемді тану қабілеті адамға бастапқы кезде берілген. Сондықтан адам одан бұрын не болғанын тек есіне түсіріп отырады. Адамдар өздерінің іс-қамылдарында құдайдардың ежелгі заманда жасаған әрекеттерін қайталайды;

4) Әлемнің күрделілігін символдар арқылы тануға болады, себебі символ – абсолюттықтың белгісі» [3, 15].

Ал заманауи ғалымдардың миф туралы түсініктерін келесі тұрғыда топшылауға болады:

1) мифтер – адамдардың өзінің болмысының ұғыну әрекетінде пайда болған құрылымдар. Алғашқы адамдар мифтерге әбден үйір болып, солармен өздерінің эмоциялдық және логикалық ассоциацияларын үйлестірген;

2) Мифологиялық ойлау тәсілінің пайда болуы себебі ретінде абстрактілік ұғымдардың жеткіліксіздігі деп санауға болады. Өйткені жалпы, әмбебаптық ұғымдарды нақты түсініктер арқылы білдіру қажеттілікке айналған;

3) Миф алғашқы адамдардың сана-сезімдерінде қалыптасқан табиғаттық құбылыстардың ырғақтарын, олардың қайталанбалы кезеңдерін бейнелі түрде көрсетеді;

4) Мифтік құрылымдар адам психикасының ерекшеліктерін бейнелейді [4].

Мифтің негізгі міндеті – адамға білім немесе түсінік беру. Ол сенімдердің нақты түрі және мінез-құлықтың қалыптасуы үшін қызмет етті. Оның реттеуші қызметі дүние мен адамның, табиғат пен қоғамды, жеке тұлға мен қоғамның арасында тепе-теңдікті ұстау болды.

Енді осы айтылғандарға көне аңыздардан, мифтерден мысалдар келтіріп көрелік.

Мифтерде тіршілік көзі – суға қатысты баяндар өте көп. Мифтік баянда шеті де, түбі де жоқ телегейдің ішінен тіршілік нүктесі пайда болады делінеді. Су стихиясы екі дүние (тірі мен өлі) шекарасы түрінде көрсетіледі. Екі дүниені байланыстырушы қызметі әуелгі баяндарда түрлі мотивтер арқылы тұспалданғаны белгілі. Атап айтар болсақ, адамның о дүниеге сапарында міндетті түрде су арқылы өту мотиві бар.

Ежелгі грек мифтеріндегі Харон қарт Аид патшалығының, яғни өлілер әлемінің қызметшісі. Оның міндеті – қайтыс болған адамдардың жанын Стикс өзені арқылы екінші жағалауға алып өту. Онда да белгілі рәсіммен о дүниеге жөнелтілген, денесі қабірге жерленген адамның жаны ғана арғы жағалауға өтеді. Қайық мінген Харон бұл қызметі үшін бір монета алады. Сондықтан да ежелгі гректіктер қайтыс болған адамның тілінің астына монета салатын болған. Этрустардың мифтік баяндарында екі дүние аралығындағы тасымалдаушы қызметін Турмас (кейіннен гректердегі құдайлар хабаршысы Гермес) атқарса, мысырлық мифтерде бұл міндет Анибусқа жүктелген. Классикалық грек мифі қайықшы-тасымалдаушы Харон бейнесін даралап шығарды.

«Харон қарт («жарық», «өткір көзді» деген мағына береді) – классикалық мифологиядағы тасымалдаушылық қызметті атқаратын барынша танымал кейіпкер. Харон есімі әуелгіде эпикалық циклдағы «Миниаде» поэмасында айтылады. Харон жер асты өзені арқылы марқұм болғандардың жанын тасымалдайды және бұл қызметіне бір сөлкебай алады. Бұл сөлкебай жерлеу рәсімінде марқұмның тілінің астына салынады. Бұл ғұрып тек эллиндік дәуірде ғана емес, римдік кезеңде, сондай-ақ орта ғасырларда және қазіргі уақытта да сақталып келеді» [5] – міне, Харон туралы айтылар мәліметтер осыған саяды. Мифтік әңгімелеулерге қарасақ, Харонды бір жыл бойы шынжырда ұстап, өзін Ахерон өзені арқылы алып өтуді міндеттеген Геракл болатын. Жер асты патшалығының өкілі ретінде көрінетін Харон кейіннен ажал құбыжығы болып танылды. Гректер Харонды өзінің жемтігіне шүйлігіп түсетін қара құс, кейде ауада марқұмдарды қуып жүрген салт атты түрінде бейнелейді.

Ежелгі шумерліктерде өлілер дүниесіне апарушы Намтарру деп аталады. Ол өлілер патшалығының патшайымы Эрешкигальдің елшісі ретінде айтылады. Мұсылман, христиан дүниесінде жан алушы періште Әзірейіл делінеді. Мифтік баяндарда рухты тасымалдаушы, жан алушы бейнесіндегі кейіпкерлер молынан ұшырасады. Екі дүние, рухтың мәңгіліктігі туралы ежелгі таным мұндай мотивтердің және кейіпкерлердің пайда болуына негіз болды.

О дүние мен бұ дүниенің байланысында су стихиясы маңызды орын алады дедік. Екі дүние арасын жалғап жатқан тылсым сырлы су әлемі жоғарыда аталған кейіпкерлермен тығыз байланысты. Бұл кейіпкерлердің көліктері – қайық. Олар суда өз беттерінше емін-еркін жүзе де алады. Кейде олардың мінген көліктері жерге де, суға да арналған болып келеді. Бұ дүниеден о дүниеге өту, осы сапарда маңызды қызмет атқаратын кейіпкерлер туралы мотивтер көркемдік танымда жаңғырып, «жаңа» мифтердің, анығырақ айтқанда, метамәтіннің туындауына әкелді. Бір мысал – Ш.Айтматовтың «Ақ кеме» повесіндегі

баланың балыққа айналуы [6, 34-36]. Өз қиялындағы ақ кемедегі әкесіне жету – баланың арманы.

«Балыққа айналуға ынтызарлығы сонша, денесінің барлығы балықтан айнымаса екен деп арман етті. Құйрығы, желбезегі, қабыршағы, қанаты – барлығы балықтан айнымай, тек қана қылқан мойны, қалқан құлағы, осы бір қауақ басы сол қалпында қалса екен дейді» [6, 35]. Ақ кемеге емес, о дүниеге бет алған бұл кейіпкердің ақтық сапарын жазушы балыққа айналып, суда жүзіп кетуімен ишаралайды.

О. Бөкейдің «Бәрі де майдан» повесіндегі бас қаһарман Ақан мынадай түс көреді: «Түсіме алғаш рет Ақтайлық пен Бағдат кірді. Екеуі де атқа мініп, өткел бермей, шанағынан асып-тасыған Бұқтырмадан өтіп барады. Осы кезде асау толқын айдаһардай ысқырып, екеуін бірдей бүктеп апарып, жалмап жұтып қояды. Жар жағасында қалған мен айғайлап сондарынан жүгіремін, дауыстап шақырамын. Жым-жырт. Екеуінен де мәңгілікке айрылғанымды жүрегім сезіп еді» [7, 85]. Сондай-ақ жазушының «Жетім бота» повесіндегі Ақботаның қайтпас сапарға теңіз бетімен аттануы да мифтік танымның көркем жаңғыруы.

Ш. Айтматов пен О. Бөкей туындыларындағы мотивтерді метамәтінділік аспектісінде талдағанда, бұл мотивтердің түсіндірмесін көне мифтермен байланыстыра қарастырамыз. Шейіттер тұрағына немесе сол жаққа апарар жол ретінде танылатын су патшалығы тылсым сипатымен, жұмбақ сырымен суреттеу нысанына алынады. Мифтік баяндағы осы таным көркем әдебиетте де жаңғырып, мәтін құрылымындағы «метамәтіндік компонентті» түзуге қызмет еткеніне басқа да мысалдар көп. Мысалға, М. Мақатаевтың мына өлең жолдарына назар аударайық:

Неменеге жетістің бала батыр?

Қариялар азайып бара жатыр.

Бірі мініп келместің кемесіне

Бірі күтіп, әнеки, жағада тұр... [8, 38].

«Келместің кемесі» – баяғы мифологиядағы гректік Харон қарт мінген қайықтың поэтикалық бейнеленуі. Судың екінші әлеммен байланысы туралы түсініктерді біз «су аяғы құрдым», «суға кеткен тал қармайды» деген нақыл тіркестерден аңғарамыз. Сондай-ақ Қорқыт туралы әпсаналарда да бұл түсінік көрінеді. Ажалдан қашқан Қорқыттың Сырдарияның бетіне кілем жайып, күй тартып отыратындығы, ақырында оны қайрақ жыланның қапысын тауып, шағып алатыны баяндалады. Сөйтіп, Қорқыт ажал құшады. Бұл жерде су әлемі ғана емес, жер асты әлеміндегі тіршілік иесі – жылан да оқиғаға араласады. Екі дүние арасы, шекарасы деген пайымда назарға алынатыны – су, арнасы суға толы өзен, теңіз, мұхит болса, олардың тереңі тылсымға толы мекен ретінде түрлі желілерге әрқилы бейнеленеді.

Осы орайда Е. Раушановтың «Құлыншақ» өлеңін мифтік танымның көркемдік ойлау жүйесінде жаңғырып, метамәтінді сипатта көрінуінің мысалы деуге болады:

Шапқыладым,

Шыңдарға шықтым өрлеп,

Бір күні ажал келді де түкті қол боп,

Қабырғамды суырып алды бітеу...

Күлді сосын ыржаңдап «мықты бол» деп.

Содан бері, әйтеуір, бар бір өкпе,

Қолым жаям дәрменсіз мәңгі көкке.

Қабырғамды қайық қып жеткіздім мен

Жан анамның табытын арғы бетке... [9, 148].

Діни мифологияда әйелдің ер адамның қабырғасынан жаралғаны туралы мотив бар. Сондай-ақ бұл дүние – о дүние судың, яки өзеннің екі жағалауы ретінде тұспалданады. Есенғали өлеңінде осы екі мифтік мотив екі шумаққа тірек болған.

Ендігі бір мифтік аңыздар әлемдік жұмыртқаға байланысты болып келеді. Ол баяндар бойынша тіршілік атаулы жұмыртқадан пайда болады. Ежелгі Мысырда жер мен ылғалдан жаралған жұмыртқа жөнінде аңыз бар.

Геродот гректердің ежелгі мифтері бойынша әлем Гелиос ғибадатханасында феникс құсынан алынған жұмыртқадан жасалғанын жазады. Көне үнділіктер әуелгі алып жұмыртқа Пурушиден жаралғанын айтады. Жұмыртқа екіге бөлінді, оның жартысы күмістен, екінші бөлігі алтыннан еді. Күміс бөлігі жер, алтын бөлігі аспан болды деп баяндайды.

Ежелгі Қытай мифтік баяны бойынша әлем ірі жұмыртқаның түрі болған «хунь-дуня» (хаос)-дан пайда болды. Одан жыланның денелі, айдаһар басты Пань-гу туды. Ол осы үлкен жұмыртқада өсіп, ұйықтады. Пань-гу оянғанға дейін 18 мың жыл өтті. Жұмыртқадан қалай шығу керектігін білмей, ол үлкен балта алып, күшпен ұрғылады. Жұмыртқа жарылды. Барлық жеңіл және таза бөлігі жоғарыға көтеріліп, аспанды түзеді, ал ауыр және лас бөлігі жерге түсіп, жер жаратылды.

Әлемдік жұмыртқа туралы мифтер басқа да халықтарда да бар. Жұмыртқа туралы миф құс бейнесіндегі аспанды бейнелейтін көптеген тайпаларға тән болды. Далалық тайпалар жер теңізде жүзген жұмыртқаның қабығынан пайда болғанын айтты. Гавай аралдарының тұрғындары жер теңіз құсының жұмыртқасынан пайда болды дейді. Жаңа Зеландия тайпалары өз аралдары теңіз құсының жарылған жұмыртқасының қабығынан шыққанына сенді. Борнео аралында рух құс бейнесінде жер болған жұмыртқаның қабығын сындырғаны туралы миф айтылады. Африкалық хуас тайпасында Аспан мен жер пайда болған жұмыртқаны жарған алып құс Фуфунд туралы айтылады.

Сондай-ақ тағы бір мифтік әңгімелерде су анасы Ильматрдің теңіз толқынына түсіп кеткені баяндалады. Оның қасынан ұя үшін орын іздеген жабайы үйрек ұшып кетеді. Үйректің жұмыртқасы теңізге құлап кетеді. Жұмыртқа жарылып, төменгі бөлігінен әлі де қатпаған жер, жоғарғы бөлігінен мөлдір, түпсіз аспан пайда болады. Кейде үйректің емес, бүркіттің жұмыртқасы делінеді [10].

Ш. Айтматовтың «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет» хикаятындағы екі мифтік мотивтің көркемдік аясын метамәтін ретінде қарастыруға болады. Олар: 1) Балық-әйел; 2) Мұхитқа жұмыртқасын тастаған Лувр үйрек туралы баяндаулар.

Мифтік танымда киелі аң-құстар, өздерінің түп тегін солардан тарату туралы әңгімелеулер көптеп кездесетінін айттық. Ш. Айтматов повесіндегі бір кейіпкер Орган қарт балық-әйел туралы мифке барынша сенеді. Әуелі адамзат пен өзге тіршілік иесі туралы мифтерге назар аударайық. Көне мифтерде Көк бөрі, Бұғы-ана туралы желілер бар. Бір рулы елдің, тайпаның тотемін арқау еткен мұндай мотив Ш. Айтматов повесіндегі адамзат баласы мен Балық-Әйелден тараған ұрпақ туралы болып келеді. Орган қарттың еске алуымен баяндалатын оқиға: баяғы, ерте замандарда бір ақсақ балықшы теңізге келіп, қармақ салғанда, оның қармағына балық бейнелі сұлу әйел ілігеді. Ақсақ балықшыға бір-ақ сәттік ерекше қуаныш сыйлаған балық-әйел теңізге жүзіп кете барады... Содан ғайып болады. Ақсақ балықшы болса, үнемі теңіз жағалап, балық-әйелді іздеумен болады. Аңсап, күтеді. Күндердің бір күнінде ол теңіз жағасынан баланың жылаған дауысын естиді. Дауыс шыққан жаққа жүгіріп келсе, су жағасында бір сәби отырады. Ол сәби «сен менің әкемсің» деп, балықшыны бас салады. Есі шыққан қарт балықшы баланы үйіне алып келеді. Ол бала ержүрек болып өседі. Сөйтіп ақсақ балықшы мен балық-әйелдің баласынан тараған әулет көбейе береді...

Орган қарт осы аңызды керемет жақсы көреді. Теңіз үстіне сапарға шыққанда балық-әйелді көрсем деген ойда болады. Бұл мотив түркі дүниесіне ортақ Бөрі ана мен Бұғы Ана мифтерін еске түсіреді. Ш. Айтматов суреткерлігінің бір қыры – көне мәтін моивтерін жаңа туынды өзегіне сіңіре отырып, адамзаттық мәңгілік мұраттарды көтеру, адамның ұлылығын, жасампаздығын, адам мен табиғат байланысының шексіздігін таныту. Жазушының бұл шығармасының мәтіндік құрылымына талдау жасасақ, ақсақ балықшы

мен балық-әйел оқиғасы – мифтік түпмәтін, яғни ілкімәтін, ал Орган қарттың балық-әйел туралы ой-арманы – метамәтіндік сипатта болмақ.

Балық-әйелді еске алу арқылы Орган қарт өмірдің тылсымына, қайшылығына, өткіншілігіне ой жүгіртеді. Қарт үшін түс әлемі – сол баяғының елесі, жаңғырығы.

«Ол Балық-Әйелмен түсінде, теңізде кездесетін...

Органның жанын махаббат мұңы, тілек пен үміт мұңы тебіренер де сыздатар, ал, теңіз болса, сезімсіз, кеуек кеңістіктей селт етпес. Сол сыздауық тылсым жалғыздық сәтінде не лүп еткен жел, не тырс еткен дыбыс, не бір сыбыр естілмес те білінбес. Ал, Орган болса, теңізден көз алмай, алтын арай таңдай ғажайыпты – Балық-әйелдің келуін зарыға күтеді» [6, 245].

Ш. Айтматов хикаятындағы мұхитқа жұмыртқасын тастаған Лувр үйрек пен Балық-әйел туралы екі мотивтің ілкі бастауы – мифтік баяндар. Жалпы, өздерінің арғы ата-бабалары, аналары ретінде жануарды, аң-құсты атау көптеген халықтарда бар екенін айттық. Ал, жаратылыс бастауындағы жұмыртқа туралы келтірілген мифтік мотивтер түп бастаудың бірлігін аңғартатынын байқаймыз. Дәл осындай мотив көркем шығармаларға арқау болып, суреткер Ш.Айтматов кейіпкерлерінің санасында жаңғырып, олардың өмір, қоршаған орта, құдыретті табиғат туралы толғамдарын, жан-дүниелеріндегі толқуларды танытады. Автордың жаратылыс жұмыртқасы жайлы баяндауы ілкі мәтіндік негізде жаңаша жаңғырады. Айтматов бейнелеуінде, әу баста, ықылым заманда Лувр үйрек болмаса, дүние мүлде басқаша жаралмақ екен.

«Лувр үйрек сол бір заманда жападан-жалғыз екен де, тіпті жұмыртқа салатын да мекен таппай сандалған екен. Күллі әлемде судан басқа жұмыртқа салар бір тал шыбық та болмапты» [6, 248].

Мифтік баяндарда ең әуелі ештеме болмаған, бар болғаны шеті де, түбі де жоқ су әлемі екен делінеді. Ш.Айтматов су әлемі туралы сол баянды үйректің жұмыртқа салар жер таппағанымен түсіндіреді.

«Үйрек байқұс жұмыртқаға толғатып, шыдамы кетіп, жұмыртқалайын десе, түпсіз тұңғыықтан қорқып, су ұстінде жанталасып ұшып жүреді. Қайда ұшып бармасын, телегей теңіз, шетсіз-шексіз толықсыған топан суы. Күллі әлемде тұяқ тіреп, ұя салар бір қылпық жоқ екеніне көзі жетіп, бишара үйрек діңкесі құриды» [6, 248].

Бұл бейнелі баяндау есімізге бағзы мәтіндерді түсіреді. Әу бастағы кезенді үнділік «Ригведада» «Бар нәрсе де жоқ болатын, жоқ нәрсе де жоқ болатын» деп сипаттаса, шумерліктердің «Энума Элиш» атты мифтік мұрасында «Жоғарыда – көк аспан жоқ болғанда, төменде – қара жер жоқ болғанда» деп жеткізеді. Ештеме де жоқ кезде бар болғаны – тек су әлемі. Жаратылыстың бір бастауы ретіндегі су әлемінің құдыретін Охот теңізі мен құрылықтың қиысуында күн кешкен тұрғындар барынша сезініп, өздерін құрлықтағы адам мен судағы балық-әйелден жаралдық деп түсіндіруі өз-өзінен түсінікті болса керек. Су мен құрлық – тіршіліктің нысандары. Екеуі де адамзаттың өмірі үшін қажет. Сол су әлемінен туындайтын жұмыртқа пішіні – өз бойына тіршілік нәрін жинаушы атрибут.

Сонымен, Ш. Айтматов повесіне оралсақ, «Ақыр соңында сұр үйрек суға қонып, төсінің жүнін жұлып, ұя салған екен. Өне, сол ұядан жер пайда бола бастаған. Жер жарықтық бірте-бірте ұлғайып, оның үстіне бірте-бірте жан-жануар, түрлі мақлұқат пайда бола бастапты. Олардың арасынан адамзат артықша шығып, шаңғымен қар үстінде, қайықпен суда жүріп, жүзе алатын амал тауыпты» [6, 249].

Мифтік мәтінді көркемдік жадыда осылайша жаңғыртып, жаңа миф тудыру осы повеске тән көрініс. Әлем халықтары мифологиясында жұмыртқадан жаралу мотиві түрлі сипатта баяндалғанымен, Лувр үйректің жұмыртқалауынан жердің пайда болуы туралы баян кездеспейді. Сондықтан да бұл мәтіндік бөлшекті авторлық интерпретация нәтижесіндегі метамәтін әрі көне мифтен туындаған жаңа миф ретінде ретінде

түсіндіргеніміз абзал. Енді сол аталған көне мифтің жаңа мифке айналуын кесте түрінде көрсетелік.

Ш. Айтматов шығармаларында метамәтін екі түрлі бағытта танылады. «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет», «Боранды бекет» туындыларында ілкімәтін ретінде бағзы мифтік баяндар негізге алынса, «Ақ кеме» хикаятында ертегінің осы шығарма мамзұнына кіріп, сол ертегі мазмұны арқылы гуманистік мұрат аңғартылады.

Осы түсінік кейінгі замандарда көптеген ертегі мен эпосқа еніп, бас қаһарманды дәріптеуге қызмет етеді. Оның өңделген, жаңаша түсінілген, түсіндірілген түрі әдебиетке де кірігеді. Әрине, бұл сияқты ұғымнанымдарға алғашқы қауым адамы сенген, ал кейінгі замандардағы фольклорда олар көркемдік тәсіл ретінде қолданылып, адамдар оларды қиял деп қабылдаған. Солай болса да, көне нанымдар мен ұғымдар бүгінгі адам санасының перифериясында жатады, күтпеген жағдайларда, кейде адамның еркінен тыс, көрініс береді. Қалай болғанда да, мифтік таным әлі күнге дейін адам санасымен бірге өмір сүріп келеді, сондықтан оның көркем әдебиетте жүруі – табиғи. Миф, мифология, жалпы фольклор тозбайтын рухани құндылық, сол себепті оларды қаламгерлер өз уақытын, қоғамның, адамның жай-күйін көрсету мен өзінің дәуіріне, қоғамына, ондағы әр түрлі саяси, экономикалық, рухани процестерге қатысын білдіру үшін еске алып, соларға жүгінеді. Қазақ әдебиетінде де осы үрдіс анық байқалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Леви-Строс К. Структурная антропология. – М.: Академический Проект, 2008. – 555 с.
- 2 Элиаде М. Аспекты Мифа. - М.: Академический проспект, 2010. – 256 с.
- 3 Тюнников Ю.С., Мазниченко М.А. Педагогическая мифология. – М.: Владос, 2004. – 352 с.
- 4 http://www.rusnauka.com/42_NIO_2014/Philologia/7_180957.doc.htm
- 5 Уикипедия – ашық энциклопедиясынан алынған мәлімет.
- 6 Айтматов Ш. Шығармалар жинағы. – Алматы: Атамұра, 2005. – 512 б.
- 7 Бөкей О. Қар қызы. Хикаяттар. – Алматы: Раритет, 2008. – 280 б.
- 8 Мақатаев М. Өмір-дастан. – Алматы: Жазушы, 1975. – 224 б.
- 9 Раушанов Е. Қара бауыр қасқалдақ. – Алматы: Жалын, 1995. – 392 б.
- 10 Шахнович М.И. Мифы о сотворении мира. Мировое яйцо. – <https://history.wikireading.ru/392493>

РЕЗЮМЕ

Мифические повествования в статье анализируются в аспекте метатекстуальности. Отражена природа структуры мифов и встречающихся в них мотивов. Сделаны выводы из работ ученых по мифологии. Возрождение мифических познаний иллюстрируется примерами из художественной литературы. Обращается внимание на когнитивную природу мифа и повествования о сотворении мира и существ. Рассматривается их роль в качестве художественного мышления и метатекста.

RESUME

Mythical narrations in the article are analyzed in the aspect of metatextuality. The nature of the structure of the myth and the motifs found in them are reflected. Conclusions from the works of scientists on mythology are made. The revival of mythical cognition is illustrated by examples from fiction. The cognitive nature of the myth and the story about the creation of the world and creatures are taken into account. Their role in the quality of artistic thinking and metatext is considered.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Абдыкаликова М.Н. профессор Национальной школы государственной политики Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, кандидат психологических наук
- Аймұхамбет Ж.Ә. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Ақажанова А.А. І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті қазақ тілі және әдебиет кафедрасының PhD докторанты
- Ақат Н. Еуразия гуманитарлық институты шетел тілі кафедрасының аға оқытушысы, PhD доктор
- Альбекова А.Ш. доцент кафедры казахского и русского языков КазАТУ им. С.Сейфуллина, кандидат филологических наук
- Альжаппарова Б.К. доцент кафедры истории Казахстана ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, кандидат исторических наук
- Ауанасова А.М. руководитель Отдела истории социально-экономического развития Казахстана Института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук, профессор
- Ахметбек М. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қытай филологиясы кафедрасының оқытушысы, PhD доктор
- Аязбаева А.Т. и.о. доцента кафедры педагогики Евразийского гуманитарного института, магистр социальных наук
- Байгабатова Н.К. и.о. ассоциированного профессора кафедры истории Казахстана Жетысуского государственного университета им. И. Жансугурова, кандидат исторических наук
- Базаров Қ.Т. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті Отан тарихы және ҚХА кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Байниева К.Т. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті аударма ісі және шетел тілдері кафедрасының доценті м.а., филология ғылымдарының кандидаты
- Байсарина С.С. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Батырбекова А.Ж. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті физика кафедрасының PhD докторанты
- Бейсембаева А.А. доцент кафедры педагогики и психологии КазУМОиМЯ им. Абылай хана, кандидат педагогических наук
- Белькович В.Н. старший преподаватель кафедры физической культуры и спорта ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Бисенова Ш.Н. старший преподаватель кафедры психологии и специальной педагогики Атырауского государственного университета им. Х. Досмухамедова, магистр педагогических наук
- Дәуренбекова Л.Н. Еуразия гуманитарлық институты қазақ және орыс филологиясы кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
- Дүйсенбаева Р.И. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті шетелдіктердің тілдік және жалпы білім беру дайындығы кафедрасының аға оқытушысы
- Дүйсенғазы С. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Жундибаева А.Қ. Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, PhD докторы, доцент м.а.

- Иманбердиева С.Қ. С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті қазақ-орыс тілдері кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Исаева Ж.Т. С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті қазақ тілі кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының кандидаты
- Кажекенова Н.К. доцент кафедры русской филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат педагогических наук
- Камытбекова А.Б. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті халықаралық қатынастар кафедрасының магистранты
- Касимова С.С. Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Қараханқызы Ұ. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының магистранты
- Кифик Н.Ю. Ассоциированный профессор кафедры общественных дисциплин, основ права и экономики Костанайского государственного педагогического университета, кандидат педагогических наук
- Кокбас Ж. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының PhD докторанты
- Кокебаева Б.С. докторант PhD кафедры филологии Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета
- Куанбаева Б.У. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті физика және техникалық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Курмамбаева К.С. Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті қазақ әдебиеті кафедрасының доценті м.а., филология ғылымдарының кандидаты
- Ладзина Н.А. профессор кафедры психологии и коррекционной педагогики Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова, доктор психологических наук
- Мандыкаева А.Р. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының доценті м.а., психология ғылымдарының кандидаты
- Мамаділ Қ.А. Еуразия гуманитарлық институтының деканы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
- Мүрсәлім Г.О. Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті филология кафедрасының PhD докторанты
- Мұсабекова Ү.Ә. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың түркітану кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Мұхамәди Қ.Т. Сүлейман Демирел атындағы университеттің тілдік білім беру кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының кандидаты
- Нургалиева А.Е. магистрант кафедры общей и прикладной психологии Казахского национального университета им. аль-Фараби
- Нурпеисов Е.К. ведущий научный сотрудник Отдела евразийства и политических процессов Института истории государства КН МОН РК, кандидат юридических наук, доцент
- Омарова Г.Т. старший преподаватель кафедры казахского и русского языков КазАТУ им. С.Сейфуллина, магистр педагогических наук
- Оразақынқызы Ф. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті шетелдіктердің тілдік және жалпы білім беру дайындығы кафедрасының доценті, PhD
- Пошаев Д.Қ. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Процюк О.А. старший преподаватель кафедры физической культуры и спорта ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

- Раздықова Г.М. Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті тарих және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты
- Рахимова А.М. І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті қазақ тілі және әдебиет кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторы
- Рүстемова Ф.Ж. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың түркітану кафедрасының магистранты
- Рысбаева Г.Қ. Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті араб және ағылшын тілдері кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Саденова А.Е. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті шетелдіктердің тілдік және жалпы білім беру дайындығы кафедрасының доценті, филология ғылымдарының докторы
- Саипов А. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті кәсіпке баулу кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының докторы
- Сарыбаева Ә.Х. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті физика кафедрасының доценті м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты
- Сейпуганова А.Қ. С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті қазақ, орыс филологиясы және журналистика кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Ташкеев Д.С. доцент кафедрасы педагогика Евразийского гуманитарного института, кандидат педагогических наук
- Тлемисова А.Д. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті кәсіпке баулу кафедрасының PhD докторанты
- Тоқсамбаева А.О. Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының кандидаты
- Тұңғышбаева Ғ.Ж. С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті қазақ тілі кафедрасының аға оқытушы
- Тұрмамбеков Т.А. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті физика кафедрасының профессоры, физика-математика ғылымдарының докторы
- Трубицкая Л.А. старший преподаватель кафедрасы физической культуры и спорта ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Турунтаева А.А. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті халықаралық қатынастар кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Тусупбекова М.Ж. доцент кафедрасы иностранных языков ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат педагогических наук
- Утегенов М.З. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Шадиева Н.Х. Еуразия гуманитарлық институты қазақ және орыс филологиясы кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Шамбилова Г.К. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті стратегиялық, инновациялық және халықаралық даму департаментінің директоры, химия ғылымдарының докторы, профессор
- Шоқабаева С.С. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты